

A KÁRPÁT-MEDENCE KORA ÚJKORI KÖNYVTÁRAI

VI.

VISKOLCZ NOÉMI

**JOHANN HEINRICH BISTERFELD
(1605–1655) BIBLIOGRÁFIA**

A BISTERFELD-KÖNYVTÁR

**BUDAPEST–SZEGED
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
SCRIPTUM RT.**

2003

A KÁRPÁT-MEDENCE KORA ÚJKORI
KÖNYVTÁRAI VI.

BIBLIOTHEKEN IM KARPATENBECKEN
DER FRÜHEN NEUZEIT VI.

A KÁRPÁT–MEDENCE KORA ÚJKORI
KÖNYVTÁRAI

BIBLIOTHEKEN IM KARPATENBECKEN
DER FRÜHEN NEUZEIT

VI.

Szerkeszti / Hrsg. von
MONOK ISTVÁN

Johann Heinrich Bisterfeld. Eine Bibliographie.
Die Bibliothek Bisterfeld

ISSN 1416–1044

ISBN 963 200 460 4

A borítón Nagyszeben város metszete

OSZK App. H. 1354

KRECKWITZ (Georg): Totivs Principatvs Transylvaniae accurata Descriptio. Das ist ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthumbs Siebenbürgen seinen Ursprung, Aufnahm und Wachsthumb, Städte und Krieghandlungen bis auf diese Zeit betreffend. Mit den neuesten Vorfällen und accuratesten Kupfern wie auch einer Lanc-Carten versehen von Georg Kreckwitz aus Siebenbürgen.

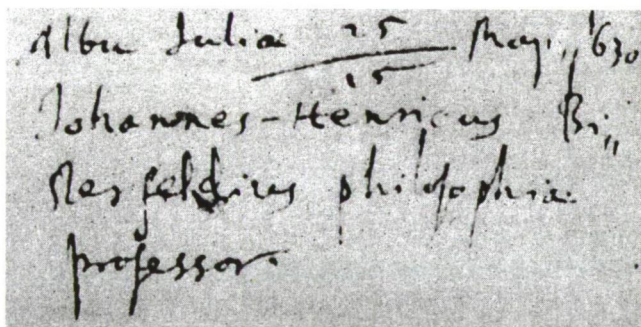
Nürnberg und Franckfurth in Verlegung Leonhard Loschge, 1688.

A belső címlapon:
Bisterfeld írása

VISKOLCZ NOÉMI

JOHANN HEINRICH BISTERFELD
(1605–1655) BIBLIOGRÁFIA

A BISTERFELD-KÖNYVTÁR

BUDAPEST—SZEGED
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
SCRIPTUM RT.
2003

Készült a
Szegedi Tudományegyetem Könyvtartudományi Tanszéke és az
Országos Széchényi Könyvtár
együttműködése keretében

Szerkesztette
MONOK ISTVÁN

Technikai szerkesztő
DETRE ILDIKÓ

Megjelent
az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) és
az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK)
támogatásával

Megrendelhető/Medieninhaber

Sík Sándor Könyvesbolt
H-6720 Szeged, Oskola u. 27.
telefon: 06-62-420-519

Országos Széchényi Könyvtár, Kiadványterjesztés
H-1827 Budapest, Budavári Palota F épület
(kiadvany@oszk.hu)

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	9
RÖVIDÍTÉSEK	15
BIOGRÁFIAI TÁBLÁZAT	23
JOHANN HEINRICH BISTERFELD MŰVEI	30
DISPUTÁCIÓK	30
<i>saját</i>	30
<i>az ő elnökletével folytak</i>	30
MŰVEI	32
<i>magyar nyomdáknban megjelentek</i>	32
<i>külföldi nyomdáknban megjelentek</i>	36
<i>posztumusz megjelent művei</i>	41
<i>általa kiadottak</i>	42
MÁS SZERZŐSÉGŰ MŰVEKBEN MEGJELENT VERSEI	44
LEVELEZÉSE	46
<i>kiadott levelek</i>	46
<i>kiadatlan levelek</i>	56
ELŐADÁSAINAK ÉS MŰVEINEK KÉZIRATOS MÁSOLATAI	60
ALBUM AMICORUM BEJEGYZÉSEK	61
AJÁNLÁSOK BISTERFELDNEK	62
SZAKIRODALOM	65
JOHANN HEINRICH BISTERFELD ÉS UTÓDA	
KÖNYVTÁRA	71
A FORRÁSOK	72
BISTERFELD KÖNYVTÁRÁNAK SORSA	73
MICHAEL HALICIUS KÖNYVTÁRÁRÓL	75
JOHANN HEINRICH ALSTED KÖNYVTÁRA	77
BISTERFELD KÖNYVBESZERZÉSEI	81

BISTERFELD BEFOLYÁSA RÁKÓCZI ZSIGMOND KÖNYVBESZERZÉSEIRE _____	91
A KÖNYVTÁR JELLEMZÉSE _____	97
A KATALÓGUS (1688 KÖRÜL) _____	129
NACHWORT: DIE BIBLIOTHEK DES JOHANN HEINRICH BISTERFELD UND SEINER NACHFAHREN _____	172
SZEMÉLY- ÉS HELYNEVEK MUTATÓJA _____	209
NYOMDAMUTATÓ _____	227

INHALTSVERZEICHNIS

EINFÜHRUNG	12
ABKÜRZUNGEN	15
BIOBIBLIOGRAPHISCHE ZEITTADEL	23
DIE WERKE JOHANN HEINRICH BISTERFELDS	30
DISPUTATIONEN	30
<i>eigene</i>	30
<i>unter seinem Präsidium</i>	30
DIE WERKE	32
<i>in Siebenbürgen erschiene</i>	32
<i>im Ausland erschiene</i>	36
<i>postum erschiene</i>	41
<i>von ihm edierte</i>	42
GELEGENHEITSGEDICHTE UND ANDERE DOKUMENTE VON BISTERFELD	44
BRIEFWECHSEL	46
<i>edierte Briefe</i>	46
<i>unedierte Briefe</i>	56
HANDSCHRIFTLICHE ABSCHRIFTEN SEINER VORLESUNGEN UND WERKE	60
STAMMBUCHEINTRAGUNGEN VON BISTERFELD	61
IHM GEWIDMETE DISPUTATIONEN	62
FACHLITERATUR	65
DIE BIBLIOTHEK DES JOHANN HEINRICH BISTERFELD UND SEINER NACHFAHREN	71
DIE QUELLEN	72
DAS SCHICKSAL DER BIBLIOTHEK BISTERFELDS	73
ÜBER DIE BIBLIOTHEK DES MICHAEL HALICIUS	75
DIE BIBLIOTHEK DES JOHANN HEINRICH ALSTED	77

DIE BUCHERWERBUNGEN BISTERFELDS _____	81
BISTERFELDS EINFLUSS AUF DEN BUCHERWERB VON ZSIGMOND RÁKÓCZI _____	91
BESCHREIBUNG DER BIBLIOTHEK _____	97
KATALOG [UM 1688] _____	129
NACHWORT _____	172
PERSONEN- UND ORTSNAMENREGISTER _____	209
REGISTER DER VERLEGER UND DRUCKER _____	227

BEVEZETÉS¹

Johann Heinrich Bisterfeld jelentőségét a XVII. századi európai szellemi életben, különösen az erdélyi tanügyben, teológiában és filozófiában csak a legutóbbi években kezdik felismerni. Bár a huszonöt év, amit erdélyi szolgálatban töltött, mély nyomokat hagyott a korabeli diplomáciában és tudományosságban, mégis szinte visszhangtalan maradt századunk művelődéstörténetében. A történészek, irodalmárok és filozófiatörténészek saját szempontjaik alapján választják külön munkásságát, míg nagy hatást gyakorló teológiai értekezése, a *De uno Deo*, soha nem kapott méltatást. Egyetlen nagyobb ívű dolgozat készült róla 1891-ben Jan Kvačala tollából, ma ez szolgál alapul minden további kutatásnak. Műveinek, levelezésének pontos számbavétele eddig nem történt meg, jellemző, hogy külföldön egyáltalán nem ismerik Erdélyben kiadott műveit. Erre a legmarkánsabb példa a legújabb, 2001-ben megjelent filozófiatörténeti kézikönyv, mely ugyan külön fejezetben tárgyalja Bisterfeldet, de a bibliográfiai részben egyrészt összekeveri apja, Johann Bisterfeld és az ő munkásságát, másrészt az erdélyi kiadványokról egyáltalán nem vesz tudomást.²

Műveit illetően feltűnő, hogy az 1639-es leideni *De uno Deo*t csak egy évtized múlva követik újabb kiadványok, pedig beszámolóiból tudjuk, hogy már a negyvenes évek első felében kész kéziratokkal rendelkezett. Ezekre a nyugat-európai könyvpiacokon is igény mutatkozott: az erdélyi kiadásokkal párhuzamosan sorra jelentek meg művei Nyugaton, egészen az 1661-es nagy hágai *Bisterfeldius redivivusig*, mely méltó koronája életművének. Ebben a kötetben – melynek kéziratát a kiadó szerint erdélyi diákok juttatták el hozzá –, tizennégy hosszabb-rövidebb értekezése található a legkülönbözőbb tárgykörökből: logikájának a teljes változata, nyelv-

¹ Készült az F 30636. számú ifjúsági OTKA-támogatásból. Köszönetemet fejezem ki tanácsaiért, segítségéért Monok Istvánnak, Howard Hotsonnak, Ötvös Péternek, Verók Attilának, Varga Andrásnak és Farkas Gábornak.

² GRUNDRISS 2001, 241. Thomas LEINKAUF a *Der Lullismus* című fejezetben tárgyalja Bisterfeldet.

vészeti, fizikai, kombinatorikai, didaktikai műveinek első kiadásai. Míg Erdélyben halálával megszakadt műveinek kiadása, addig leg-híresebb munkája – a *De uno Deo* – még háromszor napvilágot látott Nyugaton. Legutolsó kiadott művének dátuma 1702, azóta Bisterfeld munkái feledésbe sülyedtek.

Levelezése, melynek ma sajnos csak a töredékével rendelkezünk, impozáns méreteket öltött: összesen 86 kiadott és 35 kiadatlan darabját ismerjük. A fennmaradt adatok alapján bizton állíthatjuk, hogy rendkívül széleskörű levelezést folytatott mind politikai-diplomáciai, mind tudományos ügyekben. Ezek egyaránt irányultak Közép- és Nyugat-Európába. Egy-egy izgalmas levél árulkodik arról, hogy milyen jó véleménnyel voltak európai politikusi és tudós körökben Bisterfeldről: Marin Mersenne, Ludwig Camerarius, Hugo Grotius, Andreas Rivetus, Friedrich Spanheim, Samuel Hartlib, Johann Amos Comenius, John Dury, a politikusok közül Mazarin kardinális és Axel Oxenstierna mind felkeresték levéllel az erdélyi tudóst. A Rákóczi-archívumban megőrzött legérdekesebbeket, a fiatal Zsigmond herceghez szólókat már publikálta Szilágyi Sándor az 1890-es években, szám szerint harmincnyolc, 1649–1651 között íródott levelet. Rákóczi Zsigmond Bisterfeldnek címzett leveleinek nyoma veszett. Számos kiadatlan levele rejtőzik még nyugat-európai levéltárakban, ezek megjelentetése igen hasznos lenne az erdélyi művelődésügyre nézve. Különösen fontosak ezek közül az Andreas Rivetusszal váltottak, hiszen Rivetus teológusként jelentős szerepet játszott Leidenben, majd később udvari papként és nevelőként az orániai helytartónál, Frigyes Henriknél Hágában. A nemrég előkerült szebeni Bisterfeld-hagyaték alapján³ rekonstruálni lehet levele-

³ Szebenben máig fennmaradt egy levéltári iratcsomó, melyet Johann Heinrich Bisterfeld felirattal őriznek. A mintegy 120 oldalnyi irat rendkívül izgalmas, jellegzetességei a következőkben foglalhatók össze: nagyjából Bisterfeld írása, de emellett más, ismeretlen kezektől is származnak feljegyzések. Az iratok háromnyelvűek, latin, német és magyar. Típusát tekintve vegyes a forrásanyag: könyvjegyzék, számlák, bevételek és kiadások táblázata, levél Bisterfeldnek, és Bisterfeldtől *Memorialénak* és *Diariumnak* nevezett részek, míg az előbbiben főleg ismerőseinek szánt levelek szinopszisei, utóbbiban akár napokra is lebontott személyes bejegyzések sorakoznak. A legkorábbi irat dá-

zöpartnerei egy részének nevét, közülük is kitűnik az amsterdami Johann Rulitius, aki a helyi német közösség lelkésze volt. Albertus Niclasius danckai lelkész és Friedrich Spanheim leideni teológus a barátok közé tartoztak, de jó kapcsolat fűzte a szintén leideni Claudius Salmasiushoz és a késmárki David Frölichhez is.

Ebben a bibliográfiában igyekszem a lehető legteljesebb, átfogó képet adni munkásságáról. Közreadom leveleinek listáját, ismert disputációinak, munkáinak jegyzékét, előadásai kéziratos másolatainak darabjait, s nem utolsósorban az ő és utóda könyvtárának nemrég előkerült töredékkatalógusát egy tanulmány kíséretében. Természetesen a későbbiekben remélhetőleg tovább bővül az adatok köre, különösen a kiadatlan levelek és az albumbejegyzések tekintetében várhatók még új eredmények.

A jelölésben a Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztői által használt mintát vettem át, teljes leírásra azonban csak Bisterfeld saját műveinél törekedtem.

tuma 1638, a legkésőbbié 1655. A csomó jelzete: Nagyszeben Lt., Colectie de Acte Fasciculare F. Nr. 16. A jelentős forrást Monok István találta meg, neki köszönöm, hogy ezeket fénymásolatok formájában rendelkezésemre bocsátotta.

EINFÜHRUNG

Johann Heinrich Bisterfelds Bedeutung im Geistesleben Europas im XVII. Jahrhundert, besonders im siebenbürgischen Schulwesen, sowie in der Theologie und Philosophie wird erst in den letzten Jahren erkannt. Obwohl die fünfundzwanzig Jahre, die er im Dienst in Siebenbürgen verbracht hat, in der zeitgenössischen Diplomatie und Wissenschaftlichkeit tiefe Spuren hinterlassen haben, fanden sie in der Kulturgeschichte unseres Jahrhunderts fast keinen Anklang. Die Historiker, Literaturwissenschaftler und Philosophiehistoriker teilen seine Tätigkeit aufgrund ihrer eigenen Gesichtspunkte auf, während sein große Wirkung ausübendes Traktat *De uno Deo* nie gewürdigt wurde. Allein Jan Kvačalas einzige schriftliche Arbeit von größerem Umfang (1891) geht es um Bisterfeld. Heute wird diese Arbeit als Grundlage für jede neue Forschung angenommen. Die richtige Bestandsaufnahme seiner Werke und Korrespondenz wurde bis jetzt noch nicht vorgenommen. Es ist charakteristisch, dass seine in Siebenbürgen erschienenen Werke im Ausland überhaupt nicht bekannt sind. Das markanteste Beispiel dafür ist das im Jahre 2001 erschienene Handbuch für Philosophiegeschichte (Grundriss 2001), das sich in einem Einzelkapitel mit Bisterfeld beschäftigt, aber in der Bibliographie wird einerseits die Tätigkeit des Vaters Johann Bisterfeld und des Sohnes durcheinander gebracht, andererseits kommen die siebenbürgischen Werke gar nicht vor.

Was seine Werke anbelangt, ist es auffallend, dass dem Werk *De uno Deo* (Leiden, 1639) von keinen anderen Publikationen gefolgt worden war, obwohl es aus seinen Berichten bekannt ist, dass er schon in der ersten Hälfte der 40er Jahre abgeschlossene Manuskripte hatte. Auch auf den westeuropäischen Buchmärkten bestand angesichts dieser Handschriften der Anspruch: fast gleichzeitig zu den ungarischen Ausgaben sind seine Werke im Westen nacheinander erschienen, bis das große *Bisterfeldius redivivus* (Den Haag, 1661), das seinem Lebenswerk die Krone aufsetzt. In dem Buch, dessen Autograph dem Herausgeber von

Studenten aus Siebenbürgen übermittelt worden ist, befinden sich vierzehn Traktate von ihm in verschiedenartigen Themenkreisen: die vollkommene Variante seines Buches *Logica* und die ersten Auflagen seiner sprachwissenschaftlichen, physischen, kombinatorischen und didaktischen Werke. Während die Herausgabe seiner Werke in Siebenbürgen nach seinem Tode abgebrochen worden ist, ist sein berühmtes Werk *De uno Deo* in Westeuropa noch in drei Auflagen erschienen. Das letzte Werk von ihm wurde 1702 herausgegeben, seitdem sind Bisterfelds Bücher der Vergessenheit anheim gefallen.

Seine heute erst unvollständig bekannte Korrespondenz war von imposantem Umfang: es sind 86 erschienene und 35 unveröffentlichte Briefe von ihm bekannt. Es kann anhand der erhalten gebliebenen Angaben festgestellt werden, dass er sowohl in politisch-diplomatischen als auch in wissenschaftlichen Sachen einen außerordentlich ausgedehnten Briefwechsel führte. Die Adressaten der Briefe lebten in Mittel- und Westeuropa. Einige interessante Briefe verraten uns, wie hoch Bisterfeld in politischen und wissenschaftlichen Kreisen in Europa geschätzt wurde: Marin Mersenne, Ludwig Camerarius, Hugo Grotius, Andreas Rivetus, Friedrich Spanheim, Samuel Hartlib, Johann Amos Comenius, John Dury, von den Politikern Kardinal Mazarin und Axel Oxenstierna haben alle Briefe an den siebenbürgischen Gelehrten geschrieben. Die interessantesten unter den im Rákóczi-Archiv erhalten gebliebenen Briefen, derer Adressat der junge Herzog Sigismund Rákóczi war, wurden schon in den 1890er Jahren von Sándor Szilágyi herausgegeben: achtunddreißig Briefe, die zwischen 1649 bis 1651 geschrieben worden sind. Die Briefe von Sigismund Rákóczi an Bisterfeld sind verschwunden. Zahlreiche Briefe von ihm befinden sich in westeuropäischen Archiven noch unveröffentlicht und es wäre für die siebenbürgische Kulturgeschichte sehr nützlich, diese Briefe herauszugeben. Besonders wichtig sind die Briefe an Andreas Rivetus, da er als Theologe in Leiden, später als Hofprediger und Erzieher in den Haag beim Statthalter von Oranien Friedrich Heinrich eine

bedeutende Rolle spielte. Mit Hilfe des unlängst in Hermannstadt (Nagyszeben, Sibiu) gefundenen Bisterfeld-Nachlasses ist es möglich, einen Teil der Namen seiner Korrespondenten zu rekonstruieren, von denen uns der Name des Amsterdamer Johann Rulitius auffällt, der als der Pfarrer der hiesigen deutschen Gemeinde tätig war. Zu seinen Freunden zählten der Danziger Pfarrer Albertus Niclasius und der Leidener Theologe Friedrich Spanheim, aber er hatte auch zu Claudius Salmasius aus Leiden und David Frölich aus Käsmarkt (Késmárk, Kešmarok) gute Beziehungen.

Ich bin bestrebt, in dieser Bibliographie einen möglichst umfassenden Überblick über die Tätigkeit von Bisterfeld zu geben. In Begleitung einer Studie veröffentliche ich die Liste seiner Briefe, das Verzeichnis seiner bekannten Disputationen und Werke, die Stücke der handschriftlichen Kopien seiner Vorträge und den unlängst gefundenen fragmentarischen Bibliothekskatalog von ihm und seinem Nachkommen. Die Zahl der Angaben vermehrt sich in der Zukunft hoffentlich, besonders von den unveröffentlichten Briefen und Albumeintragungen sind noch neue Ergebnisse zu erwarten.

Bei den Bezeichnungen bin ich dem Muster der Herausgeber der Alten Ungarischen Drucke (Régi Magyarországi Nyomtatványok, RMNy) gefolgt. Eine vollständige Beschreibung habe ich nur bei den Werken von Bisterfeld gegeben.

RÖVIDÍTÉSEK

Levél- és kéziratárak

HP	The Hartlib Papers, CD Rom, Ann Arbor, Michigan, 1996
Wiesbaden, HStA	Hessisches Haupt Staatsarchiv, Wiesbaden, D
Leiden, Bibliothek	Bibliotheek der Rijksuniversitet, Leiden, NI
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
Nagyszeben, Lt.	Nagyszeben Város Levéltára, Direcția Generală a Arhivelor Statului, Filiala Arhivelor Statului Sibiu, Ro
Párizs, Archive	Archive du Ministère des Affaires Etrangères, Párizs, F
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Könyvtárak jegyzéke

E mutatóban csak azok a könyvtárak szerepelnek, amelyek az RMNy III könyvtármutatójába nem kerültek be.

Aurich, D

Bibliothek der Ostfriesischen Landschaft

Bonn, D

Universitäts- und Landesbibliothek

Darmstadt, D

Hessische Landes- und Hochschulbibliothek

Detmold, D

Lippische Landesbibliothek

Dresden, D

Sächsische Staats- und Universitätsbibliothek

Durham, UK

Palace Green Library

Emden, D

Johann a Lasco Bibliothek

Erlangen-Nürnberg, D

Universitätsbibliothek

Glasgow, UK

Special College

Groningen, NI

Universiteitsbibliotheek

Hága, NI

Koninklijke Bibliotheek

Halle an der Saale, D

Bibliothek der Franckeschen Stiftungen

Jena, D

Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek

Kiel, D

Universitätsbibliothek

Köln, D

Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek

Leeds, UK

Brotherton Library

Mannheim, D

Universitätsbibliothek

Oxford, UK
Magdalen College
Merton College

Eperjes (Prešov), Sk
Kollegialbibliothek

Rostock, D
Universitätsbibliothek

Schwerin, D
Landesbibliothek

Stockholm, S
Sveriges Nationalbibliotek

Folyóiratok és sorozatok

ActaCom	=	Acta Comeniana, Internationale Revue für Studien über J. A. Comenius und Ideengeschichte der frühen Neuzeit
Adattár	=	Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez
BpSz	=	Budapesti Szemle
DtProtL	=	Dunántúli Protestáns Lap
ItK	=	Irodalomtörténeti Közlemények
MKSz	=	Magyar Könyvszemle
MprotEgyhtAdattár	=	Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár
MprotEgyhIskFigy	=	Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő
NyItudK	=	Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények

ProtEgyhIskL	=	Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok
Száz	=	Századok
TheolSzaklap	=	Theológiai Szaklap
TT	=	Történelmi Tár
UngRevue	=	Ungarische Revue

Bibliográfiai rövidítések

- Actes et Documents *Actes et Documents pour servir a l'Histoire de l'Alliance de George Rákóczy*, Publiés par A. SZILÁGYI, Bp., 1874.
- ADATTÁR 1. HERPEI János: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, kiad. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1965.
- ADATTÁR 2. HERPEI János: *Apáczai és kortársai*, kiad. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966.
- ADATTÁR 11. *A magyar könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése*, sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983.
- ADATTÁR 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak 1588–1721*, sajtó alá rend. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1992.
- ADATTÁR 14. *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, Bp.–Szeged, 1988.

- ADATTÁR 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, 1991.
- ADATTÁR 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757, A Bethlen-család környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, 1994.
- BÁN BÁN Imre: *Apáczai Csere János*, Bp., 1958.
- CUNO 1882 Friedrich CUNO: *Johann Heinrich Bisterfeld*, Reformierte Kirchenzeitung, 1882.
- GRUNDRISS *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Die Philosophie des 17. Jahrhunderts*, hgg. Friedrich UEBERWEG, Jean-Pierre SCHOBINGER, Helmut HOLZHEY *England*, (Band 3.) Basel, 1988. *Frankreich und die Niederlande*, (Band 2.) Basel, 1993. *Allgemeine Themen, Iberische Halbinsel, Italien*, (Band 1.) Basel, 1998. *Das Heilige Römische Reich, Deutscher Nation, Nord- und Mittel-Europa*, (Band 4.) Basel, 2001.
- HAJÓS 1999 HAJÓS József: *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, Bukarest–Kolozsvár, 1999.
- HOTSON 1997 Howard HOTSON: *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silesia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*, ActaCom, 12(1997), 11–35.

- HOTSON 2000 Howard HOTSON: *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: between Renaissance and Reformation, and universal Reform*, Oxford–New York, 2000.
- KVAČALA 1897 és 1902 *Korrespondence Jana Amosa Komenského, I–II.*, kiad. Jan KVAČALA, Praha, 1897. és 1902.
- KVAČALA 1903 Johannes KVAČALA: *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts*, Bd. I, Berlin, 1903.
- MONOK 1987 MONOK István: *Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban*, MKSz, 1987, 317–327.
- MONOK 1996 MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, 1996, (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai I.)
- Okmánytár *Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetkezéseinek a történetéhez*, szerk. és jegyzetekkel ellátta SZILÁGYI Sándor, Bp., 1873, (Monumenta Hungariae Historica XXI.)
- PATERA *Korrespondence Jana Amosa Komenského*, kiad. Adam PATERA, Praha, 1892.
- RMK I-III SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár (1473–1711)*, I–III. kötet, Bp., 1879–1898.
- RMK III, Pótlások *Régi Magyar Könyvtár, III, Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1–5. füzet, összeáll. BORSA Gedeon, DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., 1990–1996.

- RMNy *Régi Magyarország Nyomtatványok / Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, II. 1601–1635, összeáll. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, KÄFER István, Bp., 1983, III. 1636–1655, összeáll. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2000.
- ROSSI Paolo ROSSI: *A filozófusok és a gépek*, Bp., 1975
- TÓTH 1991 TÓTH Sándor: *Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból*, MKSz, 1991, 175–206.
- TÓTH 2001 *A gyulafehérvári költészet antológiája. „Költők virágoskertje”*, vál. és ford. TÓTH István, Bp., 2001.
- TT 1884 *A fehérvári főiskola történetéhez*, közli KONCZ József, TT, 1884, 199–201.
- TT 1887, 1888, 1890, 1891 *Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése I–IX.*, közli SZILÁGYI Sándor, TT, **1887.** 417–462. és 653–684., **1888.** 104–119. és 285–300., **1890.** 229–260., 424–455. és 597–636., **1891.** 75–108. és 209–236.
- TT 1887 *Okiratok a két Rákóczy György történetéhez*, közli SZILÁGYI Sándor, TT, 1887, 209–242.
- TT 1889, 1890 *I. Rákóczy György összeköttetései Franciaországgal I–II.*, közli GERGELY Samu, TT, **1889,** 686–707., **1890,** 59–76.
- TT 1892 *Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból*, közli WIBLING K., TT, 1892, 440–473. és 592–634.

- TURNBULL Georg Henry TURNBULL: *Hartlib, Dury and Comenius: gleanings from Hartlib's papers*, Liverpool, 1947.
- VISKOLCZ 2000 VISKOLCZ Noémi: *Válság és publicisztika – Egy heterodox csoport olvasmányai a 30 éves háború idején*, doktori disszertáció, Szeged, 2000, (kézirat)
- VISKOLCZ 2002 VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiaadás a XVII. században*, MKSz, 2002, 249-271.
- ZIMMERMANN ZIMMERMANN Ferencz: *Bisterfeld végrendelete*, TT, 1893, 171–175.

BIOGRÁFIAI TÁBLÁZAT

- 1605 k. született a nassauai Siegenben. Apja Johannes Bisterfeld, jelentékeny református teológus, maga is több mű szerzője, rámista
- 1619 k. herborni tanulmányok, jó kapcsolat Johann Heinrich Alsteddel, a teológia tanárával
- 1619 január 19. Apja halála a dordrehti zsinaton, ahol Alsteddel együtt Nassau küldöttei voltak
- 1623 Peregrinációs útját Bázelen októberben kezdte, Johann Buxtorfiusnál héber tanulmányok
- 1624 Genfben áprilisban iratkozott be a teológiára, Johannes Deodatus volt a tanára, a *Disputatio de Deo* az ő elnöklése alatt
- 1625 Oxfordi tanulmányok, elmélyedés a szent nyelvekben, megismerkedés Bacon műveivel
- 1626–28 Leideni teológiai tanulmányok, Andreas Rivetus volt a pártfogó tanára, akinek könyvét (*Catholicus orthodoxus*) franciáról latinra fordította, ez 1630-ban jelent meg.
- 1627-ben disputált Johann Polyandernél Leidenben
- 1629 Bredában (Észak-Brabant) lelkész, itt szerzett tudomást Bethlen Gábor meghívásáról Bornemisza Ferentől
- Herbornban a filozófia professzora, négy ismert disputáció az ő elnökletével
- Feltehetően ebben az évben kötött házasságot Alsted lányával, Annával
- Üdvözlőverse Alsted *Encyclopediájához*
- Novemberben Erdélybe érkezett Johann Heinrich Alsteddel és M. Philipp Ludwig Piscatorral. A filozófia professzora a gyulafehérvári főiskolán

- 1630 Emlékverse Bethlen Gábor halálára nyomtatásban is megjelent
- 1631 Februárban a német professzorok benyújtották az akadémiaira vonatkozó tervezetüket Brandenburgi Katalinnak
Levél Andreas Rivetusnak augusztusban, ebben Tolnai Dali Jánost ajánlotta neki, valamint jelezte távozási szándékát Erdélyből
- 1632 Lánya született
- 1634 Ő is aláírója volt a John Dury angol teológushoz szóló erdélyi válaszevélnek a protestáns egyházak uniójáról
Verse Szenci Molnár Albert halálára
Metafizikai kézírata már ismert a Hartlib-körben
- 1635 Első műve – az *Elementa logica* – megjelent a gyulafehérvári nyomdában. Ennek előszavában azt írta, hogy ez egy nagyobb műnek a rövidített változata
- 1636 November körül elkezdte megírni és tíz hónap alatt elkészült a *De uno Deóval*, az unitáriusok ellen írt elméleti művével
- 1637 Ősszel megbeszélések Henrik Meerbotiusszal, a hesseni chiliaszta teológussal, aki megbízást kapott az erdélyi érdekek svédországi képviselésére
Meghívás Samuel Hartlib Antilia nevű társaságába
Keresztúri Pál *Christianus Lactens* című művében üdvözlőverse a Rákóczi fiúkhöz
Gyászverse Móric hesseni választófejedelem halálára
- 1638 Üdvözlőverse Geleji Katona István *Praeconium evangelicum* című művéhez

Áprilisban Danckán keresztül Hamburgba utazott, első politikai szerepvállalása, I. Rákóczi György megbízására tárgyalásokat folytatott Hamburgban, Hágában és Párizsban a francia, svéd és angol követekkel egy lehetséges Habsburg-ellenes szövetségről

Júliusban fogadta XIII. Lajos francia király

Az év második felében személyes találkozások: John Dury, Johann Adolf Tassius, Joachim Jungius, Hugo Grotius, Gisbert Voetius, Andreas Rivetus, Ludwig Camerarius tartoztak tárgyalópartnerei közé

November 15. apósa, Alsted halála Gyulafehérvárott

Decemberben Rákóczi György levelet írt neki Párizsba, hogy Alsted helyére szerezzen másik professzort

Ugyanekkor tartózkodás Amsterdamban, kapcsolat Johann Moriaennel és Johann Rulitiusszal

1639 Az év legelején megjelent Leidenben az Elzeviereknél fent említett vitaműve, a *De uno Deo... Mysterium Pietatis*

Januárban Amsterdamban érte Alsted halálhíre, mivel márciusban újra itt volt, nem tudni, hogy Erdélybe utazott-e közben

Ugyanekkor tárgyalásokat folytatott Svédország követével, Johann Adler Salviusszal

Valamikor ennek az évnek a folyamán (vagy 1640-ben) feleségének és egyik lányának a halála

Nyáron újabb politikai tárgyalásokat vezetett Franciaországban, személyes találkozás francia tudósokkal, köztük Marin Mersenne-nel

Ősszel visszatért Erdélybe és átvette a teológia oktatását is

- Bekapcsolódott a fejedelem külügyeinek intézésébe, elsősorban a francia, svéd és német levelezés tartozott hozzá
- Kapcsolata Johann Amos Comeniusszal, aki megküldi neki *Prodromus Pansophiae* című, Londonban kiadott művét
- Állandó távozási szándék Erdélyből, Leidenben fenn-tartották neki a filozófia és teológia professzorátusát
- 1640 Megjelent a *Pallas Dacica* című színdarabja abból az alkalomból, hogy Rákóczi Zsigmond befejezte tanulmányait. Bisterfeld egy nagyívű utószóval koronázta meg művét
- Intenzív levelezés Rivetusszal
- 1641 Februárban elfogadta a leideni egyetem teológiai professzori állását
- Áprilisban elkészült Alsted *Prodromusának az Indexével*
- Júniusban Kolozsvárott az unitáriusokkal zajló nyilvános vita vezetője a fejedelmi család színe előtt
- Júliusban Rákóczi levele a leideni egyetem kurátorainak, melyben elutasította Bisterfeld távozását
- Az Elementa Logica* második kiadása
- Kiadta Comenius *Vestibulumát* és előszót írt hozzá
- 1643 Júniusban házassága Stenzel Annával, egy gazdag kolozsvári szász református család lányával, ezt különösen Lorántffy Zsuzsanna pártfogolta
- 1645 Ősszel részt vett a linzi béke előkészítésében, Fogarason tárgyalások a franciákkal
- Egyre szorosabb kapcsolat Rákóczi Zsigmonddal

Az *Elementa Logica* harmadik kiadása új előszóval

1646

Kiadta Marcus Friedrich Wendelin *Medulla Prisca Latinitatis* című művét

Június 8–22. részvétele a szatmárnémeti református zsinaton, aláírása szerepel a határozatokon

Augusztusban elutazott Munkácsra

Októberben megjelent Bethlen Péter temetésén Bátorban

Novemberben elutazott Sárospatakra

Nemesi oklevelet nyert Lorántffy Zsuzsannától, birtokkal Tövisen

Valamikor ennek az évnek a folyamán pestisben meghalt egyetlen lánya, Rebecca

1647

Az ő költségén és Csaholczi Pap János, valamint Bihari Ferenc szerkesztésében megjelent az *Index vocabulorum*, mely Comenius *Januájához* készült szójegyzék

Június 26–27-én részt vett a kolozsvári Farkas utcai református templom felavatásakor rendezett ünnepségeken

Novemberben Johann Othusius Hollandus érkezett hozzá öt diákkal

1648

Áprilisban részt vett I. Rákóczi György temetésén Gyulaféhérvárott

1649

A *Phosphorus Catholicus* megjelent Bredában

Októberben lánya született, Susanna

Újabb meghívást kapott a filozófia és teológia professzorának a leideni egyetemre

Rákóczi Zsigmond tanácsadója a kozák tárgyalásokon

- Többször közvetített II. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna között vitás ügyekben
- Kolozsvárott próbálta elsimítani a puritánusok ügyében kirobbant vitát
- 1650 Előkészítette Rákóczi Zsigmond esküvőjét
- 1651 Elejére elkészült Rákóczi György sírversével, ami a következő évben rákerült a fejedelem síremlékére is
- Június 12-én Sárospatakra utazott Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta esküvőjére
- Június 26-án az esküvő Sárospatakon, Comenius végezte az esketést
- November 26–27-én tartózkodás Szamosújváron
- 1652 A *Beata beatae virginis Ars* megjelent Gyulafehérvárott
- Február 4. meghalt Rákóczi Zsigmond, temetésén április 28-án Gyulafehérvárott beszédet mondott
- Nézeteltérése Comeniusszal Drabik Miklós jóslatainak az ügyében
- 1653 A *Philosophia Primae Seminarium* megjelent Gyulafehérvárott
- Békítő-közvetítő szerepe a szász nemzet és II. Rákóczi György között
- 1654 A *Gladii Spiritus ignei* megjelent Gyulafehérvárott
- A *Scripturae Sacrae* megjelent Leidenben, kiadója Adrian Heerebord
- John Dury Svájcból újra felvette vele a kapcsolatot
- Októberben komoly beteg
- 1655 Apácai Csere János neki és Csulai Györgynek ajánlotta a *Magyar encyclopaediát*

Januárban Bisterfeld végrendelkezett

Február 5-én meghalt Bisterfeld

Február 16-án eltemették a gyulafehérvári református templomban, beszédet Isaacus Basirius tartott felette

November végén meghalt Bisterfeld lánya is, ezzel könyvtára egy része a gyulafehérvári kollégiumra szállt

JOHANN HEINRICH BISTERFELD MŰVEI

DISPUTÁCIÓK

a. Saját disputációi

1. Disputatio theologica de Deo, quam ipso adivvante, praeside...
Johanne Deodato, Genevae, Typis Iohannis De La Planche, Anno
M.DC.XXV.

Bisterfeld ajánlásával Johann Heinrich Alstednek. A disputáció végén Ianus
Nicolaus Furichius üdvözlőverse Bisterfeldhez.

A 4 = 12 pag. – 4° – Orn., init.

Genf

2. Disputatio theologica de fide; Quam adjuvante Deo, praeside
reverendo, clarissimo, doctissimoque viro, D. Iohanne Polyandro
SS. Theologiae doctore, ejusdemque facultatis in inclyta Lugd.
Batav. Acad. Professore primario, p.t. rectore magnifico, publico
examine subjicit, Iohannes Henricus Bisterfeldius, Sigena-
Nassovius Ad diem 5. Maji, horis locoque solitis, Lugduni
Batavorum, 1627, Elzevir, in 4°

Közelebbi bibliográfiai adatok nem ismertek.

Oxford, *Merton*

b. Disputációk az elnökletével Herbornban

1. Decas quaestionum nobiliorum politicarum de legibus politicis
ventil. Joh. Albert Ried, Heidelbergensis Palatinus, Herbornae
Nassoviorum, 1629., in 4°

Közelebbi bibliográfiai adatok nem ismertek. A művet említi CUNO 1882. és
LINDE 101.

Wiesbaden

2. Decas Nobiliorum Quaestionum Philosophicarum Quam... Praeside Viro Dn. Johanne-Henrico Bisterfeldio, in... Nassoviorum Schola, quae est Herbornae, Philosophiae Professore ordinario... Exercitii gratia disputationis censurae submittit Daniel Buchius. Sigenensis Nassovicus, Herbornae Nassoviorum, 1629, in 8°
Közelebbi bibliográfiai adatok nem ismertek. A művet említi CUNO 1882 és LINDE 101.
Berlin, Wiesbaden

3. Dodecas quaestionum illustrium politicarum de Concilio et Conciliario... proponit. Johannes Adamus Weisselius Hanoviensis, Herbornae Nassoviorum, 1629, in 4°
Közelebbi bibliográfiai adatok nem ismertek. A művet említi CUNO 1882. és LINDE 101.
Wiesbaden

4. Disputatio politica De consiliariis magistratus. Quam de trinuno clementer aspirante et favente sub praesidio, viri clarissimi et doctissimi, Dr. Johannis-Henrici Bisterfeldii, in illustri Athenaeo Herbournensi Philosophiae Professoris, Praeceptoris sui omnibus nominibus perpetim observandi Publice in Auditorio Jctorum ventilandam proponit, et pro ingenii capacitate defendere studebit Christophorus Deichmann, Marpurgensis Cattus. Herbornae Nassoviorum, 1629, in 4°
Közelebbi bibliográfiai adatok nem ismertek. A művet említi CUNO 1882. és LINDE 101.
Detmold, Wiesbaden

c. Disputációk az elnökletével Erdélyben

1. Disputatio Philosophica de concursu causae primae cum secundis, Quam Deo Benedicente In illustri schola Bethleniana, quae est Albae Iuliae, examinandam proponit Johannes-Henricus Bisterfeldius philosophiae professor. Ad d. 8 & 15 Maji Respondentibus Stephano Keserüi, & Johanne Benyei, Hungaris,

Albae-Juliae, Imprimebat Jacobus Effmurdt Suae Serenitatis
Typographus, Anno 1630.

A4 = [4] fol. – 4° 4 számozatlan levél

Ma már nem található példány belőle.

RMK II 459

RMNy 1466

2. Disputatio Theologica De Divina Scripturae Sacrae eminentia;
Quam Spiritu Sancto Duce, Sub Praesidio Reverendi &
Clarissimi Viri, Dni. Johannis Henrici Bisterfeldii, Theologiae ac
Philosophiae in illustri Schola Albensi Professoris, Publice
defendere conabitur Samuel Decanus Bohemus, Albae-Juliae,
Anno M.DC.XLI.

A6 = 12 pag. – 4° – Orn., init.

Budapest *Acad*, Cluj Napoca *Acad*

RMK II 571

RMNy 1879

3. Disputatio Theologica De Domino Nostro Jesu Christo; Quam
ipso Duce, Sub Praesidio Reverendi & Clarissimi Viri, Dni.
Johannis Henrici Bisterfeldii, Theologiae ac Philosophiae in
illustri Schola Albensi Professoris, Pro virili tuebitur Petrus
Mylius Polonus, Albae-Juliae, Anno M.DC.XLI.

A4 B4 = 16 pag. – 4° – Init.

Budapest *Acad*, Cluj Napoca *Acad*, Sárospatak *olim*

RMK II 570

RMNy 1880

MŰVEI

a. Magyar nyomdáknban megjelent művei

- Ia. Elementa Logica. In Vsum Scholae Albensis ita collecta, ut tyro,
trimestri spatio fundamenta Logices, cum fructu jacere queat.
Albae-Juliae, M.DC.XXXV [typ. principis].

A–C D2 = 52 pag. – 8°

Bisterfeld ajánlása *Lectori benevolo* kezdettel.

Budapest *Acad*, Cluj *Napoca Acad*

RMK II 499

RMNy 1612

Megjegyzés: A kolozsvári példány címlapján a következő possessorbejegyzés áll: *Szigethi Mihály 1665*.

Ib. *Elementa Logica, In usum scholae Albensis Ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta Logices cum fructu jacere queat. Editio secunda. Albae-Juliae, Typis Celsibimi Principis, Anno M.DC.XLI.*

A8–C8 D6 [1] = 60 pag. + [1] tab. – 8° – Orn.

Bisterfeld ajánlása *Lectori benevolo* kezdettel 1641. augusztus 12-én.

Budapest *Nat*, Cluj *Napoca Acad*, Sighișoara

Megjegyzés: Az OSzK-beli példányon sűrűn teleírva az előzéklap, ennek a hátulján: *Samuel Tomson in the Pauls Chruch-year*d, alatta más kézzel és tintával *Losonczy Dénes ajándékozta Koncz 1885.IV.24.*

RMK II 572

RMNy 1881

Ic. *Elementa Logica, In usum Scholae Albensis Ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta Logices cum fructu jacere queat. Editio tertia auctior. Albae-Juliae, Typis Celsibimi Principis, Anno M.DC.XLV.*

A8–C8 D6 [1] = 60 pag. + [2] tab. – 8°

Bisterfeld ajánlása *Lectori benevolo* 1645. október 23-án.

Budapest *Nat cop.*, Cluj *Napoca Acad*, Târgu Mureș

RMK II 657

RMNy 2101

Id. *Elementa Logica, in usum scholae Albensis Ita Collecta, ut tyro trimestri spatio, fundamenta Logices cum fructu jacere queat. Editio tertia auctior. Magnovardiae, M.DC.XLIX.*

A8–D8 = 40 + [24] pag. – 8° – Orn. Végül: *Tabula II–V. és Collatio Logicae cum Philologia, Philosophia etc.*

Bisterfeld ajánlása *Lectori Benevolo* címmel Gyulafehérvárott 1645. november 10-én keletkezett.

Budapest *Nat, Univ*, Debrecen *Ref*, Cluj *Napoca Acad, Univ*, Târgu Mureș

RMK II 717

RMNy 2297

Megjegyzés: Az Erdélyi Múzeum kolozsvári példányának a címlapján: *Chara supellex Francisci P. Pápai Enyedini procurantis. Anno 1668.* A könyv levelei közé Pápai latin jegyzetei vannak befűzve. A másik kolozsvári példányon: *Polgári István 1682.* A debreceni címlapon: *Steph. Sebestyén, alatta Paulus Abani habet.*

- II. (1.) Rákóczi György, I.: *Instructio, quam... Georgivs Rakoci, princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et Siculorum comes etcaet. Tradidit... domino Sigismvndo Rakoci filio suo natu minori, non longe post cum ille scholis valedixisset. Albae-Juliae MDCXL.* (2.) (Bisterfeld, Johann Heinrich:) *Pallas Dacica Quam Illustrissimus Dominus Dn. Sigismvndvs Rakoci, Celsissimi Transylvaniae Principis secundus Filius, a.d. 7. Maji, anno M.DC.XL. Praecinente Schola aulica, applaudentibus omnibus, In frequentissima Celsissimorum Transylvaniae Principum, inclyti Regni, Illustrissimi Legati Polonici, Procerum, omnisq(ue) ordinis spectatorum ac auditorum Corona Praestuit, porroque praestabit. Albae Iuliae, Ex Typographia Suae Celsitudinis, M.DC.XL.*

A6, A4–T4 V2 = 12 + 155 + [1] pag. – 4° – Orn., init.

Bisterfeld ajánlása *Lectori Benevolo* kezdettel 1640. június 1-én, ezenkívül Bisterfeld *Votiva Acclamatio* című búcsúbeszéde zárja a kötetet.

15 könyvtárban 23 példány: Budapest *Nat, Acad*, Debrecen *Ref, Univ*, Cluj *Napoca Acad, Univ*, Târgu Mureş, Berlin *Nat*, London, Oxford *Merton*

RMK II 553

RMNy 1827

Megjegyzés: A londoni BL-beli példány címlapján két possessor-bejegyzés: 1. *Illustrissimus Celsissimus Princeps D. Geörgius Rákóczi An. 1641. mense Novembr. In Castello Dioszeghiensi post salutationem honorificam suae Celsitudinis exhibitam cum fuissem ad eandem mensam, tempore Coenae, cum sua Celsitudo hunc libellum dono dedit mihi Gregorio Debreceni Seniori Ermelliechi mnemosynis ergo* 2. *Johannes Morton possidet hunc libram 1643.*, vö. GÖMÖRI György: *I. Rákóczi György híre a XVII. századi Angliában*, = G. Gy., *Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., [1991], 30.

A *Pallas Dacicából A gyulafehérvári udvari skóla hatyúdala Rákóczi Zsigmondhoz* című Bisterfeld által szerzett éneket ld. TÓTH 2001, 219–220.

III. Index primus librorum et capi cujusque libri – Index secundus, in quo juxta seriem librorum sacrorum adnotantur Scripturae loca, quae in hoc volumine explicantur – Index tertius exhibens Scripti paralella, quae ... in his libris explicantur – Index quartus paralellorum, earundem voc phrasium et sententiarum – Index quintus, vocum Hebraicum, Chaldaicarum, Syriacarum, quae in his libris occurrunt – Index sextus rerum theologiarum – Index septimus, rerum philosophicarum, [Albae Juliae, 1641]

132 pag. – 2°

A hét mutató Johann Heinrich Alsted *Prodromvs religionis triumphantis* című művéhez készült. Alsted munkája – bár már 1638-ban nyomtatásra került – csak 1641-ben, Bisterfeld *Indexével* együtt hagyta el a nyomdát. Bisterfeld utószavának a dátuma: Gyulafehérvár, 1641. április 12.

19 könyvtárban 26 példány: Budapest *Akad, Nat, Univ, Cluj Napoca Univ, Debrecen Ref, Prešov, Sárospatak Ref, Sibiu Mus, Târgu Mureș, Göttingen Univ, Wrocław Univ*

RMNy 1877

IV. Beata beatae virginis ars, seu, Regia genuini Scripturae Sacrae sensus omnigeniq(ue) usus inveniendi via, Quam, Deo Duce, publicae censurae In illustri Schola Albensi, Augusto, Septembri ac Novembri mensibus, Subjicit Johannes-Henricus Bisterfeldius, Theologiae ac Philosophiae Professor. Studiosorum Respondentium nomina sunt in calce adjecta. Albae Juliae, M.DC.LI.

[1, A4–D4 E3 = [2] + 37 + [1] pag. – 4°

Bisterfeld ajánlása a címlap hátán, dátum nélkül.

Budapest *Acad, Sibiu Mus, Târgu Mureș*

RMK II 747

RMNy 2366

V. Philosophiae Primae seminarivm ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumq(ue) clavem porrigat, A Johanne Henrico Bisterfeldio, in illustri Schola Albensi Theologiae & philosophiae Professore. Albae Juliae, Excudebat Martinus Major, Coronensis, Celsibimi Transylvaniae Principis ac Scholae Typographus. A. M.DC.LII.

A8–M8 N7+1 = 190 [recte 194] + [11] pag. – 8°

Bisterfeld ajánlása *Lectori benevolo* címmel 1652. november 13-án keletkezett.

Budapest *Acad, Nat*, Cluj Napoca *Acad*, Sibiu *Mus*, Sighișoara, Târgu Mureș
RMK II 767

RMNy 2415

Megjegyzés: Az OSzK-beli példány előzéklapján: *Basilii S. Uzoni 1657 die 31. 8bris Dono missus a dno Joh. Varadi Compactor Albensi*, a másik oldalon: *Bibl. Hung. Jankov. H. ord. 2. Stephani V. Erdődi Anno, quo Seculum sic queitur*. A kolozsvári példány címlapján: *In usum Schol. Coll. Claud. Legavit Zacharias Karacsonfalvj.*

VI. *Gladii spiritvs Ignei, vivi, & ancipitis, seu Scriptvrae sacrae Divina eminentia & efficientia Publicae non-credentium & credentium disquisitioni, Spiritv sancto dvce, denuo in duabus disputationibus, a Johanne-Henrico Bisterfeldio, Theologiae ac Philosophiae in illustri Schola Albensi Professore, Proposita. Albae Jvliae, M.DC.LIII.*

A4 B2 = 12 pag. – 4°

Bisterfeld ajánlása a címlap hátulján *Judicioso suaeque salutis cupido lectori salutem* címmel dátum nélkül áll. A főresz szó szerint megegyezik a *De divina Sacrae Scripturae* című 1641-es disputációval.

Budapest *Nat cop.*, Sibiu, Târgu Mureș

RMK II 786

RMNy 2464

Megjegyzés: Az OSzK-beli példány címlapján: *Ex dono p.m. Authoris menso Janu(ari) An(no) 1655.*

b. Külföldi nyomdában megjelent művei

VII.a. *Ioh. Henr. Bisterfeldii, Nassovii, Philosophiae in Illustri Schola Albensi Profess. de vno deo, patre, filio, ac Spiritu Sancto, mysterium pietatis, Contra Iohannis Crellii, Franci, de vno deo patre, libros dvos, Breviter defensum. Lvgdvni Batavorvm, Ex Officina Elseviriana, A. MDCXXXIX.*

*4 – ****4, A4 – Z4, Aa4 – Zz4, Aaa4 – Zzz4, Aaaa4 – Zzzz4, Aaaa4 – Mmmm4 = [40] + 641 + [5] pag. – 4° Orn.

Bisterfeld ajánlása I. Rákóczi Györgynek, Erdély fejedelmének és a két fiának, Györgynek és Zsigmondnak (*Epistola Dedicatoria*) 1638. január-

jában Gyulafehérvárott kelt. Ezt követi egy ajánlás az olvasónak (*Christiano lectori salutem*) Gyulafehérvár, 1637. augusztus 1/10-i dátummal.

Budapest *Nat*, Sárospatak, Kežmarok, Cluj Napoca *Acad* (3), *Univ*, Aurich, Darmstadt, Dresden, Durham, Emden, Erlangen-Nürnberg, Glasgow, Hága, Halle *FS*, Jena, Leeds, London, Oxford *Merton*, Párizs (2), Stockholm, Wolfenbüttel

RMK III, Pótlások 2, 6210

Megjegyzés: Budapest Nat-beli példányon *Stephani Székely de Ar. Rákos Ao. 1800. die 10ma Junij*, alatta elmosódottan *Bibliothecae Samuelis Kaposi S.S. Theol.*, Kolozsvár *Acad.* 1. példányon: 1. *Stephanus Enyedi de N. Banya. Ab Anno 1680. Cibinii Transylvanorum. flo. 1 den* [2]5. 2. *Ecclae Unit. Claud.*, 2. példányon: 1. *P S D 1676* 2. *Pauli Dim: Colosvari* 3. *Ecclae Unit. Claud.*, a 3. példányon: 1. *Joannes Angyalossij (1653)* 2. *Michaelis Aytaini Pastor SzentGyorgien.* 3. *Nunc Samuelis Ajtani Ministri Unit. Szovathiensis 1723.* A kolozsvári *Univ.* példány címlapján: *Est Petri C. Kovasznai.* A sárospataki példány superexlibrise *S(igismundus) R(ákóczi)*, a címlap rektón: *Liber illustris Scholae Sp 1739.* A Párizs NB-beli egyik példányban Bisterfeld saját kezű ajánlása *Ludwig Camerariusnak*, a hágai svéd nagykövetnek.

VIIb. Joh. Henr. Bisterfeldii Nassovii, Philosophiae in Illustri Schola Albensi Profess. de uno deo, patre, filio, ac Spiritu Sancto, mysterium pietatis, contra Johannis Crellii Franci de uno deo patre libros duos, breviter defensum. Amstelaedami, sumptibus Joannis Ravensteinii, MDCLIX.

*4 – *****4, A4 – Z4, Aa4 – Zz4, Aaa4 – Zzz4, Aaaa4 – Zzzz4, Aaaa4 – Mmmm4 = [40] + 641 + [5] pag. – 4° Orn.

Budapest *Nat*, Debrecen, *Ref*, Amsterdam, Glasgow, Göttingen, Hága, Halle *FS*, Kampen, Kiel, Mannheim, München, Oxford, Párizs, Rostock, Schwerin, Stockholm

RMK III, Pótlások 2, 6382

Megjegyzés: A kiadás teljesen megegyezik az 1639-essel. Az OSzK-beli példány címlapján: *Est Johannis Pap Szatthmári Lugd. Batavorum*, alatta *Alexandri Pap Szatthmári*, A debreceni címlapon: *Petri Bod 1739*, az előlapon: *Liber Kollegii Ref. Debrecinensis ... ex numero librorum Clariss. Ac Boetii Dni Petri Bod, V.C.M. in Transylvania dum ... Illatus vero e in Debrecinam publicam Debrecinat Die 8. Dec. Anno 1770.*

- VIIc. Jani Crellii Franci De uno Deo patre libri duo. Cum perpetua censura & animadversionibus, quibus magnum illud pietatis mysterium, de uno Deo patre, filio & spiritu s. contra illum asseritur. Juxta exemplum anno 1638. impressum. Irenopoli (Amsterdam?), edidit Claudius Frorenus, MDCLXXXVIII.
 *4 – ****4, A4 – Z4; Aa4 – Zz4, Aaa4 – Zzz4, Aaaa4 – Zzzz4, Aaaa4 – Mmmm4 = [40] + 641 + [5] pag. – 4° – Orn.
 Budapest *Nat*, Groningen
 RMK III, Pótlások 3 6939
- VIIId. Joh. Henr. Bisterfeldii, Nassovii, Philosophiae in Illustri Schola Albensi Profess. de uno deo, patre, filio, ac Spiritu Sancto, mysterium pietatis, Contra Johannis Crellii, Franci, de uno deo patre, libros duos, Breviter defensum, Franequerae, Ex Officina Leonardi Strick, Bibliopolae, MDCXCV.
 *4 – ****4, A4 – Z4, Aa4 – Zz4, Aaa4 – Zzz4, Aaaa4 – Zzzz4, Aaaa4 – Mmmm4 = [40] + 641 + [5] pag. – 4° – Orn.
 Debrecen *Ref*, Hága
- VIII. Ioannis Henrici Bisterfeldi Phosphorus Catholicus seu Artis meditandi Epitome, cui subjunctum, Consilium de studiis feliciter instituendis. Olim cum Phosphoro missum ad Fridericum Rivetum Andreae Filium. In Gratiam studiosorum illustris Scholae et Collegii Auriaci nunc excusum. Bredae, Ex offic. Ioannis a Waesberge, 1649.
 A–B12 – 12°, közlelbbi bibliográfiai adatok nem ismertek.
 Hága
- IX. Scripturae sacrae, Divina eminentia & efficientia, Publicae non credentium et credentium disquisitioni, spiritu sancto duce, Denuo in duabus Dispositionibus, a Joh(anne) Henrico Bisterfeldio, Theologiae ac Philosophiae in Illustri Schola Albensi Professore, Proposita. Accedit, Ejusdem Authoris, ars concionandi, Lugduni Batavorum, apud Ludovicum a Vuyren, Anno MDCLIV.
 * 4, A12–E12, F11, G12–L12, M6 = [8] + 142 + 131 pag. – 12° – 1 ins., init.

Adrian Heerebord ajánlását 1654-ből Bisterfeld ajánlása követi, mely meg-
egyezik a *Gladii Spiritus Sancti* című művének az előszavával. Az RMNy
III szerkesztőjének az állításával szemben a magyar nyelvű anekdota nem
egy hitvitát beszél el Lorántffy Zsuzsanna és egy jezsuita között, hanem egy
pert négy ember között egy lónak a tulajdonjogáról. Rendkívül sok hiba van
a magyar szövegben.

Budapest *Nat*, Debrecen *Ref*, Prešov, Glasgow, Göttingen, Hága, Halle *FS*,
London, New Brunswick, Párizs, Stuttgart

Megjegyzés: Az OSzK-beli példány előlapján: *Liber Alexandr. Bonyhai Ao.*
1787. d. 10 May, címlapján: *Martini D...* (sérült) *Ao. 1738.*

RMK III, Pótlások 2, 6328

RMNy 2527

- X. Johannis Henrici Bisterfeldii, Nassovii, Theologiae ac
Philosophiae in illustri Schola Albensi (dum viveret)
Professoris, Celeberrimi, elementorvm logicorvm Libri tres: ad
praxin exercendam apprime utiles. Atque ita instituti, ut Tyro,
trimestri spatio, fundamenta Logices, cum fructu jacere possit.
Accedit, Ejusdem Authoris, phosphorus catholicus, Sev Artis
meditandi Epitome. Cui subjunctum est, Consilium de Studiis
feliciter instituendis, Lvgdvni Batavorum, ex officina Henrici
Verbiest, 1657.

A–D5, E5–F4 = [3 + 14 + 4] + 89 + tab. + 32 + 14 pag. – 8°

Budapest *Univ*, Göttingen, Greifswald, Halle *FS*, Mannheim, Párizs,
Wiesbaden

A kötet elején Henricus Verbiest ajánlása áll Wevelichovennek, ezt Adrian
Heerebord előszava az olvasóhoz 1656. december 9. dátummal követi, majd
a *Discrimen Aristotelicorum et Rameorum ex Syntagmate Snellio Rameo*
című ismeretlen szerzőtől, feltehetőleg Heerebordtól származó pár lapos ér-
tekezés előzi meg az első Bisterfeld-értekezést.

A kötet a következő műveket tartalmazza:

1. Elementorum logicorum
2. Johannes Henrici Bisterfeldi, phosphorus catholicus sev
Artis meditandi epitome, Ex rerum natura, bonorumque
authorum analysi educta, & per praecipua mentis munia
deducta. Cui subjunctum, Consilium de Studiis foeliciter
intituendis
3. Consilium de studiis faeliciter instituendis: quod cum
artificio meditandi conferri debet

XI. Johann Henrici Bisterfeldii. In Illustri, Schola Albensi, Theol. Et Philos. Professoris, philosophiae primae seminarium, ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumque clavem porrigat: editum ab Adriano Heereboord, Philos. Professore in Academia Leydensi Ordinario, qui dissertationem praemisit de philosophiae primae Existentia et Usu, Lvgdvni Batavorum, Apud Danielelem et Abrahamum Gaasbeeck, 1657.

a12–d12, A12–K12L6 = [12] + 96 + 252 = 360 pag. – 12°

Budapest *Univ*, Glasgow, Göttingen, Halle *FS*, Jena, Köln

XII. Iohannis Henrici Bisterfeldii Theologi ac Philosophi incomparabilis Isagoge Encyclopaedica, seu de primis Encyclopediae Principiis Tractatus verè aureus. Studio Iohannis Mellett, V.D.M., Basileae, impensis Emanuelis König et filiorum, Anno M.DC.LXI.

A? – 65+[3] – 12°

Közelebbi bibliográfiai adatok nem ismertek.

London, Stockholm, Wiesbaden

Megjegyzés: a londoni címlapon: *Joh(ann) Conrad Caußenius D.*

XIII. Bisterfeldius Redivivus: Seu Operum Joh. Henrici Bisterfeldii Magni Theologi ac Philosophi, posthumorum Tomus Primus, In quo Tractatus varii Philosophici continentur, quorum seriem vide Pagina sequenti, Hagae-Comitvm, Ex Typographia Adriani Vlacq, M.DC.LXI.

A–L4, A–E3, A–tT5, A2–F6 = 64 + 243 + 451 + 144 pag. – 12°–Orn.

Debrecen *Ref*, Cluj Napoca *Acad*, Berlin, Bonn, Greifswald, Párizs (2 példány)

A nyomdász ajánlásával dátum nélkül.

RMK III, Pótlások 3, 6429

Megjegyzés: A debreceni címlapon: *Ex dono Steph. Nadudvari 1673*, a kolozsvárin *Teremi András* possessorbejegyzése.

A kötet a következő értekezéseket tartalmazza:

1. De linguae latinae Puritate, ornatu & copia
2. Ars disputandi
3. Ars combinatoria

4. Ars reducendorum Terminorum ad disciplinas liberales
Technologia
5. Ars seu Canones de reductione ad Praedicamenta
6. Denarius didacticus. id est Decem Aphorismi bene
discendi
7. Didactica sacra
8. Usus lexicus
9. Alphabeticum philosophicum sive philosophiae. Praecipua
Principia Isagoge Philosophica Caput primum De
Disciplinarum Principiis in genere. Liber Secundus In quo
praecipua Metaphysicae Principia traduntur. Liber tertius.
Organum Catholicum seu praecipua principia Logica.
Liber quartus. Speculum naturae seu principia Physicae
10. Sciagraphia analyseos
11. Parallelysmus analyseos grammaticae & logicae
12. Artificii definiendi catholici seu hermetis catholici
13. Logicae, Liber primus De Instrumentis inventionis, Liber
secundus De instrumentis dispositionis, Liber tertius De
Praxi Logica
14. Sciagraphia symbioticae, Seu compendium symbioticum
In quo breviter praecipua omnium societatum principia
recensentur ac explicantur

XIV. Johann Heinrich Bisterfeld: Disquisitio de symbolo apostolico,
Amstelodami, 1702, in 4° pag. 64.

Közelebbi bibliográfiai adatok nem ismertek. Vö. *Catalogus Bibliothecae
Hungaricae Francisci Com. Széchényi*, Tomus 1., Sopronii, 1799, 133.

c. Posztumusz megjelent művei

- 1657 Elementorum Logicorum Libri tres (Leiden) gyűjteményes
kötet
Philosophiae primae seminarium (Leiden) gyűjteményes kötet
- 1659 De uno Deo (Amsterdam)
- 1661 Bisterfeldius redivivus (Hága) gyűjteményes kötet
- 1661 Isagoge Encyclopediae (Bázel)

- 1688 De uno Deo (Amsterdam)
1695 De uno Deo (Franeker)
1702 Disquisitio de symbolo apostolico (Amsterdam)

d. Az általa kiadott művek

1. Comenius, Johannes Amos: *Januae lingvae Latinae vestibulum*
Ismeretlen gyulafehérvári kiadás.
Vö. Michael Halicius könyvjegyzéke, N° 31. *Vestibulum Latinae Lingvae Albense cum prefatione Bisterfeldii* = ADATTÁR 16/3., 195., illetve VISKOLCZ 2002.
Talán azonos az RMNy III 1882. tételeként leírt Comenius művel, melyből nem maradt példány.
2. [Wendelin, Marcus Friedrich] *Medvlla priscae puraeq(ue) latinitatis, Qua omnes linguae Latinae idiotismi e purioribus & classicis omnibus scriptoribus, quorum in Scholis admittitur autoritas; plene planeq(ue); secundu seriem verborum & particularum omnium, repraesentantur, ita ut copiosior, quam ante hac. Phrasiologia exhibeatur, discentium studiis usibusq(ue) accommodatissima. Denuo Impressa Albae Juliae, Typis Celsissimi Principis, M.DC.XLVI., in 12°*
Bisterfeld ajánlása 1646. február 5-én kelt.
13 könyvtárban 19 példány: Budapest *Acad, Nat, Univ*, Debrecen *Ref, Cluj Napoca Acad, Sárospatak Ref., Sibiu, Székesfehérvár, Târgu Mureş, Berlin Univ*
RMK I 786
RMK II 666
RMNy 2141
Megjegyzés: A debrecen címlapon: *Johann K. Tecsí 1716.*
3. Csaholczi Pap János – Bihari Ferenc (trans.) *Index vocabulorum. Albae Juliae, MDCXLVII. per Martinum Major Coronensem, in 8°*
Betürendes latin-magyar szótár Comenius *Janua Linguarum*ához készült, és Bisterfeld költségén jelent meg, mint ahogy Bihari *Ad lectorem candidum* című üdvözlőverséből kiderül.
Budapest *Nat, Cluj Napoca Acad, Univ, Zala*

RMK I 792
RMK II 673
RMNy 2170

4. (Alsted, Johann Heinrich:) *Lativm in nvce, Id est, rudimenta lexicī latini, Methodo naturali sic digesta, ut gigantibus, sive primipilis hujus lingvæ in prima acie stantibus...* Editio secunda auctior, *Albæ-Juliae, Typis Celsissimi Principis Transylv. Per Martinum Maior Coronensem, Anno M.DC.XLVIII.*, in 8°
Bisterfeld utószava *Lectori Benevolo* címmel Gyulafehérvár, 1649. július 5-én keletkezett. Ez valószínűleg elírás, mivel az Alsted-mű 1648-ban jelent meg.
13 könyvtárban 23 példány, Budapest *Acad, Nat, Univ*
RMK II 682
RMNy 2208
5. *Colloquia Erasmi*
Ismeretlen gyulafehérvári kiadás, in 8°.
1647 és 1650 között 500 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá. Vö. VISKOLCZ 2002.
6. *Colloquia Corderii*
Ismeretlen gyulafehérvári kiadás, in 8°.
1647 és 1650 között 1000 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá. Vö. VISKOLCZ 2002.
7. *M. Tvlli Ciceronis epistolarvm selectarvm libri tres: Primum in usum Scholarum Hollandiæ & West Frisiæ: Ex decreto Illustriſſ. D.D. Ordinum ejusdem Provinciæ Nunc vero in usum Scholæ Albensis aediti, Excudebat Martinvs Maior Coronensis, Anno D. MDCLI.*, in 8°
Ad lectorem címmel áll egy előszó a címlap után, mely valószínűleg Bisterfeld tollából ered.
Budapest *Nat cop.*, Cluj Napoca *Acad*
RMK II 748
RMNy 2367
8. *M. Tvlli Ciceronis orationvm selectarum liber. Primum in usum Scholarum Hollandiæ & Westfrisiæ: Ex decreto Illustriſſ. D.D. Ordinum ejusdem Provinciæ Nunc vero in usum Scholæ*

Albensis editus, Albae-Juliae, Excudebat Martinus Major Coronensis, Anno M.DC.LII., in 8°

Ad lectorem címmel áll egy előszó a címlap után, mely valószínűleg Bisterfeld tollából ered.

Braşov *Arch*, Budapest *Nat*

Megjegyzés: Az OSzK-beli példány előzéklapján: *Est Stephani P. Fogarasi A. 1655 die 30. Augusti Mppa Negatur quia est Emerici Lázár De Fortitudine, De Terra motu, De Templo Salamonis*, címlapján: *Est Emerici Lázár Const. 1665. 4. Octobr.* Alatta más kézzel: *Koncz*

RMK II 768

RMNy 2416

MÁS SZERZŐSÉGŰ MŰVEKBEN MEGJELENT VERSEI, KÖLTEMÉNYEI ÉS EGYÉB VELE KAPCSOLATOS DOKUMENTUMOK

1. Johann Heinrich Alsted: *Encyclopaedia Septem tomis distincta*, ...
Herbornae Nassoviorum, 1630, in 2°
Bisterfeld üdvözlőverse az előszót követi.
Több mint 30 könyvtárban vannak példányok belőle, Budapest *Nat*, *Univ*
2. *Epicedia dicta incomparabili Heroi, Gabrieli, Principi S. Romani Imperii et Transsylvaniae, Partivm Hvngariae Domino, Siculorum Comiti, Oppuliae ac Ratiboriae duci etc., Euergetae et Musagetae Optimo Maximo, Denato Albae Ivliae Anno Christi M.DC.XXIX. a.d. 15. Nouembris, ibidemq. humato Anno M.DC.XXX a.d. 25. Januarij. A Professoribus Illustris scholae Bethlenianae, quae est Albae Ivliae. Imprimebat Albae Iuliae, Iacobus Effmurdts Lignicensis, Typogr. suae Serenit., A. 1630, in 4°*
A gyászverseket Johann Heinrich Alsted, Ludwig Philipp Piscator és Johann Heinrich Bisterfeld írták.
Budapest *Acad phot.*, Cluj Napoca *Acad*
RMK II 460
RMNy 1468

3. Szenci Molnár Albert halálára (1634) gyászverset szerzett Johann Heinrich Alsted és Bisterfeld. Ezek csak egy XIX. századi kiadványban maradtak fenn. Bisterfeld versének a kiadásai:
- Vö. a. SZATHMÁRI PAP Zsigmond: *Szenci Molnár Albert rövid életrajza = Erdélyi Prédikátori Tár VII.*, Szerk. SALAMON József, Kolozsvár, 1837, XXIV–XXV.
- b. *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Jegyzetekkel ellátva kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 399.
- c. TÓTH 2001, 218–219.
4. Monumentum sepulchrale ad... principis ac domini... Mavritii, Hassiae landgravij, comitis Cattimoelibocorum, Deciorum, Zigenhainiae et Niddae, etc. Principis... memoriam gloriae sempiternam erectum... Cassellis, 1637, prostat Francofurti, apud Johannem Ammonium, in 2°
- Magyar verseket is tartalmazó gyászversgyűjtemény Móric hesseni tartománygróf emlékére. Bisterfeld latin nyelvű gyászverse a kiadvány második felében, az *Epicedia Transilvanorum* című részben található.
- Budapest *Nat Cop.*, Marburg, Wolfenbüttel, Bécs *Nat*
RMNy 1676
5. Keresztúri Pál: Christianus lactens, quem... dn. Georgius et dn. Sigismundus Rakoci... universis auditoribus applaudentibus repraesentarunt, quando tyrocinium Christianismi sui deposuerunt in solenni examine, ... Praesente P. Kereszturi, Praeceptore Illustrum Dominorum. Albae-Juliae, Typis Celsissimi Principis, Anno 1637, in 4°
- Az ajánlást Geleji Katona István, Johann Heinrich Alsted, M. Philipp Ludwig Piscator és Bisterfeld üdvözlőversei követik.
- 15 könyvtárban 18 példány, Budapest *Acad, Nat, Univ*
RMK II 508
RMNy 1674
6. Geleji Katona István: Praeconium evangelicvm, in quo evangelia omnia anniversaria vulgo Dominicalia vocitata concionibus CCXII. ... Albae Juliae, MDCXXXVIII., [typ. principis], in 2°

Bisterfeld üdvözlőverse az olvasókhöz címzett előszót követi.
20 könyvtárban 38 példány, Budapest *Acad, Nat, Univ*
RMK II 521
RMNy 1720

7. Verse I. Rákóczi György síremlékén
Vö. ENTZ Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*, Bp., 1958, 169.
8. Johann Heinrich Bisterfeld végrendelete
Vö. a. BOD Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, Ed. J.J. PRINS,
Lugduni-Batavorum, 1890, Tom. 2., 445.
b. ZIMMERMANN 171–175.
c. ADATTÁR 11., 299.
9. Roth Melchior *Positionum antibisterfeldiarum, ex ejusdem philosophiae primae seminario adornatorum octonarivs primvs qvem Athenis Levcoreis publicae subjiciunt praeses m. Gerhardus Wicman Lubecensis et respondens Melchior Roth Cassov. Ungarus Ad diem Oktobr. In audit. Min. Horis antemerid. Wittebergae, typis Johannis Haken, MDCLXI., in 4° Wittenberg Predigersem.*
RMK III, Pótlások 3, 6431

LEVELEZÉSE

a. *Kiadott levelek*

1. J. H. Bisterfeld Wilhelm Schickardnak, Leiden, 1628. március 16.
Eredetije: Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Ms. Hist. Q. 201.a.
Vö. KVAČALA 1902, 3.
2. Johann Heinrich Alsted, J. H. Bisterfeld és M. Philipp Ludwig Piscator Brandenburgi Katalinnak, Gyulafehérvár, 1630. február 10.
Vö. TT, 1884, 199.

3. Johann Heinrich Alsted, J. H. Bisterfeld, Geleji Katona István és M. Philipp Ludwig Piscator John Durynek, Gyulafehérvár, 1634. február 7.
Kézirat másolata: Oxford, Bodleian Library, MS Rawlinson C. 911, fos. 27–47.
Vö. a. *Concordiae Inter Evangelicos quaerendae Consilia, Quae Ab Ecclesiae in Transylvania Evangelicae Pastoribus & Scholae Albae Juliacensis Professoribus in Synodo congregatis Approbata fuerunt* An(no) M.DC.XXXIV. H.n. 1654.
RMK III 1924
b. *Ad quaestiones Parasevasticas de unione evangelicorum, ita respondemus nos infra scripti Pastores et professores in Transsylvania* = Johannes DURAEUS: *Irenicorum tractatuuum prodromus*, Amstelodami, ex officina Johannis Henrici Boom, Anno 1662.
RMK III 1924
c. Friedrich Adolf LAMPE: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728, 379–382.
d. Magyar fordítását angol források alapján közölte RÉVÉSZ Mihály, MProtEgyhIskFigy, 1887, 167–182.
4. Kanizsai Pálfi János Johann Heinrich Alstednek, Philipp Ludwig Piscatornak és J. H. Bisterfeldnek, Kiskomárom, 1636. január 9.
Vö. MProtEgyhtAdattár III (1904), 77–78.
5. J. H. Bisterfeld Axel Oxenstiernának, Helsingör, 1638. május 9/19.
Vö. *Briefwisseling van Hugo Grotius*, uitgegeven door Bernardus LAMBERTUS, Meulenbroek, 's-Gravenhage, 1976–, Negende Deel (1638), N° 3680, 807–808.
6. Joachim Hübner J. H. Bisterfeldnek, London, 1638.
Eredetije: British Museum, Ms. Sloane 417., 400.
Vö. KVAČALA 1903, N° 86., 104–107. (Bár Kvačala szerint Bisterfeld volt a címzett, a levél tartalma mást sejtet.)
7. J. H. Bisterfeld Samuel Hartlibnek, Amsterdam, 1638. szeptember 19.
Eredetije: British Museum, Ms. Sloane 427., 90–95.

- Vö. a. KVAČALA 1897, 37.
- b. KVAČALA 1903, N° 88., 112–118.
- c. HP 27/7/1a–8b

8. Joachim Hübner J. H. Bisterfeldnek, London, 1638.
Eredeti: British Museum, Ms. Sloane 417., 410.
Vö. KVAČALA 1903, N° 89., 118. (csak regesztá)
9. J. H. Bisterfeld bizonyoságlevele Charles d’Avaugour követségére ügyében, Párizs, 1638. augusztus 2.
Vö. Okmánytár 19.
10. Marin Mersenne J. H. Bisterfeldnek, Párizs, 1639. október 15.
Vö. *Correspondance du P. Marin Mersenne, religieux minime (1617–1646)*, Vol. I–XIV., Publiee et annotee par Cornelius De WAARD, Paris, 1932–1980, Vol. VIII., 531–533.
11. J. H. Bisterfeld jelentése párizsi követségének eredményéről, Medgyes, 1639. november 7.
Vö. Okmánytár 32–34.
12. J. H. Bisterfeld Charles d’Avaugournak, Gyulafehérvár, 1639. december 27.
Vö. TT, 1889, 706.
13. Claude de Mesmes d’Avaux J. H. Bisterfeldnek, Hamburg, 1640. május 7.
Vö. TT, 1889, 707.
14. J. H. Bisterfeld Charles d’Avaugournak, Gyulafehérvár, 1640. július 10.
Vö. TT, 1890, 59.
15. J. H. Bisterfeld Johannes Adler Salviusnak, Dés, 1641. június 27.
Vö. TT, 1892, 471.
16. J. H. Bisterfeld Hoditznak, Dés, 1641. június 27.
Vö. TT, 1892, 471–472.

17. J. H. Bisterfeld Charles d'Avaugournak, Gyulafehérvár, 1642. augusztus 18.
Vö. TT, 1892, 596.
18. Charles d'Avaugour J. H. Bisterfeldnek, Danzig, 1642. október 7.
Vö. TT, 1892, 596–597.
19. J. H. Bisterfeld Johann Amos Comeniusnak, Gyulafehérvár, 1643. január 9.
Vö. HP 7/63/1A–2A
20. J. H. Bisterfeld Kassai Istvánnak, Gyulafehérvár, 1643. március 2.
Vö. Okmánytár 43.
21. J. H. Bisterfeld Leonhard Torstensonnak, Gyulafehérvár, 1643. május 3.
Vö. Okmánytár 49–50.
22. J. H. Bisterfeld Charles d'Avaugournak, Gyulafehérvár, 1643. május 5.
Vö. TT, 1892, 603.
23. J. H. Bisterfeld Charles d'Avaugournak, 1643. május 18.
Vö. TT, 1892, 603.
24. Johann Amos Comenius J. H. Bisterfeldnek, Elbing, 1643. május 20.
Eredetije: British Museum, Ms. Sloane 421. 437.
Vö. HP 7/63/2A–2B
25. Leonhard Torstenson J. H. Bisterfeldnek, Litta, 1643. június 12.
Vö. Okmánytár 54–55.

26. Charles d'Avaugour J. H. Bisterfeldnek, Danzig, 1643. június 16.
Vö. TT, 1892, 603–604.
27. J. H. Bisterfeld Leonhard Torstensonnak, Gyulafehérvár, 1643. július 6.
Vö. Okmánytár 62–63.
28. J. H. Bisterfeld Dörfflingernek, Gyulafehérvár, 1643. július 9.
Vö. Okmánytár 63–64.
29. Leonhard Torstenson J. H. Bisterfeldnek, Dobischau, 1643. július 11.
Vö. Okmánytár 67–69.
30. J. H. Bisterfeld Plettenbergnek, Gyulafehérvár, 1643. július 9.
Vö. Okmánytár 64.
31. Leonhard Torstenson J. H. Bisterfeldnek, Olmütz, 1643. szeptember 4.
Vö. Okmánytár 83–85.
32. J. H. Bisterfeld ismeretlennek, Gyulafehérvár, 1644. január 12.
Vö. TT, 1892, 611–612.
33. Charles d'Avaugour J. H. Bisterfeldnek, Hadersleben, 1644. április 14.
Vö. Okmánytár 155–156.
34. J. H. Bisterfeld Kassai Istvánnak, Gyulafehérvár, 1644. július 30.
Vö. TT, 1887, 420.
35. Leonhard Torstenson J. H. Bisterfeldnek, Oldenstadt, 1644. szeptember 7.
Vö. Okmánytár 180–181.

36. Abel Servien J. H. Bisterfeldnek, Münster, 1644. szeptember 15.
Vö. TT, 1890, 60–61.
37. Leonhard Torstenson J. H. Bisterfeldnek, 1644. november 19.
Vö. Okmánytár 211.
38. Jean Baptiste Colbert Croissy J. H. Bisterfeldnek, dátum nélkül
(1644?)
Vö. Okmánytár 210–211.
39. Jean Baptiste Colbert Croissy J. H. Bisterfeldnek, Kustrin, 1644.
december 4.
Vö. Okmánytár 210.
40. J. H. Bisterfeld I. Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár, 1645.
január 7.
Vö. Okmánytár 229–230.
41. J. H. Bisterfeld ismeretlennek, Munkács, 1645. április 24.
Vö. TT, 1892, 622–623.
42. J. H. Bisterfeld Mazarinnek, Sárospatak, 1645. május 6.
Vö. TT, 1890, 72–74.
43. J. H. Bisterfeld Claudes de Mesmes d'Avauxnak, Fogaras,
1646. február 22.
Vö. TT, 1890, 75–76.
44. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1646.
május 23.
Vö. TT, 1887, 421–422.
45. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1646.
május 23.
Vö. Okmánytár 358–360.

46. J. H. Bisterfeld Samuel Hartlibnek, Gyulafehérvár, 1647. július 24.
Vö. HP 7/107/1A–2B
47. J. H. Bisterfeld I. Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár, 1648. június 23.
Vö. TT, 1887, 231.
48. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649. augusztus 10.
Vö. TT, 1887, 654–656.
49. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649. augusztus 15.
Vö. TT, 1887, 656–658.
50. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649. augusztus 23.
Vö. TT, 1887, 660–662.
51. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649. augusztus 26.
Vö. TT, 1887, 663.
52. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649. október 1.
Vö. TT, 1887, 671–672.
53. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Beszterce, 1649. november 2.
Vö. TT, 1890, 229–230.
54. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649. november 9.
Vö. TT, 1887, 675–676.

55. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649.
november 22.
Vö. TT, 1887, 681–682.
56. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649.
december 19.
Vö. *a.* TT, 1888, 108–109.
b. TT, 1890, 252.
c. KVAČALA 1902, 103.
d. KVAČALA 1903, 252.
57. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, 1649. december 31.
Vö. TT, 1890, 230–232.
58. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
január 29.
Vö. TT, 1888, 289–290.
59. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
február 19.
Vö. TT, 1888, 292–293.
60. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
február 28.
Vö. TT, 1890, 232–233.
61. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
március 7.
Vö. TT, 1890, 233–235.
62. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
március 25.
Vö. TT, 1888, 298–300.
63. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
március 29.
Vö. TT, 1890, 236–237.

64. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, 1650. április 2.
Vö. TT, 1890, 237–239.
65. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
április 12.
Vö. TT, 1890, 241–244.
66. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, 1650. április 24.
Vö. TT, 1890, 244–245.
67. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
május 20.
Vö. TT, 1890, 247–248.
68. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, 1650. június 4.
Vö. TT, 1890, 251–253.
69. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
június 8.
Vö. TT, 1890, 254–255.
70. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
június 17.
Vö. TT, 1890, 256–257.
71. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
augusztus 14.
Vö. TT, 1890, 440.
72. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
augusztus 20.
Vö. TT, 1890, 441–444.
73. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
augusztus 31.
Vö. TT, 1890, 445–446.

74. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1650.
szeptember 30.
Vö. TT, 1890, 451–453.
75. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, 1650. október 6.
Vö. TT, 1890, 454–455.
76. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1651.
április 10.
Vö. TT, 1890, 634–635.
77. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1651.
április 11.
Vö. TT, 1890, 635–636.
78. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, 1651. május 23.
Vö. TT, 1891, 88–89.
79. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1651.
május 25.
Vö. TT, 1891, 89–91.
80. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1651.
augusztus 5.
Vö. TT, 1891, 105–106.
81. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1651.
október 3.
Vö. TT, 1891, 214–215.
82. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1651.
október 18.
Vö. TT, 1891, 216–217.
83. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1651.
november 20.
Vö. TT, 1891, 223–224.

84. Johann Amos Comenius J. H. Bisterfeldnek, Sárospatak, 1652. május 22.

Vö. a. KVAČALA 1902, 183.

b. *Johann Amos Comenius Leben, Werk und Wirken. Autobiographische Texten und Notizen*, hgg. von Gerhard MICHEL, Jürgen BEER, Sankt Austin, 1992, (Schriften zur Comenius-Forschung 21.), 133–134.

85. Johann Amos Comenius J. H. Bisterfeldnek, Sárospatak, 1653. június 14.

Vö. KVAČALA 1902, 105–106.

86. Adrian Heereboord J. H. Bisterfeldnek, Leiden, 1654

Vö. J.H. BISTERFELD, *Scripturae Sacrae*, Leiden, 1654, ld. a műveinél IX.

b. Kiadatlan levelek

1. J. H. Bisterfeld Johann Heinrich Alstednek, Genf, 1624. október 11.

Wiesbaden, HStA, Abt. 95., 320. II. 168.

2. J. H. Bisterfeld Johann Heinrich Alstednek, Oxford, 1625. december 15.

Wiesbaden, HStA, Abt. 95., 320. II. 173.

3. J. H. Bisterfeld Johann Heinrich Alstednek, Grave, 1628. november 20/30.

Wiesbaden, HStA, Abt. 95., 320. II. 180.

4. J. H. Bisterfeld Johann Heinrich Alstednek, Grave, 1628. december

Wiesbaden, HStA, Abt. 95., 320. II. 181.

5. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Grave, 1628. december 31.

Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 64.

6. J. H. Bisterfeld Ernst Casimir grófnak, Herborn, 1629. augusztus 5.
Wiesbaden, HStA, 170. III. fol. 143–144.
7. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Grave, 1631. január 1.
Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 65.
8. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1631. augusztus 1.
Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 66.
9. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1631. december 8.
Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 67.
10. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1633. január 5.
Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 68.
11. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1637. augusztus 13.
Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 68.
12. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1638. február 13.
Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 69.
13. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Párizs, 1638. július 31.
Leiden, Bibliothek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 69.
14. J. H. Bisterfeld Ludwig Camerariusnak, Párizs, 1639. május
München, Staatsbibliothek, Collectio Cameriana, vol. 9., N° 203.
15. J. H. Bisterfeld Charles d’Avaugournak, Gyulafehérvár 1639. december 3.
Párizs, Archive, Corresp. Polit. Pologne t. 4. fol. 142.

16. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1640. január 10.
Leiden, Bibliotheek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 70.
17. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1640. február 24.
Leiden, Bibliotheek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 71.
18. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1640. július 17.
Leiden, Bibliotheek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 72.
19. J. H. Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1640. augusztus 13.
Leiden, Bibliotheek, BPL Ms. Lat. 285. I. fol. 73.
20. J. H. Bisterfeld a leideni egyetem kurátorainak, Gyulafehérvár, 1641. február 14.
Leiden, Bibliotheek, Resolution van Curatoren, Tom. 5. fol. 133–134.
21. J. H. Bisterfeld Charles d'Avaugournak, Gyulafehérvár, 1641. február 14.
Párizs, Archive, Corresp. Polit. Danzig t.1. fol. 92.
22. J. H. Bisterfeld a leideni egyetem kurátorainak, Gyulafehérvár, 1641. április 26.
Leiden, Bibliotheek, Resolution van Curatoren, Tom. 5. fol. 134–135.
23. J. H. Bisterfeld a leideni egyetem kurátorainak, Gyulafehérvár, 1641. június
Leiden, Bibliotheek, Resolution van Curatoren, Tom. 5. fol. 139–141.
24. A leideni kurátorok J. H. Bisterfeldnek, Leiden, 1642. február 6.
Leiden, Bibliotheek, Resolution van Curatoren, Tom. 5. fol. 144–145.

25. J. H. Bisterfeld Johannes Adler Salviusnak, Gyulafehérvár, 1642. augusztus 6.
Párizs, Bibliothek de l'Institut, F. Godefroy t. 91. fol. 304.
26. Nicolaus a Borick Szenick J. H. Bisterfeldnek, Zabtudowii, 1643. május 13.
Budapest, MOL, R szekció 313., Bisterfeld-csomó
27. J. H. Bisterfeld Charles d'Avaugournak, Gyulafehérvár, 1644. január 7.
Párizs, Archive, Corresp. Polit. Hongrie t.1. fol 157.
28. J. H. Bisterfeld Johann Jacob Ulrichnak, Hermannstadt, 1644. augusztus 8/18.
Basel, Universitätsbibliothek, Ms. A2 I 17, 2 fol. 160.
29. Cyprian Kinner J. H. Bisterfeldnek, Brieg, 1644. október 9.
Nagyszében Lt., Colectie de Acte Fasciculare F. Nr. 16.
30. J. H. Bisterfeld Jacob Rebenstocknak, Gyulafehérvár, 1644. november 7.
Budapest, MOL, E190, Nr. 644.
31. Samuel Grynaeus J. H. Bisterfeldnek, Basel, 1644. november 20.
Basel, Universitätsbibliothek, Ms. A2 I 17, 2 fol. 161.
32. Johann Jacob Breitinger és Johann Jacob Ulrich J. H. Bisterfeldnek, Zürich, 1644. november 30.
Basel, Universitätsbibliothek, Ms. A2 I 1711. fol. 170.
33. J. H. Bisterfeld Ludwig-Heinrich grófnak, Gyulafehérvár, 1647. június 8/18.
Wiesbaden, HStA, Abt. 95., 320 I. 179–80.
34. J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár, 1649. október 7.
Budapest, MOL, E190, Nr. 683.

35. Johann Duraeus J. H. Bisterfeldnek, 1654. augusztus 2.
Basel, Universitätsbibliothek, Ms. Ki. Ar. 22e Bl. 173.

ELŐADÁSAINAK ÉS MŰVEINEK KÉZIRATOS MÁSOLATAI

1. Porcsalmi P. András kéziratoss kötet (Cluj Napoca, Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. RMK II 443.)

A 600 lapos kolligátum első tagja Alsted *Usus praecipuarum Encyclopaediae partium* művének a másolata (a végére ezt jegyezte: *Haec ex ore viri rev. Ac. Clar. Dni Johannis Henrici Alstedii SS. Theologiae in illustri coll. Albensi nov. Expiravit. Excepi eodem 1638 anno.*), második része: *Arithmetica*

A kolligátum következő tagjai Bisterfeld előadásainak a másolatai:

- a. *Tribunal philosophicae practicae*, (Zárószavai: *Anno 1638. 12. kal. Martii scriptum per And. Por. Exhibit. Per clar D. Joh. Henr. Bisterf. Prof. Alb. Celeb.*)
- b. *Alphabetum philosophicum seu praecipua philosophiae principia*, (Zárószavai: *Authore Joh. Henr. Bisterfeldio P.A.C. 1632. Scriptore 1639. 12. Decembr.* Ugyanennek második könyve után bejegyezve: *1640. 16. die febr. Scriptor in oppido Hatzok.*)
- c. *Elementa oratoriae*, (Zárószavai: *Soli Deo Gloria. Alb. Jul. 1642. die 15. febr.*)

Megjegyzés: A kéziratra Herepein kívül, ADATTÁR 2, 298–299., Tóth Sándor hívta föl a figyelmet vö. TÓTH 1991, 181–182. 1985-re nyoma veszett a kéziratnak.

2. Porcsalmi P. András kéziratoss kötet (Cluj Napoca, Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. 2965. RMK 87.)

A kolligátum tagjai: Sébastien Basson *Philosophia Naturalis* (kézirat), Henrik Regius *Fundamenta Physicae* (nyomtatvány, Amstelodami, 1646), Apáczai Csere János *Philosophia Naturalis* 1661 (kézirat), *Brevis res corporeas cognoscendi hypotyposis, duobus libris absoluta* (kézirat), Petrus Ramus *Arithmetica* 1662 (kézirat)

a. Johann Henrici Bisterfeldii *Aphorismi Physici* (14–79. oldal, de nem teljes).

b. Joh(annis) Hen(rici) Bisterfeld *De Creatione* (ennek a másolása is befejezetlen).

Megjegyzés: Leírása található még BÁN 522–526., ADATTÁR 2., 306–307. ill. TÓTH 1991, 182.

3. Ismeretlen kéziratos kötete (OSzK, jelzete: RMK II 572)

A kolligátum tagjai: Johann Heinrich Bisterfeld *Elementa Logica* (nyomtatvány, Gyulafehérvár 1641) ezt követi folyamatos lapszámozással több XVII. századi kézirat.

1. *Metaphysica*

Megjegyzés: nagy vonalakban megegyezik Bisterfeld *Philosophiae Primae* című művének a tartalmával, de eltérések is vannak benne. Esetleg előadásmásolat. 85 számozott oldalon keresztül tart a mű.

2. *Pneumatica*

Megjegyzés: ugyanazzal a kézírással és ugyanazzal a tintával folytatódik ez az új rész.

3. *Cosmologia*

Megjegyzés: ugyanazzal az írással, egy lap kihagyásával folytatódik ez a rész. A végén szerepel egy dátum is: *Martii 1642 Albae Juliae*

4. *Speculum Naturae seu Praecipua principia physica*

Megjegyzés: 41 oldalon keresztül folytatódik ez a rész, de a vége már más kéznek az írása.

Az írásösszehasonlító-vizsgálatok alapján nem Porcsalmi P. András-másolat.

ALBUM AMICORUM BEJEGYZÉSEK

1. Jean Jacques Hausmann

Nº 225. Viro Excellentissimo Domino Joanni Jacobo Hausmanno haec pancula in religiosae observatae Verpinxior ponebat Johannes Henricus Bisterfeldius, Wourdae, Calendis Februarii styl Gregor 1629.

Vö. J. B. Colbert de BEAULIBU: *Le liber amicorum d'un refuge du Palatinat dans les milieux protestants de l'ouest*, Scriptorium, 5(1951), 75–93.

2. David Frölich
 f.170. Phil.4. Viro Clarißimo ac doctißimo Domino Davidi Froelichio, Mathematicum executori praesentißimo, his sui memoriam commendabat, Alba Julia 15/25. Maj 1630. Johannes-Henricus Bisterfeldius philosophia professor
 Vö. David Frölich Stammbuch, másolat, OSzK mikrofilmtár
3. Cornelius de Glarges
 f.126v Remets en Dieu et toy, et ton affaire,
 En lui te fie, et il accomplira,
 Ce que tu veux accomplir, et parfaire.
 Nobilissimo ac Amplissimo viro Domino Cornelio de Glarges, Equiti ac Potentissimorum Dd. Confederati Belgii ordinum Generalium in Gallia Caleti Residenti laudatissimo, haec in amicae observantiae, addictissimique animi pignus adscribeba. Caleti, XII Kal. Sept. 1638. Johannes Henricus Bisterfeldius Sigena-Nassovius in Academia Transylvania quae est Albae Juliae, professor.
 Vö. *L'album amicorum de Cornelius de Glarges 1599–1683*. Avec une introduction et des annotations de Hans BOTS et Giet van GEMECHT avec la collaboration de Peter RIETBERGEN, Amsterdam, 1975. 77.

AJÁNLÁSOK BISTERFELDNEK

1. Uzoni I. Balthasar Disputatio Theologica Quinta, De Nomine divini celebratione, adoratione, atque invocatione (Johannes Polyander)..., Lugduni Batavorum, 1632, Ex Officina Bonaventurae & Abrahami Elzevir, in 4°
 RMK III 1486
2. Mogyorosi Alexius De Antichristo Disputatio Posterior (Henric Alting), ... Groningae, 1641, Typis Johannis Sas Ordinum, in 4°
 RMK III 1570

3. Christliche Leich- vnd Trost-Predigt, Vber den tödlichen hintritt Weyland, der Viel Ehrn- vnd Tugendsamen Frawen, Frawen Anna Catharinen Räbin, Auch weyland, deß Wol-Ehrwürdigen, Hoch- vnd Wolgelährten Herrn IOHANNIS HENRICI ALSTEDII,... hinderlassenen Wittiben... Gehalten von CONRADO POSTHIO Pfarrherrn daselbsten. Gedruckt Franckfurt, M.DC.XLIIX., bey Mattheus Kämpffern, in 4°
Mai lelöhelye: Wiesbaden, HStA, Abt. 95., 320 I.
4. Johannes Crispinus disputációja, 1644-ből: I. Loci de Deo, II. De veri Dei Nominibus
A művet cím nélkül Herepei János említette, aki látta még egy példányát a Kolozsvári Református Kollégiumban (jelzete: RMK 508/d.), vö. ADATTÁR 2., 536.
5. Illyefalvi Sz. Nicolaus Quaestio An Sedes Romana comparabilis sit cum politiis Reformatis. (Gisbert Voetius)... Trajecti ad Rhenum, 1648, Ex Officina Iohannis a Noortdijck, in 4°
RMK III 1712
6. Vizkeleti P. Daniel Loci de Providentia Dei. (Johannes Cloppenburgius)... Franekeræ, 1650, Excudit Idzardus Balck, in 4°
RMK III 1750
7. Katona Stephanus Geleinus Disputatio Theologica, de Enthusiis, et Libertinis (Johannes Hoornbeck) Ultrajecti, 1651, Ex officina Johannis a Waesberge, in 4°
RMK III 1786
8. Csengeri K. Stephanus Disputatio Philosophica, de Vsu rationis humanae in Theologia, ac quaestionibus fidei (Adrian Heerebord), Lugduni Batavorum, 1654, Ex officina Johannis et Danielis Elsevier, in 4°
RMK III 1890

9. Szentgyörgyi David *Disputatio Theologica, de Filii Die Incarnatione* (Gisbert Voetius) Ultrajecti, 1654, Ex officina Johannis a Waesbergae, in 4°
RMK III 1911

10. Apácai Csere János: *Magyar encyclopedia, az az minden igaz es hasznos böltéségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra botsátása...*, Ultrajecti, MDCLIII, ex officina Joannis a Waesberge, in 12°
RMK I 876, RMK III 1941, RMNy 2617

SZAKIRODALOM

Bibliográfiák

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig, szerk. VARGHA Kálmán és V. WINDISCH Éva, Bp., 1972, 387.

Thomas LEINKAUF fejezete Bisterfeldről = *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Die Philosophie des 17. Jahrhunderts*, Band 4. Das Heilige Römische Reich, Deutscher Nation, Nord- und Mittel-Europa, hgg. von Friedrich UEBERWEG, Helmut HOLZHEY, Basel, 2001, 241. és 263–266.

Bisterfeld lexikonokban, kézikönyvekben

Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Bd. I., Leipzig, 1750, 1108.

VESZPRÉMI István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia*, Lipsiae, 1774, IV. 242. Magyar fordítása: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, ford. KÖVÁRI Aladár, Bp., 1960

Johann SEIVERT: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Preßburg, 1785, 34–37.

Joseph TRAUSCH–Friedrich SCHULLER: *Schriftsteller Lexikon, oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Bd. 1., Kronstadt, 1868, 152–154.

Antonius VON DER LINDE: *Die Nassauer Drucke der Königlichen Landesbibliothek in Wiesbaden*, I. 1467–1817, Wiesbaden, 1882, 256–259.

- FELSŐCSERNÁTONI BOD Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, edidit J. J. PRINS, Lugduni-Batavorum, 1890, Tom. 2., 446.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, 1. kötet, Bp., 1891, 1090–1091.
- Allgemeine Deutsche Biographie*, red. von R. von LILIENCRON, F. X. V. WEGELE, Bd. 2., Leipzig, 1875, 682.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 81.
- Otto RENKHOFF, *Nassauische Biographie*, Wiesbaden, 1985, Nr. 190.
- Franz Günter SIEVEKE szócikke = *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*, hgg. von Walther KILLY, Bd. 1., München, 1988, 524.
- Konrad FUCHS szócikke = *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. XX, Herzberg, 2002, 215–216.
- MAKK Zsuzsanna Mária és CSILLAG István szócikke = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, I. kötet, főszerk. PÉTER László, Bp., 1994, 236.

Méltatások, portrék, életrajzi források

- HUSZTI András: *Origo Incrementum, et Facies Hodierna Trium in Transilvania Illustrum Gymnasiorum Reformatorum*, Francofurti ad Viadrum, 1731, 27–28.
- Friedrich W. CUNO: *Johann Heinrich Bisterfeld*, Reformierte Kirchenzeitung, 1882.
- VENÉTIÁNER Sándor: *Bisterfeld Henrik János élete és működése*, ProtEgyhIskFigy, 1882, 295–304. [Fr. W. Cuno cikkét közölte _ magyar nyelven]

- KVACSALA János: *Comenius és a Rákóczyak*, BpSz, 1889, 113–150.
- KVACSALA János: *Az angol-magyar érintkezések történetéhez (1620–1670)*, Száz, 1892, 709–719., 793–810.
- KVACSALA János: *Bisterfeld Henrik János élete*, Száz, 1892, 447–478, 544–577.
- Johann KVACSALA: *Johann Heinrich Bisterfeld*, UngRevue, 1893, 50–59, 171–179.
- MIKLÓS Ödön: *Bisterfeld első meghívása Leidenbe*, TheolSzaklap, 1918, 15–20.
- MIKLÓS Ödön: *Tolnai Dali János ifjúkora*, DtProtL, 1921, 62–63.
- George Henry TURNBULL: *Hartlib, Dury and Comenius: Gleanings from Hartlib's Papers*, London, 1947, 190, 196, 343, 371, 374, 386, 433
- HEREPEI János: *Adatok Bisterfeld erdélyi életfolyásához = ADATTÁR 1.*, 401–406.
- Milada BLEKASTAD: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky*, Oslo–Praha, 1969, 49, 178, 247, 252n, 254n, 276, 277n, 288, 289, 290, 296n, 330, 331, 332, 333, 350, 365n, 374, 389, 447n, 454, 467, 468, 469, 470, 476, 477n, 478, 480, 482n, 488, 492, 494, 495, 503n, 506, 507, 508, 510, 511, 513, 517n, 519, 520n, 527n, 533, 656, 690, 730, 753
- Gerhard MENK: *Das Restitutionsedikt und die Calvinistische Wissenschaft: Die Berufung Johann Heinrich Alstedes, Philipp Ludwig Piscators und Johann Heinrich Bisterfelds nach Siebenbürgen*, Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung 31 (1979), 29–63.

Gerhard MENK: *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Wiesbaden, 1981.

MONOK István: *Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban*, MKSz, 1987, 317–327.

Graeme MURDOCH: *Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, 2000. 77–78, 80, 81, 86–89, 92–97, 104, 105, 107, 124, 132, 157, 160, 182–183, 187–188, 260, 274–277, 279, 281, 289, 292.

Filozófiai munkásságáról

KVACSALA János: *Egy fél évszázad a magyarországi philosophia történetéből*, BpSz, 1891, 161–196.

Massimo MUGNAI: *Der Begriff der Harmonie als metaphysische Grundlage der Logik und Kombinatorik bei Johann Heinrich Bisterfeld und Leibniz*, *Studia Leibnitiana* 5(1973), 43–73.

Paolo ROSSI: *Clavis universalis. Arti delle memoria e logica combinatoria da Lullo e Leibniz*, Bologna, 1983, 217–219.

Ulrich Gottfried LEINSLE: *Reformversuche protestantischer Metaphysik im Zeitalter des Rationalismus*, Augsburg, 1988, 27–43.

Ulrich Gottfried LEINSLE: *Wissenschaftstheorie oder Metaphysik als Grundlage der Enzyklopedie? = Enzyklopädien der Frühen Neuzeit, Beiträge zu ihrer Erforschung*, hgg. von F. EBYL, W. HARMS, H. KRUMMACHER, W. WELZIG, Tübingen, 1995, 98–119.

- Martin MULSOW: *Sociabilitas. Zu einem Kontext der Campanella-Rezeption im 17. Jahrhundert*, Bruniana et Campanelliana, Recherche filosofische e materiali storico-testuali, Roma, 1995/1–2., 205–232.
- Martin MULSOW: *Definitions-kämpfe am Beginn der Moderne. Relationsontologie, Selbsterhaltung und appetitus societatis im 17. Jahrhundert*, Philosophisches Jahrbuch, 105(1998), 283–303.
- Maria Rosa ANTOGNAZZA: *Immeatio and Emperichoresis. The theological Roots of Harmony in Bisterfeld and Leibniz = The young Leibniz and his Philosophy (1646–76)*, ed. S. BROWN, Dordrecht, 1999, 41–64.
- Maria Rosa ANTOGNAZZA, Howard HOTSON: *Alsted and Leibniz on God, the Magistrate and the Millenium*, Wiesbaden, 1999, (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 34.) 208, 211, 213.

Irodalmi munkásságáról

- Samuel Hartlib and universal Reformation. Studies in intellectual Communication*, ed. Mark GREENGRASS, Michael LESLIE and Timothy RAYLOR, Cambridge, 1994, 47, 49, 54, 62, 63, 71, 72, 86.
- BARTÓK István: *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*, ItK, 1997, 550–556.
- BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 86–89., 192–194.

Diplomáciai tevékenységéről

SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczy György 1593–1648*, Bp., 1893, (Magyar történeti életrajzok), 320–328.

Művelődéspolitikájáról

VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*, MKSz, 2002, 249–271.

JOHANN HEINRICH BISTERFELD ÉS UTÓDA KÖNYVTÁRA

A magyarországi könyvkultúráról szóló könyvében Monok István azt jegyzi meg a XVI. századi tudóskönyvtárakról írt fejezetben, hogy vagy olyanokét tudja bemutatni, akik bár Magyarországról származtak, de életük nagyobbik részét külföldön töltötték és ott tettek szert jelentős könyvgyűjteményre (Zsámboky, Dudith), vagy pedig külföldiek, akik itt éltek huzamosabb ideig és ennek megfelelően itt építették föl könyvtáraikat is (Dernschwam, Brutus). Majd így folytatja : „A magyarországi eruditív jellegű műveltség alakulása históriájára nézve jelzés értékűnek tartjuk azt a tényt, hogy az európai értelemben vett „tudós gyűjtemények” (Gelehrten-sammlungen) története a 16–17. század fordulóján lezárul, s majd csak a 18. század közepén indul újra, immár társulati formában.”⁴ Nos, e némileg sommás megállapítás⁵ időhatárait egy kissé kitégítve olyan jelentős könyvjegyzék kerül az alábbiakban elemzésre, melynek első vagy résztulajdonosa Siegenben született 1605-ben, Nyugat-Európában járt egyetemekre, huszonöt évesen került Erdélybe, ahol huszonöt éven keresztül állt a Rákócziak s egyúttal a magyar kultúra szolgálatában.⁶

⁴ MADAS Edit-MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp., 1998, 151.

⁵ Maga a kijelentés aligha vitatható, bár véleményem szerint fontos tudóskönyvtárakról – mint Szenci Molnár Alberté, Keresztúri Pálé vagy Frölich Dávidé és Apácai Csere Jánosé – nem maradtak fenn jegyzékek. Adott esetben talán ezek is összemérhetők lennének külföldi példákkal.

⁶ Bisterfeldről nagyobb lélegzetű tanulmányom van készülöben, melynek megjelenése hamarosan várható.

A források

Bisterfeld könyvtárának elemzéséhez több forrás áll rendelkezésünkre. Először is egy 247+18 tételből álló könyvkatalógus, mely ma Nagyszébenben a Bisterfeld-hagyatékban található. Másodsor pedig Bisterfeld levelei illetve feljegyzései, melyekben beszámol könyvbeszerzéseiről. Ez utóbbiak alapján rekonstruálni lehet egy újabb könyvtárrészt, mely éppen kiegészíti vagy átfedi az említett katalógust.

A katalógus két részből áll, s ezek nem egy kéztől származnak. Vegyük előbb a másodikat, melynek felirata *Consignatio exemplarium A(nno) 1655. die 3. M.* (ez lehet március vagy május). Ezen az egy lapon 18 tételben azokat a tankönyveket sorolták föl az összeírók – egy a papír sérülése miatt olvashatatlan nevű Michael és Csernátoni Pál –, melykből bizonyos számú példányok álltak rendelkezésükre a megjelölt napon. Mivel ez nem sokkal Bisterfeld halála után (február 16.) történt, talán éppen azzal összefüggésben, így az a feltételezésem, hogy az ő gondjaira bízott tankönyveket vették számba a főiskola diákjai.⁷ Ezt az összeírást egy olyan könyvtárnak a katalógusa előzi meg, melyhez semmilyen megjegyzést nem fűztek a lejegyzők. A 247 tételes lista rendkívül felszínes, nincs fejléce, a szerző nevét és a címet is sokszor csak rövidítve, kissé hanyagul dobta oda a leltározó. Az összeírás a 247. tétellel a lap alján megszakad vagy véget ér. A könyvek formátuma, a nyomdász neve, a kiadás helye egyáltalán nem szerepel, évszám is csak a 136. tétel mellett *an(no) 65* illetve a 196. tétel mellett *1661*. Mivel mindkét dátum későbbi, mint Bisterfeld halálának időpontja, s magának a katalógusnak az elemzése is azt eredményezi, hogy számos olyan mű található a listán, mely Bisterfeld halála után jelent meg először a könyvpiacra, felvetődik a kérdés, vajon egyáltalán az ő könyveinek inventáriuma került-e napvilágra vagy másé. Az alábbiakban a könyvtár bemutatás során ezt a problémát járom körül, s közben nemcsak Bisterfeld, hanem tudóstársai könyvgyűjteményeiről is szót ejtek.

⁷ Erről az összeírásról vö. VISKOLCZ 2002.

Bisterfeld könyvtárának a sorsa

Bisterfeld könyvtárának sorsáról csekély számú adatunk van, de ezek alapján is körvonalazni lehet talán, hogy mi történt vele. Végrendeletében úgy hagyatkozott, hogy lánya örökölje a könyvtárát, s ha a kislány meghalna, úgy az szálljon a gyulafehérvári kollégiumra:

Meine Bibliotheca bleibe beysahmen, wo meine Tochter stirbt, sey dieselbe dem Collegio, gleichwoll stehe es Petro frey davon zu nehmen, welche ihm belieben, so woll für sich, als zur Ausdruckung meiner Bücher.⁸

Miután lánya ugyanabban az évben elhunyt,⁹ így a testamentum szerint a gyulafehérvári kollégium örökölte a könyveket, azzal a kitételrel, hogy egy bizonyos Peter kiválogathatja belőle a kedvére valókat, sőt, Bisterfeld műveinek a kiadási jogával is rendelkezhet. Mint ugyanebből a forrásból kitűnik, az örökös Peter Wiederstein, az Erdélybe telepedett unokaöccs, egyik bizalmasa volt a professzornak, megbízható és művelt fiatalember, akinek a képzésére Bisterfeld kitüntetett figyelmet fordított, és akit több alkalommal is nyugatra küldhetett privát ügyeiben.¹⁰

Bisterfeld anyja férje halála után egy Wiedersteinhez ment férjhez, így került Bisterfeld rokonságba ezzel a családdal. Martin Wiedersteint, a teológiatanárt és lelkészt Herbornban, valamint Johann Wiedersteint, siegeni tanácsost, bátyjainak nevezte a végrendeletben, és gyerekeiket is részeltette a vagyonából. Az nem világos, hogy Peter Wiederstein melyikük fia vagy rokona volt. Egyébként Peter Wiedersteint rendelte a lánya mellé gyámnak, és rá hagyta tövisi házát is.¹¹

Tehát Peter Wiedersteinről könnyen elképzelhető, hogy ő magának igényelte a legizgalmasabb, ritka és nagy értékű példányokat.

⁸ ZIMMERMANN, 174.

⁹ Susanna Bisterfeld hatéves korában halt meg 1655. november végén, vö. ADATTÁR 1., 405.

¹⁰ Andreas Rivetus Claude Sarrauhoz, 1642. szeptember 29. „Nous sommes frustrez de Mons. Bisterfeld qui a envoye ici son nepveu avec lettres fort plaintives de la violence qui luy est faicte par le prince Racocci, lequel luy ayant ottroye par trois fois son conge, quand il a reste prest a partir l'a retenu, partie par ses larmes, partie par son autorite, et envoye un gentil-homme pour faire ses excusse”, vö. MONOK 1987, 325.

¹¹ Vö. ZIMMERMANN, 172-173.

A könyvek egy másik része 1655–1656 után bekerülhetett a gyulafehérvári főiskola könyvtárba, melynek a megmaradt állományát az 1658-as tatár betörés után az enyedi kollégium örökölte meg.¹² Ezt a kettős állítást bizonyítja, hogy a mai nagyenyedi kollégiumi könyvtárban Bisterfeldnek két könyvét is megtalálta Vita Zsigmond *Sum Johannis-Henrici Bisterfeldii, Alba Julia* possessorbejegyzéssel.¹³

1. *Patricius Franciscus Discussionum peripateticarum libri ..., Venetiis, 1572.* (ez kolligátum, melynek többi darabját Vita nem adta meg.)

PATRIZI, Francesco (1529–1597)

Discussionum peripateticarum tomi primi libri XIII in quorum lectione, innumera sane invenient studiosi, non solum in Aristotelica philosophia ..., Venetiis, 1572, in 2°

2. *Olivier Seress: Le Theatre d'agriculture et mesnage des champs, Genevae, 1629.*

SERESS, Olivier (1539–1619)

Le Theatre D'Agriculture Et Mesnage Des Champs, Genevae, 1629, Chouët, in 8°

Patrizi olasz humanista műve széles körben ismert volt magyar gyűjtőknél is, míg Olivier Seressnek a modern mezőgazdaságról szóló, IV. Henriknek ajánlott, először 1600-ban kiadott műve annál kevésbé. Seress – akit IV. Henrik Párizsba hívott, hogy felügyelje húszezer szederfa elültetését a Tuileriák kertjébe, s aki bevezette a selyemhernyótenyésztést Lyonban – francia nyelvterületen rendkívüli népszerűségnek örvendett, ez a műve 1685-ig 19 kiadást ért meg.

¹² Vö. HERPEI János: *Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást?*, MKSz, 1961, 170–172., illetve NÉMETH Noémi: *A nagyenyedi református kollégium forrásai* = ADATTÁR 16/2., 117–120.

¹³ Az adatok VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképéhez* című tanulmánya jegyzetapparátusában szerepelnek, = V. Zs.: *Az enyedi kohó*, Bp., 1986, 377.

Michael Halicius könyvtáráról

A könyvtár harmadik része – feltevésem szerint – másokat gazdagított, mégpedig vásárlás vagy eltulajdonítás révén. Vajon hogyan másképp juthatott Michael Halicius Bisterfeld és német professzortársai Johann Heinrich Alsted és Ludwig Philipp Piscator kézírataihoz?

Halicius 1643-ban született talán Karánsebesen, enyedi tanulmányait 1667–1669 között a szászvárosi iskolai rektori teendők miatt szakította meg. 1674-ben véglegesen elhagyta Erdélyt, és 1713 körül halt meg Londonban.¹⁴

Ugyanis a következő érdekes tételeket találjuk a könyvjegyzékén, a legtöbbet a *Miscellanei* címszó alá besorolva:¹⁵

152. *Explicatio Logicae Bisterfeldii, manuscripta* 8°

190. *Corpus Theologiae, manuscriptum Bisterfeldii et Alstedii* 4°

375. *Viviradix Theologiae*

Mysterium Pietatis Ostensum, et

Janua Lucis ac Salutis, simul, in 4to scriptum

378. *Quaedam Institutiones Logicae,*

Logica Bisterfeldii, et

Oratoria Sacra, simul, in 4to scriptae

394. *Alphabetum Philosophiae Bisterfeldii, in 4to*¹⁶

A felsoroltak mindegyike kézirat lehetett, s különösen fontos a *Mysterium Pietatis Ostensum* című tétel feltűnése, mert ez a *De uno*

¹⁴ Vö. MUSNAI László: *Új adatok Halici Mihály életéhez és hagyatékához*, NyltudK, 1960, 57–65. Itt Musnai megjegyzése, hogy „Alsted és Bisterfeld műveinek a nagy száma a gyulafehérvári Bethlen-kollégiumban végzett alapos tanulmányokra utal” természetesen többszörösen nem állja meg a helyét, hiszen egyrészt ekkor már nem létezett a gyulafehérvári kollégium, másrészt egészen elképzelhetetlen, hogy egy diák ilyen gyűjteményt építsen föl magának „csupán” alapos hazai tanulmányok révén.

¹⁵ Michael Halicius könyvjegyzéke 1674-ből = ADATTÁR 16/3., 194–209.

¹⁶ Ugyancsak kézirat lehet, mert az *Alphabetum* ugyan megjelent, de tizenkettedrét formában 1661-ben egy nagyobb gyűjtemény részeként. Vö. Bisterfeld-bibliográfia, Bisterfeld művei XIII.

Deo... Mysterium Pietatis (Leiden, 1639) Bisterfeld által beígért folytatása, mely nyomtatásban soha nem jelent meg.

A *De uno Deo... Mysterium Pietatis*t Johann Crell unitárius szerző *De uno Deo* című műve ellen írta Bisterfeld, és élénk visszhangot váltott ki nyugat-európai tudós körökben. Ennek a könyvnek az előszavában említette Bisterfeld, hogy már készül a folytatással *Mysterium Pietatis Ostensum* címmel, mely első-sorban Enyedi György cáfolata lett volna. Mindeddig nem volt rá bizonyíték, hogy a mű valóban elkészült.¹⁷

Az ugye valószínűtlen, hogy a Bisterfeld halála idején tizenkettedik életévét töltő Halicius előadáson jegyzetelte volna ezeket az iratokat. Sokkal inkább elfogadhatónak látszik, hogy Bisterfeld (illetve Johann Heinrich Alsted és Ludwig Philipp Piscator) sajátkezü kéziratait szerezte meg az egyébként igen sokoldalú és képzett Halicius.¹⁸ De ezek mellett egyéb „gyanús” művek is szerepelnek Haliciusnál. Miként került birtokába az igen ritka Comenius-mű, a *Pansophiae prodromus* (48. tétel) vagy a kárpát-medencei jegyzékeken csak elvétve előforduló *Utopia* Thomas Morustól (362. tétel) vagy az angol Joseph Mede chiliaszta munkája, a *Clavis Apocalyptica* (205. tétel)? Nagyon impozáns a tankönyvsorozata, különösen Comeniustól, a teológiai művek sokasága, és még figyelemreméltóbbak a *Libri medici, physici* szakok alá besorolt ritkaságok. Rendkívülinek azonban Alsted-gyűjteménye mondható, mely szintén azt sugallja, hogy egy jól felépített, gazdag könyvtárból válogatta ki könyveit: Alstednek mintegy negyven műve van a jegyzékén, egyetlen korabeli kárpát-medencei köz- és magánkönyvtár sem rendelkezett ilyen méretű Alsted-kollekcióval, de európai közgyűjteményekben sem gyakori ez a példa.¹⁹ Miután Halicius örökségként talán nem hozhatott nagy könyvtárat a családjából, 1674-ig egyálta-

¹⁷ Ld. erről a hamarosan megjelenő Bisterfeld-tanulmányomat.

¹⁸ Igen izgalmas a további kéziratok felsorolása is: pl. 25. *Explicatio Grammaticae Molnaris, manuscripta, compacta*, 160. *Logica Piscatoris, manuscripta autographum Piscatoris*, 377. *Elementa Encyclopediae et Metaphysicae Clarissimi Csengeri in dvo scripta*, 395. *Explicationes Amesianae Johannis Tolnai, in dvo*, 409. *Folium Seriei Lectionum Patakini Impressum*, vö. ADATTÁR 16/3., 208.

¹⁹ Vö. HOTSÓN 1997, 29.

lán el sem hagyta Erdélyt, és az is tény, hogy a zömében 1610–1620-as években kiadott Alsted-művek beszerzése igen nehéz lett volna az 1660-as években Erdélyben, így az a feltevésem, hogy Halicius valamelyik német professzor hagyatékából vásárolt vagy szerzett meg könyveket és kéziratokat.²⁰

Johann Heinrich Alsted könyvtára

Persze szerencsés lenne, ha tudnánk, mi történt Alsted könyvtárával Erdélyben 1638 novemberében bekövetkezett halála után.

Johann Heinrich Alsted (1588–1638) korának egyik legnevesebb tudósa, református teológus és filozófus. A herborni egyetem professzora volt, amikor Bethlen Gábor 1629-ben meghívta, hogy vállalja el a gyulafehérvári akadémia vezető professzori állását. Alsted ehhez a feladathoz fölkerlte herborni kollégáit, Johann Ludwig Piscatort és vejét, Bisterfeldet is.²¹ A német professzorok közül Piscator erdélyi működéséről van a legkevesebb információ.

Alsted ugyanis nemrég előkerült testamentumában arról rendelkezett, hogy könyveit és kéziratait el kell égetni.²² De vajon valóban ez történt-e? Geleji Katona István leírása szerint, aki végrendeletének ellenjegyzője és halálának szemtanúja volt, Alsted utolsó rohamai egyikében meg akarta semmisíteni írásait, s azokat az árnyékszékéből mentették ki, majd Bisterfeldre vártak vele, hogy „csak

²⁰ Hajós József több tanulmányában is kitér Halicius könyvtárára. Azt állítja, hogy Halicius Enyedi Sámuel mellett Kézdivásárhelyi Pétertől is szerzett köteteket, melyek ma a kolozsvári könyvtárakban találhatóak. Sajnos semmiféle jegyzettel nem támasztja alá ezeket a megállapításokat, így nem tudni, hogy a possessorbejegyzések alapján jutott-e erre az eredményre. Vö. HAJÓS 1999, 20., 158., 165.

²¹ Újabban két monográfiát is szentelt neki Howard Hotson, vö. HOTSON 2000, és Uő: *Paradise postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht–Boston–London, 2000, Az ezekről írt kritika nemrég jelent meg a téma hazai szakértőjének a tollából. Vö. SZENTPÉTERI Márton: *Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről*, ItK, 2001, 476–486.

²² „Libri mei manuscripti omnes combaruntur utpote inelaborati.” Vö. Alsted végrendelete, lelőhelye: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratára, Kemény József hagyatéka., MS 433/XIV. kötet f.153–154. Kruppa Tamásnak köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta az általa megtalált dokumentumot.

ne vesszenek annyi éjjeli gyertyázási és nyughatatlansági olyan gyalázatosan el”, s hogy ő ítélje meg, lehet-e még hasznosítani valamit azokból.²³ Szinte biztosra vehetjük, hogy sem a kéziratokat, sem a könyveket nem vetették tűzre Alsted akarata szerint, hanem megmaradtak a feleségnél. Hogy később mi történt velük, esetleg az özvegy magával vitte Herbornba 1647 végén vagy a fia tartotta meg magának Erdélyben, csak feltételezéseink lehetnek róla.

Alsted herborni könyvtárának nagyságáról és minőségéről saját művei is árulkodnak, melyek döbbenetes mennyiségben tartalmaznak idézeteket és kompilációkat mások munkáiból. Persze használta a herborni főiskola könyvtárát is, de jelentős magángyűjteménnyel is rendelkeznie kellett: például 1620 októberében apósa – Christoph Corvinus neves herborni nyomdász – halálakor annak könyvtárát szétszították az örökösök között, így egy rész Alstedékre jutott.²⁴ Herbornban felépített könyvtárukat vagy egy részét²⁵ mind Alsted, mind Bisterfeld valószínűleg magukkal hozták. Bár az Erdélybe utazás során történt némi kellemetlenség, ugyanis kirabolták

²³ *Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz*, Közli BEKE Antal, ItK, 1894, 336–346. itt 338. „a manuscriptumit sub anathemate hagyá, hogy megégessük, de mi mondánk: távol legyen az mi tőlünk, s mi onnan eljövén, elől vétette és egynéhány részre metszette egy itt való nagy testes munkáját, és tisztességgel legyen írva, az árnyék székben vettette, én midőn megértettem volna, búsultam rajta és Ferencz uramra bíztam, hogy egy mendicanssal kivétesse, de fel kellett fogadnom az asszonynak, egyébként ki nem hagyta volna venni, hogy mi hozzá sem nyúlunk, hanem Bisterfeldius uram haza jövén, adják ő kglme kezéhez... Eszében fogta volt szegény venni a zajból, hogy kivötték, de immár igen elnehezedett volt és azt mondta, hogy megveri a gyermeket a ki kivötte.”

²⁴ Lelőhelye: Wiesbaden, HStA., Abt. 95. 1908. f. 15–16. „Inventarium Waß Anna Margaretha Rabin in der Bruder: vndt Schwisterliche theilung Vermögd den general inventario vndt loßzettel zue theil vndt loß gefallen, Vff jahr, tag vndt zeitt wie hier nach zu sehen.“

²⁵ Feltehetőleg azért kiválogatva a legfontosabbakat, pl. Alstednek Herbornban is maradtak könyvei, erről tanúskodik egy ma Herbornban található példány Alsted 1613-as possessorbejegyzésével, a mű Paulus Scalichiusé, *Satirae philosophicae sive miscellaneorum*, Königsberg, 1563. Vö. HOTSÓN 1997, 30–31.

őket,²⁶ ennek során könyveket is elvihettek vagy esetleg eladni kényszerültek köteteket, ma mindenesetre a bécsi Egyetemi Könyvtárban található egy kolligátum Alsted possessorbejegyzésével.²⁷ A kérdés azért sem lényegtelen, mert Bisterfeld ugyanúgy hozzáférhetett apósa könyveihez, mint ő az övéihez vagy Piscatoréhoz. Egymás könyvtárának használata, sőt, egyfajta összeépítése, nagyon is logikusnak tűnik, főleg az Erdélyben igencsak egymás társaságára és így könyveire is szoruló professzorok esetében.²⁸ Alsted bibliotékája, ha korabeli tudóskönyvtárakat veszünk alapul a hasonlításhoz, akár több ezer kötetre is rúghatott. Halálakor, ahogy az ingatlanok és ingóságok is megoszlottak három gyermeke között, úgy a könyvek is vélhetőleg erre a sorsra jutottak, de azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a könyvtár szinte teljes egészében egyben maradt Alsted özvegyénél, ahol továbbra is

²⁶ Mindezt Alsted feleségének, Anna Catharina Rābinnek a halálakor tartott prédikációból tudjuk. „dann sie ... grossen Schaden an ihren mitgenommenen Gütern durch feindseligen Gewalt erlitten”. vö. *Christliche Leich- und Trost-Predigt, Vber den tödlichen Hintritt... Anna Catharinen Rābin... Gehalten von Conrado Posthio... Francofurti, 1648.* A ma Wiesbadenben található nyomtatott dokumentum (jelzete: HStA., Abt. 95. 320. II.) másolatáért Szentpéteri Mártonnak vagyok hálás.

²⁷ Vö. Ulrich BUBENHEIMER: *Schwarzer Buchmarkt in Tübingen und Frankfurt. Zur Rezeption nonkonformer Literatur in der Vorgeschichte des Pietismus*, Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte 13(1994), 149–163. itt 155. Nem érdektelen ez a kis negyedréti kolligátum, mely ma igazi ritkaságnak számít: első darabja a Christoph Besold kiadásában Frankfurtban Lucas Jennisnél megjelent Pseudo-Tauler mű, a *Nachfolgung des armen Lebens Christi*, a második és harmadik az ugyancsak Jennisnél kiadott két szövegválogatás Paracelsustól, Valentin Weigeltől, és Adam Haslmayrtól: a *Philosophia mystica* és a *Libellus theosophiae*. Ezekről magyarul bővebben VISKOLCZ Noémi: *Lucas Jennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. ÖTVÖS Péter BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, 1997, 639–655., itt 643.

²⁸ Példa erre Bisterfeld egy levele 1638-ból, ahol azt írja, hogy Gyulafehérváron Alstednél olvasta Comenius *Praeludia*ját, vö. HP, 27/7/1a

nyitott volt a kollégák és rokonok számára.²⁹ S ha már éppen egymás könyvtárának a használatáról volt szó, természetes, hogy mind a kollégiumi, mind a fejedelmi könyvtárba szabadon beléphettek Bisterfeldék, mint ahogy az is, hogy Alsted is küldött érdeklődésre számot tartó könyveket Rákóczi Györgynek, s ezzel maga is részt vett a fehérvári fejedelmi könyvtár köteteinek gyarapításában. Erről olvashatunk Tolnai Istvánnak egy a fejedelemhez szóló levelében:

Jerusalem Templomanak kepet nem lattam sehol Nagod körül ualo könyuekben, hanem hogi Nagod utolszor Váradon uala, azokban az könyuekben, melyeket az Fejeruari Bibliotecaban küldet uala ki Nagodnak Alstedius uram. Az mig Varadon voltam allottak nalam ualami keves ideig, de en Pongraz Uram kezehöz attam akkor hogy onnal Erdelybe indult Nagod. Ez el mult nyaron hogi Erdelyben voltam, lattamis üket az Bibliotekaban. Öreg ketto konyv in folio, aranos, mindeniken ket-ket kapocs.³⁰

Sőt, egy másik feljegyzés szerint Bisterfeld éppen a fejedelem könyvtárából adott kölcsön művet egy tanítványának, ami azt bizonyítja, hogy a fejedelem bizalmát bírta ennek a könyvtárnak az ügyében is: *Dedi Czernatfalvi studioso Biblia Junii in folio ex Bibliothecam Principis.*³¹

²⁹ Ez annál is inkább valószínű, mert Alsted, Bisterfeld és Piscator egy helyen laktak a családjaikkal a kollégium épületében, tehát Bisterfeldnek nem volt arra szüksége, hogy áthordja magához a könyveket. Alsted fia – Philipp Ludwig – ekkor még kiskorú volt, így anyjánál élt, míg a kisebbik Alsted-lány az erdélyi ércbányák főfelügyelőjének – Heinrich Schildernek – lett a felesége. Ezekről bővebben az említett megjelenés előtt álló Bisterfeld-tanulmányomban.

³⁰ Tolnai István levele Rákóczi Györgyhöz, Patak, 1634. február 20. A levél eredetije: MOL, Rákóczi Archivum, E 190, N° 492., közölte SZILÁGYI Sándor, ProtEgyhIskL, 1875, 619.

³¹ Nagyszeben Lt. 26. A feljegyzés 1646-os. Csernátfalvi János ebben az időben már túl volt egyetemi tanulmányain 1638-ban Leidenbe és Franekerbe iratkozott be, vö. *Erdélyiek egyetemrejárása a korai újkorban 1521-1700.*, kiad. SZABÓ Miklós-TONK Sándor, Szeged, 1992 (Fontes rerum scholasticarum), N° 1223., s Bisterfelddel való baráti vagy munkakapcsolatukat jelzi a *Biblia Junius-féle* kiadásának a kölcsönadása is.

Bisterfeld könyvbeszerzései³²

A könyvtárgyarapítás sokféle úton-módon történt: az öröklés mellett a vásárlás, és miután Bisterfeld tudós is volt, a tudóstársak, kollégák könyvajándékai is sokat lendíthettek a könyvek mennyiségén.

Bisterfeld szülei jól ismert tudós-teológus családokból származtak mindketten: anyja Schickard lány, apja Johannes Bisterfeld jelentékeny teológus és tanár Herbornban. Így egy kisebb könyvtárat bizonyára örökölték az utódaik.³³ További példányokat peregrinációja során vásárolt Bisterfeld: már ekkor illetve követlenül az egyetemi évek után nyomon követhető Alsteddel való szoros együttműködése a könyvek beszerzésében. Egyetemi állomáshelyeiről szívesen írt tapasztalatairól és olvasmányairól atyai pártfogójának. Graveból például – és úgy tűnik, hogy Alsted kifejezett kérésére, hogy egy különlegesen válogatott könyvtárat állítson össze – megküldte Alstednek új szerzeménye címét, egy Lull-követő művéről van szó: Padro Jeronimo Sánchex de Lizarazo Tarassonában 1613-ban, majd 1619-ben kiadott Lull-kommentárjáról.³⁴

SÁNCHEX DE LIZARAZO, Padro Jeronimo (?–1614)

Generalis et admirabilis methodus ad omnes scientias facilius et citius addiscendas, in quo explicatur Ars brevis Raymundi Lulli, Tarrasonae, 1613, Lauayen, in 8°

³² Csak azokat a műveket kezelem külön tételekként, amelyekről a források alapján biztos, hogy a tulajdonába is került.

³³ 1619-ben a dordrecht-i zsinaton halt meg Johannes Bisterfeld, ismereteim szerint három gyermeke, Johann-Heinrich, egy ismeretlen nevű fiú és Anna, mindhárman Erdélybe kerültek és ott is hunytak el. Annáról vö. ZIMMERMANN 173, Bisterfeld öccséről vö. *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1875 (Magyar Történelmi Emlékek, Első Osztály, Okmánytár 24.), 287.

³⁴ „Omnino selecta Bibliotheca opus erit: praesertim cum cui me facultati destinaveritis, ignorem. Ad vestrum igitur hic confugio consilium. Sanchez in Lull tandem aliquando nactus sum: reliquos nondum vidi.” Bisterfeldnek ez a levele kiadatlan, lelőhelye: Wiesbaden, HStA., Abt. 95. 320. II. 180. Ezt a részt idézi belőle HOTSÓN 2000, 160.

Mind Alsted, mind Bisterfeld lullisták voltak, s az ilyen tárgyú irodalomból széleskörű ismeretekkel rendelkeztek. Nem véletlen, hogy pár évvel később Párizsban Bisterfeld ugyancsak lullista művek beszerzésével volt elfoglalva.

A könyvtárak gyarapítása nem állt meg Erdélyben sem. A következő idézet elárulja, hogy ha értékes könyvanyag érkezett Erdélybe, Bisterfeld igyekezett megszerezni vagy legalább válogatni belőle. Így történt, hogy amikor Patakon tudomást szerzett az elhunyt Csanaki Máté orvos könyveinek Danckából való hazaszállításáról, jelezhette Tolnai István papnak, hogy szeretne belőlük, mert Tolnai így írt a fejedelemnek:

Csanaki uram könyvei miatt nem leszen Pisterfeldius uramnak semmi busulása, mert én azokat Patakra hozattam harminzhat tallért és tizenkét forintot polturás pénzt költöttünk Danckátul fogva reájok.³⁵

Csanaki könyveiből ugyan nem kaphatott, mert Rákóczi György a maga könyvtárába illetve a pataki kollégiumba rendelte azokat,³⁶ de lehetséges, hogy másokéiból igen.

Sok könyvet vásárolt 1638–1639-es nyugat-európai útja során,³⁷ ekkor diplomáciai tevékenysége mellett tudós terveire is szánt időt. 1638 második felében tárgyalt a leideni Elzevierekkel a *Mysterium Pietatis* kiadása ügyében, ismernie kellett tehát a kiadó anyagát. Biztosra vehetjük, hogy tudott az év nagy szenzációjáról, az Itáliából titokban kijuttatott Galilei-kéziratról, a *Discorsiról*, mely 1638 elején jelent meg náluk.³⁸ Hiszen mint a fizika jó ismerőjének

³⁵ Tolnai István levele Rákóczi Györgyhez, 1638. április 23., vö. MONOK 1996, 29.

³⁶ MONOK István: *Csanaki Máté könyvjegyzéke*, MKSz, 1983, 256-262. illetve MONOK 1996, 7-30.

³⁷ Ennek alátámasztásában kiemelkedő jelentősége van az 1638 őszén Samuel Hartlibnak írott levelének, amelyben a legrészletesebben számolt be olvasmányairól. A levelet ugyan nagy kihagyásokkal, de közölte KVAČALA 1903, 112-118., és egyes részeit idézi Uő: *Az angol-magyar érintkezések történetéhez (1620-1670)* című cikkében, Száz, 1892, 718-719. A teljes változatát ld. HP 27/7/1a-8b

³⁸ *Discorsi e dimostrazioni mathematiche, intorno a due nuoue scienze Attenenti alla Mecanica et Movimenti locali*, Leida, 1638, Elsevir, in 4°

és oktatójának nem kerülhette el figyelmét ez a tény. Gyanúnkat igazolhatná, hogy az egyébként műveiben igen kevés szerzőt idéző Bisterfeld éppen Galileit és távcsővel tett felfedezéseit említette egy alkalommal,³⁹ sőt a *Discorsit* éppen ekkor fordító Marin Mersenne pedig levelezőpartnerei közé tartozott. A *Discorsi* ma Galilei legértettebb művének számít, a mozgásról szóló fejezetek járultak hozzá legjelentősebb mértékben a modern mechanika kezdeteihez. Ugyan- ebben az évben más, Bisterfeld kíváncsiságát felkelthető művek is kijöttek az Elzeviereknél, elsősorban Claudius Salmasius könyveire gondolok (vö. N° 85. és N° 182.),⁴⁰ akivel a későbbiekben levelezett is Bisterfeld. A sokoldalú francia tudós, akinek Bisterfeld professzortársa lehetett volna Leidenben, klasszikus szövegkiadásaival és teológiai értekezéseivel vált ismertté a negyvenes években.

De nem csak az Elzevierektől vásárolt könyveket Bisterfeld. Mersenne levele alapján tudjuk, hogy Párizsban gyakran felkereshette Sebastian Cramoisius kereskedését is, mely tudóskörökben a legnépszerűbbek közé tartozott akkoriban.⁴¹

A Hartlibnek 1638 őszén írott levél két nagyon fontos dolgot mutat meg: az egyik Bisterfeld jártasságát az angliai Hartlib-kör ügyeiben, a másik személyes jó kapcsolatait és intenzív érdeklődését a németalföldi egyetemeken és tudós társaságokban zajló történések iránt. A Samuel Hartlib (1600–1662) köré csoportosuló gondolkodók reformterveket dolgoztak ki, hogy a tudományos eredményeket az állam és a közjó szolgálatába állítsák. Ez a laza, inkább levelezésen alapuló társaság kitűnő információkkal rendelkezett a legfris-

³⁹ „Planetae invisibiles sunt illa sidera, quae non nisi tubo optico circa Solem, Saturnum, Jovem observari possunt, qualia sunt sydera Medicea, Borboniae, a Galilaeo aliisque Philosophis deprehensa.” = J. H. B.: *Alphabeticum philosophicum*, 181., vö. Bisterfeld-bibliográfia, Művek XIII.

⁴⁰ *L. Annaeus Florus Cl. Salmasius addidit Lvcivm Ampelivm*, Lugduni Batavorum, 1638, in 12°, *De Vsvris et modo usurarum liber*, Lugduni Batavorum, 1638, in 8°, vö. *Les Elsevier Histoire et Annales Typographiques* par Alphonse WILLEMS, Bruxelles, 1880, 116–117.

⁴¹ „Dominus Cramoisius, meus bibliopola, vel tuus” – írta Mersenne Bisterfeldnek 1639. októberében, vö. MONOK 1987, 322.

sebb tudományos felfedezésekről, az ismerősök versengve hívták föl egymás figyelmét a ritka kéziratokra vagy az éppen megjelent újdonságokra. Így bukkanhatott föl rengeteg név, adat és könyvcím például Bisterfeld Hartlibnek írt levelében, melynek elemzése e tanulmány kereteibe nem fér bele, de az olvasmányokra vonatkozóan értékes adalékokkal szolgálhat. A levél fő témái Baconre és Comeniusra, a lullizmusra, a matematikára és egyes teológiai kérdésekre irányulnak. Bisterfeldre vitathatatlanul óriási hatással volt Francis Bacon: „Verulamius számomra mindennek a mércéje, eddig nem láttam hozzá hasonlót” – írta Hartlibnek.⁴² A bálványok ledöntésének szükségességében – értsd: a régi filozófusokkal – ugyan egyetértett Baconnel, de módszerei tekintetében kételyek merültek föl benne, hiszen pl. a filozófia szakszavak esetében nem lehet mindent tiszta lappal kezdeni.⁴³ Műveit már angliai peregrinációja óta intenzíven olvasta és ismerőseinek is ajánlotta. Comenius *Praeludia Conatum*⁴⁴ című művét még Erdélyben kapta kölcsön Alstedtől, s azt is tudta, hogy Comenius éppen pánszófiáján – ugyanazon a témán, mint Bisterfeld – dolgozott Hartlib támogatásával. Persze Hartlib munkája, a *Love To Mankind* is járt már a kezében,

HOARD [recte HARTLIB], Samuel (1600–1662)

Gods love to mankind, manifested by disproving his absolute decree for their damnation, hely és nyomdász nélkül [recte London], 1633, in 4°

Lull, a katalán filozófus elsősorban kombinatorikája és a kabala miatt került Bisterfeld érdeklődésének középpontjába. Párizsi utazása során szerezte be két florenusért a Hartlibnak is melegen ajánlott Lull-művet, az *Arbor Scientiaet*,⁴⁵ és egy másik könyvecskét egy

⁴² HP 27/7/5a „Verulamius mihi est instar omnium: hactenus neminem vidi ei parem.”

⁴³ HP 27/7/4a „Verulamius idola fori ac theatrimerito combusta vellet: verum subito terminos omnes proscibere non est homines ad saniozem mentem revocare, sed ad insaniam adigere.”

⁴⁴ *Conatum Comenianorum praeludia*, Oxoniae, 1637, Turnerus, in 4°

⁴⁵ HP 27/7/5b „Item arborem Scientiarum Lullij, superiori anno Lugdun. Gallorum in 4to emi eam Paryijs 2 florenis.”

jelentéktelen plagizátorától, Pierre Morosteltől.⁴⁶ Az Ars Lullianára különben legelőször Pico della Mirandola *Conclusionese* alapján figyelt föl.⁴⁷

LULL, Raimund (1232–1316)

Arbor scientiae, Lugduni, 1637, Pillehotte, in 4°

Vö. N° 106.

MOROSTEL, Pierre (XVI–XVII. sz.)

Regina omnium Scientiarum, qua duce ad omnes scientias et artes qui literis delectantur facile conscendent, Rothomagum, 1632, de Beauvais, in 8°.

PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni (1463–1494)

Conclusiones Nongentae, In omni genere scientiarum, quas olim Io. Picus Mirandola Romae disputandas proposuit: quarum quingentae sunt in Philosophia veterum Mathematica, Cabala, Magia... Adiectum est Panepistemon Angeli Politiani, hoc est omnium scientiarum... brevis descriptio, Norimbergae, 1532, Petreius, in 8°

Vö. N° 168.

További fontos – a nyelvek tanulmányozásához elkerülhetetlen – olvasmányként adja meg „Hopper de Principijs veris in 4to”⁴⁸ című művét.

HOPPER, Joachim (1523–1576)

In veram iurisprudentiam isagoges ad filium libri 8: nempe: Paratitlon juris civilis, sive de divinarum et humanarum rerum principiis, libri 4. elementorum juris, sive de principiis iusti et iniusti, libri 4., Coloniae, 1580, Cholinus, in 4°

A matematikában folyó kutatásokat pedig azért követte figyelemmel Bisterfeld, mert egyes módszereit jól alkalmazhatónak tar-

⁴⁶ „Reginam Scientiarum Morostelli Rothomagi anno 32. in 8vo editam”, uo.

⁴⁷ HP 27/7/3b

⁴⁸ HP 27/7/4b

totta a többi tudományterületre is, különösen a fogalmak és következtetések pontosságát, szigorúságát illetően. Az angolok közül John Pell és Wilhelm Oughtred – mindketten matematikusok – egy művét említette, melyek közül ez utóbbi igen meg is örvendeztette.⁴⁹

Pell angliai tanulóévek után került át a kontinensre, Amsterdamba, ahol az ottani illusztris iskolában matematikát oktatott. Később pedig Bredába hívták meg az újonnan alapított akadémiára. 1652-ben tért vissza Angliába, és diplomáciai megbízatást vállalt Cromwell alatt. Igazi sikert 1638-ban ért el, amikor Hartlib kiadta *Idea of Mathematics* című egyoldalas pamfletjét. Ebben a matematika reformját szorgalmazta három pontban megfogalmazva: javasolta egy egyetemes matematikai enciklopédia és bibliográfia megalkotását, másodszer egy matematikai könyvtár létrehozását (könyvekkel és műszerekkel), s végül egy olyan elmélet kidolgozását, melyet bármely matematikai problémára lehetne alkalmazni. Pell kiadványát eljuttatták Marin Mersenne-nek, Joachim Jungiusnak, Johann Adolf Tassiusnak és még Descartes-nak is, de Bisterfeld is olvasta amsterdami ismerősénél, ha példányt nem is tudott szerezni belőle.⁵⁰ Oughtred 1631-ben Londonban jelentette meg aritmetikáját, melyet 1633-ban új résszel egészített ki, majd 1636-ban még részletesebben kimunkálta.

PELL, John (1611–1685)

An Idea of Mathematicks

Nem találtam az 1638-as kiadás példányát, de a mű fennmaradt 1650-ből John Dury egy művével együttesen kiadva, Londini, Littleberrie, in 12°

OUGHTRED, William (1575–1660)

- a. Arithmeticae in numeris et speciebus institutio quae tum logisticae tum analyticae atque adeo totius mathematicae quasi clavis est, Londini, 1631, in 8°, angol fordítása egy évvel később: The circles of proportion and the horizontall instrument, Londini, 1632, in 8°,
- b. An addition unto the use of the instrument called the circles of proportion, London, 1633, in 8°,

⁴⁹ HP 27/7/5b „Sane Oughtraedi libellus me mirifice in Sententia confirmavit, plurimumque exhilaravit.”

⁵⁰ John T. YOUNG: „To Leave No Problem Unsolved”: *The New Mathematics as a Model for Pansophy*, ActaCom, 12(1997), 85–95., itt 86–87.

- c. The description and use of the double horizontall dyall, London, 1636, Flesher, in 8°.

Egy másik, a levélben előforduló név Isaac Beeckmané (1588–1637), Hartlib kérdezte, hogy látta-e már a műveit Bisterfeld.

A hugenotta családból származó Beeckman érdekes személyiség, vízvezetékek építésére volt egy műhelye egy holland tengerparti városkában, de lemondott szakmájáról, hogy matematikai és fizikai tanulmányainak szentelje magát. 1626-ban megalapította a *Collegium mechanicumot*, hogy tudományos és technikai kérdéseket vitassanak meg művelt barátaival. Dordrechtben a városi tanács oly nagyra tartotta őt, hogy 1628-ban egy kis obszervatóriumot rendeztek be neki az egyik iskola tornyában. Életében semmilyen munkája nem jelent meg, viszont 1644-ben az öccse kiadta 1610–1634 között írt naplóját,⁵¹ melyből nyilvánvalóvá vált, hogy a fiatal Descartes-ot ő vezette be különböző matematikai és természetfilozófiai témákba 1618-ban, s a későbbiekben is kapcsolatban maradtak, illetve Gassendi és Mersenne is fölkereste őt 1629–1630-ban, hogy megismerjék tudományos kutatásait.⁵²

Nos, Bisterfeld tehát 1638-ban nem is láthatta a könyveit, de – ahogy írja⁵³ – őt magát annál jobban ismerte. Ezt az ismeretséget jobban nem részletezte, de tudjuk, hogy Gassendi és Mersenne is annak az Andreas Rivetusnak a révén jutottak Beeckman körébe, aki Bisterfeld legkomolyabb pártfogója volt nyugaton.⁵⁴

Más fontos, friss szemléletű könyvek is a kezébe kerültek. Descartes 1637-ben kiadott értekezését a módszerről⁵⁵ nemcsak olvasta már 1638-ban, hanem erős kritikával is illette, s módszerét nem tartotta elégségesnek ahhoz, hogy általa valaki eléggé képzetté váljon. Ezzel szemben a matematikában és a fizikában kiválónak nevezte. Az utrecht-i filozófiaprofesszorról, Henri Reneriről (1593–1639) azt mondja, „miként Descartes-nak, úgy nekem is bizalma-

⁵¹ *Mathematico-physicarum Meditationum, Quaestionum, Solutionum Centuria*, Utrecht, 1644, Sloot, in 4°

⁵² GRUNDRISS 1993, 631–636., vö. még BOROS Gábor: *Descartes*, Bp., 1998, 51–54.

⁵³ HP 27/7/6b „Beckmanni libros vidi nunquam, ipsum nimis novi.” Az ismeretség még leideni egyetemi tanulmánya vagy brédai tartózkodása idejéből való lehet, mert Beeckman 1637-ben meghalt.

⁵⁴ GRUNDRISS 1993, 633.

⁵⁵ *Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison, & chercher la verité dans les sciences*, Leiden, 1637, Maire, in 4°

639) azt mondja, „miként Descartes-nak, úgy nekem is bizalmasom”.⁵⁶ Reneri valóban Descartes csodálói közé tartozott a természettudományokat illetően, de az oktatásban eszébe sem jutott követni tanait. Bisterfeld feltehetően ismerte Jacob Golius leideni professzort (1596–1667), akit ugyancsak úgy említ a levélben, mint Descartes barátját.

Teológiai ügyekben a kálvinista Bisterfeld meglepően széles látókörűnek mutatkozott. Kíváncsisággal és vitára fölverte forgatta a kortárs angol teológus, William Twisse (1578?–1646) műveit, Hartlibbal akarta megszereztetni magának a szintén angol teológus Thomas Bradwardinus (ca. 1290–1349) írásait, s egyetértett Hartlibbal a német spiritualizmus olyan alapműveinek, mint a Johann Tauler által szerettek és a *Theologia Deutsch* gyakorlatias hasznában. Tudomása volt a magát prófétának kiadó, ekkoriban éppen Danckában működő, többnyire csak örülként lesajnálta Paul Felgenhauer írásairól is, akinek tanait ördöginek tartotta.⁵⁷

A beszerzések következő – egyben legegyszerűbb – módja, hogy Bisterfeld gyakran volt különféle könyvküldemények címzettje. A fennmaradt levelek tanúsága szerint két forrásból áramlottak hozzá a művek: egyrészt a németalföldi baráti körből, Leiden–Amsterdam–Hága felől (Andreas Rivetus, Friedrich Spanheim⁵⁸), másrészt a Hartlib-társaságtól (Johann Amos Comenius,⁵⁹ Samuel Hartlib, Cyprian Kinner,⁶⁰ Hotton, John Pell). jellemző a következő Comeniusnak írt levélrészlet, mely azt is elárulja, hogy könyvtárának katalógusa közkézen forgott barátai körében:

⁵⁶ HP 27/7/5b

⁵⁷ HP 27/7/6a

⁵⁸ Nagyszeben Lt. 32. „Ad d. Rulicium, accepi ipsius 9/19. Febr(uar) 1647. *D. Spanheimii contra Admiraldun* Tom. 3. et *dubia Evangelica*”. Johann Rulitius Bisterfeld barátja, az amsterdami német református közösség lelkésze, akin keresztül folyt Bisterfeld nyugati levelezése.

⁵⁹ TURNBULL 288-289.

⁶⁰ Kinner 1648-ban Bisterfeldnek is megküldte frissen kinyomtatott *Diatyposis* című művét, mely Comenius iskolai reformjainak a továbbgondolása volt. Vö. TURNBULL 433.

Varios tractatus a Domino Hartlibio accepi, literas nullas: sed vicem eius functus fuit Dominus Rulicius. Agam de eo cum Principe prima occasione, tumque biennii silentium rumpam. Addam quoque rariorum meorum librorum catalogum, eo fine, ut vestra benevolentia, meo aere, illum in posterum augeat.⁶¹

SPANHEIM, Friedrich (1600–1649)

- a. Dubiorum Evangelicorum Pars ... In Qua ... Dubia, partim exegetica, partim elenctica discussa et vindicata, Genevae, 1639, Chouet, in 4°
Vö. N° 26.
- b. Vindiciarum pro exercitationibus suis, de gratia universali, partes duae posthumae, adversus specimen animadversionum Mosis Amyraldi, Amstelodami, 1649, Elzevier, in 4°

COMENIUS, Johann Amos (1592–1670)

Pansophiae prodromus, London, 1639, Fawne, in 12°

KINNER, Cyprian (ca. 1600–1649)

Cogitationum didacticarum Diatyposis summaria: modastae... omnium pie eruditorum censurae exposita, Hely és nyomda nélkül, 1648, in 4°

De sokan mások is elküldték neki saját műveiket és egyéb friss újdonságokat, a legékezebb példája ennek Marin Mersenne, aki a mágnességéről írt megfigyeléseinek kéziratával óhajtotta őt megörvendeztetni.⁶² Ugyanakkor források vannak arra nézve, hogy egy bizonyos közép-európai heterodox kör is igyekezett kapcsolatba kerülni vele, s érdekes traktátusokat és röpiratokat juttattak el Alstednek és neki Erdélybe.

A kör központi alakja Johann Permeier, osztrák irodalomszervező és kiadó volt, aki Berlinben, Bécsben, majd Frankfurtban működött. Olyan röpiratokat, traktátusokat adatott ki, többnyire titokban, melyeknek szerzői a harmincéves

⁶¹ HP 7/63/1b Bisterfeld Comeniusnak, Gyulafehérvár, 1643. január 9.

⁶² Mersennenek Bisterfeldhez írt 1639-es levelét közli MONOK 1987, 322. „En foliorum nostrarum observationum magneticarum, quas ad te mitto, quae tuum animum aliquantisper exhilarent”.

háború közepette békére törekedtek, a vallási megosztottságtól felszabdalt Európában az egyházak közti megbékélést hirdették, és az egyszerű hívőkre is figyelmet fordítottak, gyakorlatias, dogmáktól mentes, Krisztust követő magatartást ajánlva nekik. Mindez összekapcsolódott náluk chilizsita elképzelésekkel, Krisztus köztes eljövételének a hitével. Éppen ez utóbbi mozzanat miatt vált érdekessé Permeierék számára Alsted és Bisterfeld, akiknek chiliazmusa jól ismert volt európai körökben.⁶³

A források alapján a következő küldeményekről van biztos tudomásunk:

[PERMEIER, Johann 1597–1644?]

Error trivnvs. Das ist, Drey einiger schädlicher vnd gefährlicher Irrthumb, etc. Der beträngten Evangelischen Stände vnd Gewaltigen in Teutschlandt. So da müde seynd in Angst zu ihrem Zeitlichen vnd Ewigen Verderben, im Finsternuß länger Irre gehen Esaia 8. Psalm 82. Getruckt nach der Geburt Christi, 1638. Hely és nyomda nélkül, [recte Frankfurt, Merian], in 4°

[LOHMANN, Hartwig]

Specvlvm fidei, Das ist, Spiegel deß Glaubens. Darinnen ein jeglicher Mensch sich selbst Geistlich beschawen, auch klärlich abnemen vnnd erkennen kan, ob er den wahren Christlichen Glauben hat, oder nicht. In diesen letzten bösen Zeiten, da schier Glaube vnd Liebe gantz verloschen ist, Jedermänniglich zur Prüffung gefertiget, vnnd an Tag gegeben, Durch H.L.I.H. Ier. 5. v. 3. Herr, deine Augen sehen nach dem Glauben. Ebr. 11. v. 6. Ohn Glauben ists vnmöglich Gott gefallen. Matth. 7. v. 16. 20. An jhren Früchten solt jhr sie erkennen. Gedruckt im Jahr 1638. Hely és nyomda nélkül, [recte Frankfurt, Merian], in 8°

[PERMEIER, Johann 1597–1644?]

Vnpartheyische Censvr, Vnd ferrer nachtrichtliche Bedencken vber Herrn Ioannis Heinrici Bisterfeldii Fürstlich Siebenbürgischen Theologi &c. Explication der Göttlichen Vision bey dem H. Propheten Daniel am 7. Capitel. Von deß Menschen Sohn, vnd

⁶³ Vö. VISKOLCZ 2000, megfelelő fejezetét

obersten Gerichts-Heyligen auff Erden. ... Zu gemeinem Behelff der werthen Christenheit vnd aller Welt, zu offentlicher Drucks-publication befördert Anno M.DC.XLIV., Hely és nyomda nélkül, [recte Frankfurt, Merian], in 4°

Bisterfeld befolyása Rákóczi Zsigmond könyvbeszerzéseire

Bisterfeld az 1638–1639-es diplomáciai útja után nélkülözhetlenné vált Rákóczi György számára. Kitűnő képességeit szinte minden fontos közügyben kamatoztatta Erdélyben, s a fejedelmi család is mérhetetlen bizalommal viseltetett iránta, különösen a fiatalabb Rákóczi fiú, Zsigmond.

Rákóczi Zsigmonddal az 1640-es évek második felében bensőséges, komoly baráti viszonya alakult ki. Egymásnak szóló leveleik Rákóczi György halála után szaporodtak meg igazán.⁶⁴ Bisterfeld politikai kérdésekben számos alkalommal fejtette ki véleményét a hercegnek, támogatta a tanulásban, például amikor Zsigmond a francia nyelvnek veselkedett neki, ismert a házasságának megszervezésében játszott szerepe, és természetesen többször is ajánlott könyveket figyelmébe.⁶⁵

Különösen érdekesek e tekintetben az 1640-es évek második felében beszerzett politikai, történeti és filozófia művek. Egy 1649-es levelében például Bacontól az *Augmentis Scientiariumot*, Campanellától az *Arbores metaphysicast* és Comenius-műveket olvastatna a herceggel.⁶⁶ Zsigmond könyvtárában vajon megvoltak-e

⁶⁴ Míg Zsigmond leveleit Bisterfeldhez nem ismerjük, addig Bisterfeldnek szám szerint harmincnyolc 1649-1651 között Zsigmondhoz írt levelét publikálta Szilágyi Sándor.

⁶⁵ Vö. SZILÁGYI Sándor: *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond*, Bp., 1886. Bisterfeld és Comenius Zsigmondra gyakorolt befolyását már Monok István is felvetette, konkrét példák említése nélkül, vö. MONOK 1996, XXVII.

⁶⁶ „Siquid otii suppetat Excellentiae Vestrae, percurrat Verulamium de Augmentis Scientiarum: plurima habet eximia. Inveniet ibidem clavem, quamvis non satis profundam. Ignoravit, vel saltem dubitavit de Universali Tinctura. De primis terminis praeclara habet, Tullii tamen artem vel non penetravit, vel ob invidiam occultavit. Similiter et Campanella, cujus Arbores Metaphysicas inprimis commendo. Sane prout hodie in plerisque docetur ac

az említett művek? Tommaso Campanellától az *Universalis philosophiae seu opus Metaphysicarum*,⁶⁷ a *Philosophia rationalis*⁶⁸ és az *Astronomia*,⁶⁹ Bacontól a *Novum Organum*⁷⁰ és a *Silva Silvarum*,⁷¹ Comeniustól főleg nyelvkönyvek sorakoztak a polcokon vagy a ládákbán.⁷² Egy másik helyen a szakirodalom által eddig teljesen figyelmen kívül hagyott könyvküldeményről értesítette Zsigmondot:

10 libellos auri foliati recte accepi, sed compactor dicit bonum quidem esse aurum, sed admodum tenue et frusta parva, aget fideliter, et si praeterae, requiratur (invigilabo) plus petemus. De carmasinis erimus solliciti. Jam hominem spe vestrae gratiae eo deduxi, ut 8 florenis pro tam etiam deaurando sit contentus. Sunt Biblia sine pari, superant Antverpiensia papyri magnitudine, characterum proportione, Samaritana et Arabica utriusque textus editione. Sed praefatio prima (quam vidimus) fronte, bona pessima est. Ejus summa: A se non editus textus originales, ut ex iis vulgata versio (quippe sola authentica) corrigatur, sed confirmetur et illustretur. Sed bene habet, ipsius labore nostro consilio utamur.⁷³

Nem másról van itt szó, mint a Párizsban kiadott, szenzációs, tízkötetes Bibliáról, melyet – úgy tűnik – a fejedelmi család nem sokkal a megjelenést követően már beszerzett, feltehetőleg a váradi bibliakiadást előkészítendő. Köteteit Bisterfeld is haszonnal forgatta Gyulafehérvárott.⁷⁴

Egy másik levélrészletből kiderül, hogy a könyvek milyen úton érkeztek meg Erdélybe: Bisterfeld ugyanis egy térképgyűjteményt kapott, illetve ígérték neki egy spányol skolasztikus művét, de ezek elakadtak Krakkóban vagy Prágában. Hivatkozik az eperjesi

discitur merito vetera mentariorum ars audit a Verulamio. Tres d. Comenii libros percurri totos: multa habet utilia et pulchra.” Bisterfeld levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1649. december 19., TT, 1888, 108-109. A levelet közli még KVAČALA 1903, 252.

⁶⁷ MONOK 1996, 37.

⁶⁸ Uo. 46.

⁶⁹ Uo. 49.

⁷⁰ Uo. 35.

⁷¹ Uo. 78.

⁷² Uo. 59., 60., 63., 65., 69., 70., 72.

⁷³ Bisterfeld levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1651. április 10., TT, 1890, 634.

⁷⁴ Maga ez a Biblia-sorozat nincs feltüntetve Rákóczi Zsigmond könyvei között, de egyik kötete ma is megtalálható Sárospatakon, vö. MONOK 1996, N° 685.

Zimmermann Zsigmondra, a neves kereskedőre, aki kapcsolatai révén a fejedelmi család és Bisterfeld rendelkezésére is állt ilyen ügyekben is.

Non possum, quin Cels. Vrae impudenter negotium facessam, D. Comes mihi unum recentioris Atlantis tomum dono dedit, caeteros duos ut et opera Hurtadi de Mendozae, Hispanorum scholasticorum, certo promisit. Hi libri vel Cracoviae vel Pragae erunt. Itaque serio tum Dillingero hinc profecto, tum Johanni Georgio Raismann injungit, ut illos omnes propediem dno Cimmermanno Eperiesinum pro me mittat. Quaeso, Cels. Vra has literas accurate, suo tempore (nam prius resciscendum, an Cracoviae adhuc conjunx sit) curare jubeat, ac provisorii Makoviczano ac Ledniciensi injungat, ut tales libros, si mittantur, recipiant, Vraeque Celsni mittant. Quin etiam si Cracoviam Cels. Vra quosdam mittat, eis mandet, ut hos libros si comitissa et libri adhuc forsan Cracoviae sint, his literis exhibitis petant. Ignoscat meae importunitati, Hispanos hactenus non legi, Atlantem autem, sicque totum orbem, rumpantur utilia antechristianis, aliquoties peragrabo.⁷⁵

HURTADO DE MENDOZA, Pedro (1578–1651)

Disputationes de universa philosophia: cum indicibus necessariis, Lugduni, 1617, in 4°

További kiadása: Uo., 1624

Zsigmond feltehetőleg az ő hatására érdeklődött az angol politikai események iránt is, s 1649-ben megbízta Mednyánszky Jónást, hogy szerezzen be neki ezzel kapcsolatban néhány könyvet. Erre Mednyánszky így válaszolt Bécsből a hercegnek:

Az angliai dolgokról alkalmas tractatusok jüttek ki, az egyik: Sylloge Variorum Tractatum Anglicorum,⁷⁶ az másik: Tragicum Theatrum Actorum et Casuum Tragicorum Londini Publice Celebratorum,⁷⁷ az harmadik: Trutina Statu Europa sive Principum Christiani Orbis Interesse,⁷⁸ nem tudom juthatott-e már Ngnak kezéhez, úgy vagyon, hogy még itten igen szűken kaphatni: mindazonáltal ha

⁷⁵ Bisterfeld levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1651. október 18., TT, 1888, 217. Ugyanezt az információt erősíti meg egy másik levél a Hartlib-anyagból, hogy a könyvcsomagok Niclasiuson (Dancka) és Zimmermannon (Eperjes) keresztül jutottak nyugatról Erdélybe: „Vor 3 wochen ist dem H. Zimmerman daß große (an H. Niclasium lautende) packet stracks vneröfnet zugeschicket worden” – írta Cyprian Kinner Hartlibnek 1648-ban. Vö. HP 36/1/21a

⁷⁶ MONOK 1996, N° 57.

⁷⁷ Uo. N° 694.

⁷⁸ Uo. N°693.

tudnám, hogy még nincsen Ndnál és kedves volna, igyekezném szerit tenni, mivel szintén Francofurtból hozzák ki.⁷⁹

Míg az első mű szerepel a könyvjegyzékén, a másik kettő nem.

De az is előfordult, hogy Bisterfeld kapott könyvet Zsigmondtól, így például a herceg Medgyesi Pál *Dialogus politico-ecclesiasticus* című, Bártfán frissen megjelent művét küldte meg neki Gyulafehérvárra.⁸⁰

MEDGYESI Pál (1604?–1663?)

Dialogvs politico-ecclesiasticus. Az az két keresztény embereknek egymással-való beszélgetések, Bártfa, 1650, Klöss, in 4° – RMNy 2309

Medgyesi a presbitériumokról szóló vitairatot Zsigmond megbízásából írta, mely egyházpolitikai kérdés az 1630-as évek vége óta feszültséget keltett a református egyházban. Bisterfeld is fontos szerepet játszott a puritanizmus hazai alakulásában, tehát jól kellett ismernie annak vitairodalmát. De általában véve az erdélyi vagy akár a tágasabb térségből származó irodalmat és szerzőket is nyomon követhette, így kollégái, Geleji Katona vagy Keresztúri Pál műveit is olvashatta, hiszen többhöz ajánlást, üdvözlőverset szerzett, a késmárki David Frölichhel pedig intenzíven levelezett.

Összegezve a tapasztalatokat és adatokat Bisterfeld műveltségéről, a következőket emelném ki: műveiben és levelezésében végigvonul egy éles baconiánus szellemű hagyományellenesség, hagyományon Arisztotelészt és az ókori filozófiatudományt értve. Olvasott kortárs teológusokat, filozófusokat és tudósokat, pl. Descartes-ot és Campanellát, Bacont és Mersenne-t. Rendkívüli jártasságot mutatott a mechanikai tudományokban, kozmológiájában Galileit idézte, és tudta, hogy vannak, akik feltételezik a Holdon az életet. Pánszófikus tervei kidolgozásában teljesen párhuzamosan

⁷⁹ A levél Bécsből 1649. december 24-én íródott, TT, 1888, 113.

⁸⁰ Bisterfeld levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1650. március 29., TT, 1888, 237. „Liber dni Medgyeschi in ipsis comitiis volvitur ac revolvitur judiciis mihi hactenus ignotis. Gratias ago pro exemplari. Discant ex ipso religionem reformatam, qui eam saepe sine iudicio crepant.”

haladt Comeniusszal, és a tudományokat hasonló reformokkal akarta megjavítani, mint ő. A pánszófia keretein belül tervezte egy olyan enciklopédia megalkotását, amely minden tudásra érdemes dolgot összefoglal, s a világegyetem tükréként működik. Erőtlen kötődését a kabbalista–lullista–hermetikus hagyományokhoz éppen ebben az összes tudományban alkalmazható és alkalmazni kívánt egységes módszerben figyelhetjük meg: célja a legtisztább és legalapvetőbb axiómáig visszacsupaszítani a tudományokat, majd a lullista mnemotechnika és kombinatorika segítségével egy bármikor működésbe hozható enciklopédikus rendszert nyerni.

Bisterfeld igazi eklektikus személyiség volt, esetében élhetünk Richard Popkin megnevezésével: ő az úgynevezett *third force* fogalmát alkalmazza azokra a gondolkodókra, akik egyszerűen nem sorolhatók be a kartéziánus racionalizmus és a brit empirizmus filozófiai kategóriáiba.⁸¹ Mégis vannak bizonyos közös vonásaik: arra hajlanak, hogy kombinálják az empirikus és racionális elemeket teozófikus spekulációkkal és a Szentírás millenáris magyarázatával. Mindezzel a szkepticizmus kihívásán igyekeztek úrrá lenni. Igen jelentős szerepet játszottak a XVII. századi modern gondolkodás kialakulásában. John Dury, Hartlib és Comenius mellett ide tartozott Popkin szerint Joseph Mede és Henry More.

Martin Mulsow tovább pontosította a harmadik erő kategóriáját: a kora újkor hosszú krízisének az adott helyzetéből kiindulva (egyoldalú konfesszionizáció, dogmákba merevedés, vallásháború) két megoldási kísérletet lát: az egyik a XVII. század elején meginduló modernizációs offenzíva, ennek a képviselői olyan reformerek voltak, akiket a nyitottság az empiriára, a természetes teológia, platonizmus, kémiai filozófia és politikai irénizmus jellemzett. Ide sorolható az előbb említetteken kívül Bisterfeld. A másik az 1650-es években feljövő kartéziánusoké, illetve a Royal Societyé,

⁸¹ Richard POPKIN: *The Third Force in Seventeenth-Century Thought: Scepticism, Science and Millenarianism* = R. P., *The Third Force in Seventeenth Century Thought*, Leiden, 1992, 90–119.

akik ezeknek az előbb felsorolt elemeknek a tudományos értékét egyszerűen megkérdőjelezték.⁸²

S végül azt sem szabad elfelejteni, hogy Bisterfeld Erdélyben működő tanár volt, aki előadásokat tartott a kollégiumban tanítványainak, s baráti kapcsolatokat ápolt magyar értelmiségiekkel. Fennmaradt kéziratok bizonyítják, hogy milyen szellemiséget közvetített diákjai felé, egyikük ugyanis, Porcsalmi P. András szorgalmasan másolt és jegyzetelt: Bisterfeld *Aphorismi Physici* című előadásához társította Henricus Regius *Fundamenta Physices*ét (ez amsterdami nyomtatvány 1646-ból), majd Sébastien Basson művéből kezdett el pár oldalt másolni (vö. N° 137.), végül Apácai Csere *Philosophia Naturalis* című művét fűzte az előzőekhez saját másolatában.⁸³ Vajon nem éppen gyulafehérvári tanárától kapta olvasásra kölcsön az említetteket, vagy esetleg Apácai volt a közvetítő?

Miután pillantást vetettünk Bisterfeld könyvbeszerzéseire, kerítsünk sort a jegyzék konkrét elemzésére, hogy a fent körvonalazott szellemiség mennyiben tükröződik vissza a katalógusban sorakozó művekben?

⁸² Martin MULSOW: *Definitionskämpfe am Beginn der Moderne. Relationsontologie, Selbsterhaltung und appetitus societatis im 17. Jahrhundert*, *Philosophisches Jahrbuch* 105(1998), 283–303., itt 286–287.

⁸³ Vö. a Bisterfeld-bibliográfia megfelelő részét

A könyvtár jellemzése

I. Nagysága

Bár tétel szerint 247 művet sorol fel az összeíró, több esetben egy tételhez két művet is hozzárendelt: például N° 159. tétel alatt Borellinek két műve található, Campanellának (N° 131.) vagy Christoph Wittichnek úgyszintén (N° 150.). Nem derül ki a leírásból, hogy ha az adott mű több kötetes volt, akkor vajon mindegyik kötete megvolt-e a tulajdonosnak, ilyen például Kircher *Oedipus Aegyptiacusa*, mely két kötetből állt (N° 42.). Azt sem tudjuk, csak sejteni lehet, hogy kolligátumokról, esetleg kiadói kolligátumokról van-e szó, melyeknek csak az első tagját tünteti föl a lejegyző. Az is előfordul, hogy ugyanaz a tétel kétszer szerepel: Vossius *Idololatriája* N° 62. és N° 185. vagy Julius Caesar Scaliger *Exercitationuma* (N° 1. és N° 188.). A leírásbeli zűrzavart csak fokozza, hogy úgy tűnik, esetenként a gyűjteményes kötetek szerzőit egyenként, külön tételekbe szedte az írnok: példa erre a N° 68–71. alatt Parmenidész, Empedoklész, Xenophón és Orpheus, akiknek a kora újkor folyamán egyetlen önálló kiadást sem szenteltek, de így együttesen ismerünk egy ritka kötetet tőlük (s a nevek éppen ebben a sorrendben jönnek), mely 1573-ban Genfben jelent meg. Már utaltam rá, hogy az utolsó, a 247. tétel a lap alján található, ezért elképzelhetőnek tartom, hogy a jegyzék még folytatódott, és a tartalmi jegyek is azt sugallják, hogy ez a mennyiség csak töredéke lehet egy nagyobb könyvtárnak.

A tételek egy részét nem lehetett teljes mértékben (szerző, cím, kiadás helye, éve, nyomdász, formátum) azonosítani. Ennek az oka, hogy számos esetben csak a szerző nevét adja meg, pl. Coelius Rhodiginus (N° 6.) vagy Arisztotelész (N° 14.), ez többnyire az antik és a humanista szerzőkre vonatkozik, illetve máshol ugyan leírja a mű lerövidített címét, de annak olyan sok kiadása létezett a kora újkorban, hogy felsorolni is lehetetlen volna, pl. Cicerónak a *De natura Deorum* (N° 4.) vagy Cardanonak a *De subtilitate*

című munkái (N° 187.). Egy harmadik eset volt, amikor nem adott pontos címet, hanem általánosította a mű tartalmát, például a N° 44. alatt Brisson francia nyelvű történeti művét latinul historiának egyszerűsítette. Természetesen akadt azért olyan is, amely teljesen azonosítható volt, ilyen Bacon összes művének a frankfurti kiadása 1665-ből, hiszen itt feltüntette az évszámot a szerző neve és a mű címe mellett (N° 136.), csakúgy, mint Joachim Camerarius *Centuriaja* 1661-ből, szintén Frankfurttól (N° 196.). Biztosra mehetünk azon tételek esetében is, ahol az adott művet – tudomásom szerint – csak egyszer hozták napvilágra az egész XVII. században: pl. Heinrich Nolle *Physica Hermeticájának* 1617-ből ismert egy hanai kiadása (N° 18.), hasonló Borrich *Hermetis Aegyptioruma* 1674-ben Koppenhágában (N° 21.). Esetenként jeleztem a második kiadásokat is. Az így teljesen azonosítható kiadások – körülbelül nyolcvan mű – mintegy fele 1655 utáni (tehát a 247 tétel durván 15–18%-a), vagyis Bisterfeld halála utáni évtizedekből származik, a legkésőbbiek 1688-ból, ezek egyike a francia nemesség számára készült, Apuleius összes művének klasszikus kiadása Párizsból, Julianus Floridus kommentárjával (N° 46.). A másik Caspar Cramer *Collegium Chymicum*a (N° 244.). Ezekből két fontos következtetés is leszűrhető:

1. a jegyzék 1688 után íródott.
2. az itt leírt könyvtár nem Bisterfeldé volt.

II. Nyelvi összetétele

II. Az azonosított tételek elsöprő többsége latin nyelvű, s még ott is, ahol csupán csak a szerző nevét ismerjük, jó okunk van arra a feltételezésre, hogy a művek szintén latin nyelvűek voltak, hiszen antik és humanista írókról van szó. Mégis sok kivételt tudok említeni a latinon kívül, több német nyelvűt: Abraham Rogerius *Offne Thür zu dem verborgenem Heydenthum* (N° 43.), Johann Daniel Major *See-Farth* (N° 206.) és Polusnak a *Lustiger Schawplatz* (N° 209.) című műveit. Francia nyelvű Brisson (N° 44.),

a *Le Journal des Sçavans* (N° 200.) és Bernier egy műve (N° 242.), illetve olasz Ferrante Imperato *Dell'Historia Naturaleja* (N° 186.). Így az a következtetés adódik: a könyvtár tulajdonosának jól kellett tudnia mind latinul, mind németül, esetleg franciául és olaszul is.

III. A könyvtár tartalmi jegyei⁸⁴

*Hagyományok és kommentárok:
középpontban Arisztotelész*

A kora újkorban az iskolai oktatás elsősorban Arisztotelész művein alapult. Ez azt jelenti, hogy az ő terminológiáját, módszereit, besorolásait és definícióit használták, igaz, többnyire modernizált és krisztianizált formában. Arisztotelész ugyan csak egy művel van jelen a listán (N° 14.), ám annál több a műveihez fűződő kommentár: a legjelentősebb görög közülük Aphrodisziászi Alexander (N° 100. és N° 217.), aki a tanait naturalistább irányban módosította, Averroës arab filozófus, pedig tisztább formát kölcsönzött neki (N° 101.). Philoponus (N° 220) és Ephesius (N° 221.) neves középkori magyarázók. A jegyzéken jóval jelentősebb Arisztotelész kora újkori recepciójának jelenléte, mégpedig rendkívül változatos formában: a heves prédikátort és reformátort, Savonarolát is Arisztotelész követőjeként tartják számon a filozófiatörténetben (N° 122.), míg a humanista Barbaro kritikai kommentárjai az eredeti szövegek alapján már finom distinkciókat eredményeztek (N° 111. és N° 232.). A spanyol coimbrai egyetem tudósközössége számos Arisztotelész-könyvhöz fűzött magyarázatot, ezek széles körben terjedtek el protestáns területeken is (N° 228.), akár csak a leuveni Franciscus Titelmannus kapucinus szerzetes (N° 113.) és a portugál jezsuita Pereira skolasztikus szellemű műve (N° 115.). Pereira a Collegio Romanóban tanított, és abban a vitában vett részt, melyet

⁸⁴ A művek azonosításához haszonnal forgattam a *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Die Philosophie des 17. Jahrhunderts* köteteit. Ugyancsak fontos információkat merítettem különféle internetes adatbázisokból.

Pomponazzi indított a lélek halhatatlanságáról. Vimercati I. Ferenc által kinevezett párizsi filozófiaprofesszorként (N° 173.), Vallés pedig a spanyol uralkodó, II. Fülöp orvosaként kommentálta Arisztotelész fizikáját (N° 156.). Ez utóbbi szerző kortársa a spanyol udvarban szintén járatos Sebastian Fox, aki Platón és Arisztotelész műveit egyaránt ellátta jegyzeteivel (N° 172.). Az egy évszázaddal később élt Jean de Launoy már nem tartozott az átlagos katolikus teológusok közé francia tudós körökben: komoly támadásokat indított a mártírok és szentek legendái ellen historikus-kritikai alapon, ezért szentgyilkosnak is nevezték. Párizsi vitarendezvényeit királyi rendelettel tiltották be 1676-ban. Arisztotelész-magyarázatai is friss szellemiségükkel tűntek ki (N° 97.).

A protestáns tudósok is hozzájárultak az újarisztotelianus filozófia továbbéléséhez: Jacob Schegk a tübingeni egyetemen volt a filozófia és orvostan professzora, aki klasszikus görög szövegek kiadásával tette ismertté a nevét, valamint azzal, hogy Arisztotelész műveinek szentelte egész munkásságát (N° 231.). A Strassburgban előbb medicinát oktató Havenreuter később a fizika- és filozófiakutatásban mélyedt el olyannyira, hogy nézetei miatt a második Arisztotelész elnevezésben is részesült (N° 223.). David Chytraeus a rostocki (N° 116.), Johannes Zeisold a jénai egyetemen (N° 162.) tanított Arisztotelészt, az egyik legjelentősebb protestáns metafizikus, Clemens Timpler pedig a steinfurti gimnáziumban működött (N° 127.). Melchior Zeidler, a teológia professzora Königsbergben, Arisztotelész műveihez írt bevezető tankönyvet (N° 96. és N° 163.).

Természetesen más hellenisztikus irányzatok is aranykorukat élték a XV–XVII. században: a sztoikusok Seneca (N° 5.) illetve Lipsius két alapmunkája által képviseltetik magukat (N° 93. és N° 94.), a szkeptikusok Diogenész Laertiosz egy művével (N° 15.), Cicero *Academiájával* (N° 90.), valamint Sextus Empiricus *Adversus mathematicosával*, mely a kora újkori szkepticizmus történetének egyik legfontosabb forrása (N° 38.).

*A „libertas philosophica” szemben
a „philosophia recepta”-val*

A jegyzék legmarkánsabb, legfontosabb részét azok a modern filozófiai művek képviselik, melyek az előbbiekkal szemben a legtöbb változást idézték elő, indították el a kora újkori gondolkodás történetében. Rendkívül izgalmas egyrészt az itáliai heretikusok, Giordano Bruno és Campanella jelenléte olyan újtó szellemű angol filozófusokéval együtt, mint Bacon, Hobbes és Robert Boyle, másrészt lenyűgöző a Descartes és az őt követő kartézianus generáció műveinek vonulata is, s közülük is kiemelkedik Spinoza. Lássuk előbb az itáliaiakat: természetesen kiemelhető azonnal Cardano (két tétel: N° 133, N° 187, ez utóbbi a *De subtilitate*), akivel elkezdődött a skolasztikus arisztotelészi felfogással szembeni küzdelem. Tudománytörténeti szempontból talán még jelentősebb Telesio (N° 129.), „aki az első komoly kísérletet tette Arisztotelész természetfilozófiájának a kidolgozására”⁸⁵ és Patrizi, akinek saját tanszéke volt Ferrarában, majd Rómában a platóni filozófia oktatására és az arisztotelészi megcáfolására (N° 130.). A XVII. századi kárpát-medencei olvasmányműveltség egyetlen egy Giordano Bruno művet sem tud fölmutatni,⁸⁶ jegyzékünkön rögtön három, 1591-ben Frankfurtban kiadott munkája is szemünkbe tűnik (N° 134.). A trilógia darabjai a *De immenso*, a *De monade* és a *De minimo* természetfilozófiai tanköltevények: ha nem a legeredetibbek is, de a legkomplexebbek az életműben, s a bruno-i eklektikus világnézet minden eleme felvonul bennük: atomizmus, püthagoraszi numerológia, kombinatorika, emlékezőművészet, természetmágia s konkrét geometria. A zseniálisnak tartott Bruno a középpont nélküli, végtelen világegyetem, a világok pluralitásának legfőbb szószólója a XVI. század vé-

⁸⁵ Az itt felsorolt olasz gondolkodókról, akiket különben Klaniczay manieristáknak nevez, vö. KLANICZAY Tibor: *A reneszánsz válsága és a manierizmus* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 262-270. itt 262.

⁸⁶ MÁTRAI László két Bruno példányról tudósított, egy Keszthelyen, egy pedig Debrecenben volt (ez utóbbi eltűnt), vö. *Két ritka Giordano Bruno-kiadásról*, MKSz, 1959, 280-281., illetve KOLTAY-KASTNER Jenő: *Giordano Bruno a magyar irodalomban*, It, 1950, 101-107.

gén. Művei 1603 óta a tiltott könyvek indexén voltak katolikus területeken. Bruno kivégzésekor került börtönbe Campanella, akinek a *De sensu rerum* szintén Frankfurtban jelenhetett meg először a német Tobias Adami jóvoltából (N° 212.). A négy könyvben ismertetelmélete és antropológiája bontakozik ki: különösen fontos a második könyv, melyet az anyagtalán és örök lélek elemzésének szentelt. A másik Campanella-tétel azonosítása nehézségekbe ütközött, ugyanis *Reformatio Scientiarum* című műve nincs. Viszont első gyűjteményes köteteit Párizsba menekülése után, 1636-ban kezdte el sajtó alá rendezni, a tíz kötetre tervezett sorozatból csak négy jelenhetett meg 1639-ig (haláláig), mindegyik *Instauratio magna scientiarum* főcímmel. Ezek egyikét (vagy mindegyikét?) birtokolhatta a tulajdonos (N° 131.).

A kora újkori gondolkodás történetében kiemelkedő helyet tulajdonítanak további három, a jegyzéken feltűnő francia származású itáliai filozófusnak. Jelentőségük abban áll, hogy igen magas színvonalon élesztették újra az atomizmust, s ezzel a modern tudományoknak új utakat mutattak. Sébastien Bassonnak csak a jegyzékbeli egyetlen műve ismert, mely azonban az egész században nagy tekintélynek örvendett (N° 137. és N° 238.). Polémiája elsősorban Arisztotelész ellen irányult, vele szemben az anyag korpusz-kuláris-atomisztikus felfogását hirdette. Jean-Chrysostome Magnen a páviai egyetemen tanított medicinát majd filozófiát, fő munkájában Démokritosz atomisztikus filozófiáját elevenítette föl (N° 82.), bár azt vallotta, hogy nyilvánosan Arisztotelészt kell az ifjaknak tanítani, s csak a magánórákon szabad Démokritoszt. Ebben a művében tett említést egyébként egy újszerű atomelméletéről, melyet egy magyar nemesembertől hallott utazása során.⁸⁷ Berigard Pisában, majd Padovában volt filozófiaprofesszor, *Circulus Pisanus* című művével tette nevét ismertté (N° 237.). Ebben két szereplő folytat párbeszédet egymással, egyikük Arisztotelész, másikuk a Szókratész előtti régiek (Empedoklész és Démokritosz) szócsöve-

⁸⁷ M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., 1961, 178.

ként, s ha nem is egyértelműen, de Berigard inkább ez utóbbiak mellett foglalt állást.

Az angolok gondolkodói közül legelőbb Thomas Morus *Utopiája* tűnik szemünkbe (N° 197.), ritka kincs a kora újkori magyar könyvhagyatékokban. A fél évszázaddal később született Francis Bacontól, akinek összes művei 1665-ös frankfurti kiadását szinte egyedülként lehetett biztosan azonosítani a jegyzékről (N° 136.), még egy másik művel is rendelkezett a tulajdonos (N° 64.). Rossi véleménye találó Baconre:

egész életműve arra irányul, hogy a retorikus irodalmi jellegű kultúra helyébe egy tudományos-technikai jellegű kultúrát állítson. Bacon tökéletesen tudatában van annak, hogy e reformprogram megvalósítása szakítást jelent a hagyománnyal.⁸⁸

A hagyomány ebben az esetben azt a kétezeréves kultúrát jelenti, mely Arisztotelész, Platón, Démokritosz, Hippokratész, Euklidész, Arkhimédész nevéhez köthető, és mely tudomány azóta egy helyben topog és nem gyarapszik. Bacon tehát leszámolt e tradícióval, és a helyébe egy új rendszert állított, melynek lényege a tapasztalaton alapuló adatgyűjtés tudományos feldolgozása (inductio). Ugyancsak angol filozófus Kenelm Digby, aki hosszú ideig Párizsban élt és Mersenne köréhez tartozott, fő műve a *Demonstratio immortalitatis* (N° 154.), mely a lélek halhatatlanságának a bizonyítékait tárja föl.⁸⁹ Digby a kor tekintélyes filozófusának számított, Descartes és Gassendi mellett az atomizmus legfőbb képviselőjének, aki azonban nem tagadta meg az arisztotelaiánus gyökereket. Baconnek utolsó éveiben a fiatal Thomas Hobbes volt segítségére, sőt Hobbes Digbyvel is levelezett, nos, az ő művének a leíró nem tüntette föl a pontos címét, csak annyit, hogy *Opera* (N° 155.). Én azt feltételezem, hogy munkáinak gyűjteményes kötetéről van szó, melyet 1668-ban adtak ki Amsterdamban.⁹⁰ Ennek természetesen része volt az a *Leviathan*, amely ellen szinte hajtóvadászatot indítottak egész Európában. A nyugati politikai gondolkodásban oly jelentős fordu-

⁸⁸ ROSSI, 87.

⁸⁹ GRUNDRISS 1988, 360-361.

⁹⁰ Ugyanezt a kötetet ma egy példányban megtalálhatjuk Kolozsvárott, akárcsak az 1669-ben kiadott *De civet*, melyet 1682-ben szerzett meg Szathmárnémethi Sámuel leideni diák. Vö. HAJÓS 1999, 189.

latot hozó szerző jelentőségét – és szenvedélyes elutasítását a korban – Spinozáéhoz szokták mérni. Hasznos lehet egy kortárs erdélyi véleményt idézni ezzel kapcsolatban:

De mind az eget, mind a' földet el-akarja venni, ez az istentelen világ az Istentül: Az eget a *Philosophusok*, a' földet e' világi hatalmasságok: mind a' régi mind a' mostani *Philosophusoknak* tudományok azt mutattya: hogy úgy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget, hanem e' világ örökké való. Illyenek: Copernicus, Galilaeus, Hobbes, Gassendus, Carthesius.⁹¹

Robert Boyle, az ír vegyész, a Royal Society titkára művét sem részletezte a leíró (N° 158.), csak remélhetjük, hogy az a *Szeptikus kémikus* (1661 illetve 1679) vagy az 1680-ban Genfben kiadott *Opera varia* lehetett, melyben Boyle dialógusokba rendezve az arisztotelészi négy elem tanát kívánta cáfolni, s a paracelsusi három princípia (só, higany, kén) elméletet kísérletileg alátámasztani.

Visszatérve a kontinensre, René Descartes csak egyetlen művel szerepel a listán (N° 141.), és sajnos azt sem tudjuk, hogy melyikkel. A holland egyetemeken az *Értekezés a módszerről* (Leiden, 1637) megjelenését követően az egyik legfontosabb probléma volt a kartézianus filozófia befogadása vagy elutasítása.⁹² A kartézianizmus, mely szakítást jelentett a filozófiai hagyományokkal, nem annyira filozófiai rendszer volt, mint inkább gondolkodási módszer, mely elsősorban orvosokra és teológusokra hatott. Az utrechti egyetemen a legnagyobb port az az ügy kavarta föl, amikor Voetius ellenében Henricus Regius orvosprofesszor nyilvánosan kiállt a kartézianus filozófia mellett (N° 142.), ám 1643-ban az aka-

⁹¹ TOFEUS Mihálynek *A' szent soltarok resolutioja* (Kolozsvár, 1683), című művéből származó mondatát (p. 272.) szívesen idézik, vö. BÁN, 106., illetve HAJÓS 1999, 189.

⁹² A magyar recepcióhoz vö. MONOK István: *Descartes-recepció a Kárpát-medence olvasmánytörténeti forrásainak tükrében 1660–1740 = A karteizianizmus négy száz éve*, szerk. CSEJTEY Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Szeged, 1996, 297–303. illetve ehhez a témához illeszkedik KESERŰ Bálint: *Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és Descartes kései német követői* című tanulmánya is ugyanebben a kötetben 285–296., valamint a már említett HAJÓS József: *XVII–XVIII. századi kolozsvári Descartes-vonatkozások* = HAJÓS 1999, 161–190.

démiai szenátus hivatalosan is elítélte azt.⁹³ A leideni egyetemen Adriaan Heerebord (1640–1661) és Johannes de Raei (1653–1668) hosszú professzúrája alatt tört felszínre az ezzel kapcsolatos polémia. A holland hagyományokban gyökerező nyitottság és kompromisszum-készség éles érzékkel nyilvánult meg Heerebord munkásságában: a libertas philosophica melletti küzdelmében a következő szerzőket ajánlotta a diákoknak olvasásra: Descartes, Gassendi, Basson, Berigard, Maguen.⁹⁴ A Heerebord alatti disputációk (N° 145.) aligha lépték túl a recepta philosophia határait, de a korolláriumokban számos érv elhangzott olyan új filozófusoktól, mint Basson, Bacon, Campanella, Johannes Sperling, és természetesen Descartes. Heerebord jelentősége nem annyira műveiben mutatkozott meg, mint inkább abban, hogy az egyetemet a modern irányzatok számára nyitottá tette. Johannes de Raeit, aki egyébként Regius tanítványa volt, már pályája kezdetén azzal vádolták meg, hogy túlságosan Descartes szellemében oktat, és 1651-ben úgy kapott engedélyt fizika-előadások tartására, hogy ígéretet kellett tennie, nem lépi túl az arisztotelészi fizika határait. Ezen előadások nyomán keletkezett a *Clavis philosophiae naturalis* (N° 167., és még egy azonosítatlan tétel tőle, a N° 146.), mely Arisztotelészt és Descartes-ot próbálta összesimítani úgy, hogy véleménye szerint Arisztotelészhez közelebb áll Descartes, mint bármely addigi skolasztikus filozófus. Groningenben Marten Schoock logikaprofesszor nevéhez fűződik a Descartes elleni támadások egy fejezete, ő Voetius hatására a *Philosophia cartesiana* (Utrecht, 1643) című pamfletjében fogalmazta meg ellenvéleményét (N° 143., bár egyáltalán nem biztos, hogy Schoocknak erről a művéről van itt szó), amiért Descartes az akadémiai szenátus elé vitte az ügyet.

Az első kartéziánus generáció tagja az uppsalai asztronómus és jogász Daniel Lisptorp, akinek Descartes tanait magyarázó műve

⁹³ Ehhez a legjobb magyar nyelvű összefoglalás: SCHMAL Dániel: *A megjegyzések keletkezése és fogadtatása* = Rene DESCARTES: *Test és lélek, morál, politika vallás. Válogatás a kései írásokból*, kiad. BOROS Gábor és SCHMAL Dániel, Bp., 2000, 20-30.

⁹⁴ GRUNDRISS 1993, 55.

(N° 152.) utolsó oldalain a nagyra becsült filozófus életéből közölt adatokat holland barátai bizalmas értesülései alapján. Nem kevés nyugtalanságot okozott a herborni főiskolán Johannes Clauberg filozófiaprofesszor, aki 1649-től bevezette a kartéziánus filozófia oktatását (N° 147). Újabb lendületet vett a vita Samuel Maresius diszsertációjával, melyet 1670-ben a Holland Egyesült Tartományok református egyházának ajánlott, s melyben korábbi kartéziánus álláspontját felülbírálván azok ellen a teológusok ellen fordult, akik az oktatásban Descartes tanaira támaszkodtak (N° 144.). A könyvpárbajba érintettsége folytán beleavatkozott Christoph Wittich – a kartéziánus generáció Nimwegenben oktató professzora – is a *Consensus* című művével (N° 150.), melyben Descartes nyomán a filozófia és a teológia szigorú szétválasztásának szükségességét vallotta, s egyben visszautasította azokat a vádakat, melyeket a geocentrikus világnézet képviselői szórtak rá, többek között a jegyzéken szereplő Johannes Herbin (N° 149.) és Peter van Mastricht (N° 148.).

Nos, egyáltalán nem mellékesen, a holland egyetemeken zajló kartéziánus vitákat nyomon követő gyűjtőnk beszerzett még egy-két – számunkra egzotikusnak tűnő – művet ebben a témában. Az újplatonista angol Henry More levele Descartes védelmében íródott (N° 153.), dicséri gondolkodásának erejét és tisztaságát, bár nem minden tanával ért egyet. Ez a levél egyébként nem tévesztendő össze More-nak a Descartes-hoz címzett – akivel 1648–1649-ben élénk kapcsolatban állt – leveleivel. Nem tudta megkerülni Descartes-ot a jezsuiták neveltje, a francia Pierre Daniel Huet sem. Bár fiatal korában még rajongott érte, fő művében, a *Demonstratio Evangelicá*ban – mely összehasonlító vallástörténet – 1679-ben már Descartes, de főleg Spinoza ellen fordult (N° 41.), s külön traktátust szentelt Descartes-nak *Censura philosophiae cartesianae* (Párizs, 1689) címmel. A zürichi Svicer is, bár a görög nyelv professzora és teológus volt, hozzászólt a kartéziánus vitához a *Compendium physicae aristotelico-cartesiana*e című értekezésében (N° 178.). Ide illeszthető még egy kuriózum, a különben teljesen ismeretlen Johann Amerpoel *Cartesius mosaizansa* (N° 30.). A szokatlan cím

egy kísérletet rejt, mely a mózesi teremtéstörténetet igyekszik az újabb természetfilozófiai nézetekkel, jelen esetben Descartes-éval összeegyeztetni, s egy *physica christiana* alapjait kikövezeni. Hasonló célokkal alkotta meg a Descartes-tal különben személyes kapcsolatba kerülő Comenius is a fizikáját (N° 139.).

Descartes és követőinek művei ugyan többségben vannak a jegyzéken, a legtöbb saját művel azonban egy másik, nem kevésbé neves kortárs francia filozófus szerepel: Pierre Gassendi. Ő a kritikai humanizmus hagyományában gyökerező metódusokkal élesztette föl Epikureosz tanait, hogy a skolasztikus Arisztotelész-irányzat helyébe állítsa. Emellett szenvedélyes képviselője és terjesztője volt Galilei tanainak, maga is gyakorló asztronómus. Fő munkája – *De vita et doctrina Epicuri* – tehát Epikureosz filozófiájáról szól, amelyen hosszú éveken keresztül dolgozott, s ehhez készült egy rövid összefoglaló *Philosophiae Epicuri syntagma* címmel (N° 140.). Hogy a másik két Gassendi-tétel mit foglal magába, sajnos nem derül ki (N° 84. és N° 241.). Meg kell említeni még egy idetartozó tételt, Gassendi tanítványának és barátjának, François Berniernek egy művét, mely Gassendi filozófiáját tárgyalja (N° 242.). Bár Gassendivel nem állt kapcsolatban, de a francia humanizmus fontos alakja volt Gabriel Naudé, aki hosszú ideig élt Itáliában, majd Párizsba visszatérve Mazarin kardinális könyvtárosaként működött, később pedig Krisztina svéd királynőnél vállalta ugyanezt a feladatot. A listán csak a nevét tüntette föl a leíró (N° 119.). Végül négy tudománytörténeti ínyencség, melyeket még soha nem láttam XVII. századi kárpát-medencei könyvjegyzékekben: az első tudományos folyóiratok sorozatai. A *Le Journal des Sçavanst* (N° 200.), a legelső tudományos újságot a világon, Denys de Sallo 1665-ben kezdte el hetente kiadni francia nyelven. Sallo célja az volt, hogy érdekes könyveket mutasson be, híres embereket vegyen nagyító alá, új fizikai–kémiai eredményeket vagy más tudományos felfedezéseket tárjon a világ elé. Az első kiadásban szó volt egy kétféjű szörnyetegről, mely Oxford közelében született, egy új teleszkópról

és lencséről, Descartes egy könyvéről.⁹⁵ Ennek angol párja az *Acta philosophica Societatis Regiae in Anglia* (N° 199.). Ez nem más, mint az 1662-től működő Royal Society tudományos lapjának – a *Philosophical Transactions*nek – latinra fordított változata. A kiadást Henry Oldenburg, a Royal Society titkára gondozta, és a lap tudományos hírnév tekintetében hamarosan túlszárnyalta ihletőjét, a *Journal de Sçavanst*. A legmodernebb természettudományos diszciplínák élveztek előnyt a lapban, így a matematika, asztronómia, biológia, anatómia, kémia, statika és optika. Oldenburg így jelölte meg a célokat az 1665-ös első kötetben:

... az a célunk, hogy ösztönözzük a szilárd és hasznos tudásra való törekvéseket, ... hogy a kutatókat kutatásra, kísérletezésre, új dolgok keresésére és ismereteik kölcsönös átadására hívjuk fel és bátorítsuk, valamint arra, hogy erejükhöz mérten járuljanak hozzá a természettudomány fejlesztésének nemes céljához...⁹⁶

Természetesen az első német tudományos folyóirat sem hiányozhatott: a német akadémia, a Leopoldina 1670-ben alapította *Miscellanea curiosa* (N° 203.) című lapját, és I. Lipót császárnak ajánlották azzal a céllal, hogy különösen a gyógyításban, az orvoslásban legyenek az emberiség hasznára az új eredményekkel. Hasonló elvárásokkal indította el Thomas Bartholinus – egy neves dán orvosdinasztia tagja, aki elsőként vezette be a rendszeres boncolást Dániában – 1673-ban az első dán tudományos folyóiratot, az *Acta medica et philosophica Hafniensiát* (N° 201.).

Az eddigi sok érdekesség után szinte nem is hat a meglepetés erejével a XVII. század legkülöncebb, leghírhedettebb filozófusának, Spinoza *Tractatus*ának a felbukkanása (N° 151). A könyv óriási felháborodást váltott ki Európa-szerte. Külön felhívnám a figyelmet arra, hogy a könyvjegyzék írója igen jól informált lehetett a szerző ismeretében, esetleg maga is tudós olvasó, hiszen mind az első, mind a második kiadás címlapján elhallgatták a kiadók Spinoza nevét (bár tudós körökben jól tudták, hogy kié a mű). A kárpát-

⁹⁵ 1664-ben például Bethlen János *Rerum Transylvanicarum libri quatuorj*át is ismertették benne mint Erdélyről szóló újdonságot. Vö. HÉJJAS Eszter: *Egy 17. századi magyar mű korabeli tudományos visszhangja*, MKSz, 1991, 123–125.

⁹⁶ ROSSI, 100.

medencei könyvjegyzékeken egyetlen esetet ismerek a XVII. századból, szintén a nyolcvanas évekből, ahol egy Spinoza-„mű” szerepel, itt ugyanis csak a kiadója volt Descartes egy munkájának.⁹⁷ Spinozának az előbb említett *Teológiai-politikai tanulmányát* 1676-ban egész Hollandiában betiltották, akárcsak későbbi műveit. Nevét nálunk is szent borzadályal emlegették, erre álljon itt egy különleges idézet, ami azért különleges, mert az unitárius Kénosi Tőzsér János írja le a XVIII. század közepén, éppen Bisterfeld *Metaphysicájának* egy helyével kapcsolatban:

Bizonyára az istentelen Spinoza lelkének kell lakoznia abban, ki ilyen káromlásokat szól. Isten őrizze lelkünket a sötétség efféle műveitől.⁹⁸

S végül a legfrissebb német tendenciák egy-egy alakja is bekerült a könyvtárba: Joachim Jungius hamburgi jeles filozófus és matematikus *Doxoscopiája* (N° 10.), Jacob Thomasius *De plagiója* (N° 184.), bár a lipcsei filozófiaprofesszor nem annyira újszerű nézeteivel, mint inkább pedagógusi teljesítményével emelkedett ki. Hiszen tanára volt a Spinoza iránt is érdeklődő, és őt 1676-ban meglátogató Gottfried Wilhelm Leibniznek – a kor legjelentősebb német gondolkodója –, akinek a mozgás fizikai problémájáról szóló fiatalkori műve (N° 160.) található a jegyzéken.

⁹⁷ „Spinoza Cartesii Principiorum pars I. et 2.” Vö. *Catalogus Librorum Collegii Nagy Enyediensis* = ADATTÁR 16/2., 162., N° 92. Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I. et 2. demonstrati per Benedictus de Spinosa, Amstelodami, 1663, Riewerts. A XVIII. században még egy kollégiumi könyvtárban megtalálható, a sárospatakiiban 1726-ban: *Benedictus de Spinoza*, vö. ADATTÁR 14., 112. Hajós tud egy első kiadású *Tractatus theologico-politicus* példányról Kolozsvárott, valamint egy *Opera posthumáról* 1677-ből, de nincs possessorbejegyzés bennük. Vö. HAJÓS 1999, 189.

⁹⁸ KÉNOSI TŐZSÉR János: *Historia Ecclesiastica Transylvano-Unitaria*, kézirat. Kénosi Árkosi Benedek egy megjegyzését idézi. Balázs Mihály engedélyével használhattam a számítógépre feldolgozott, megjelenés előtt álló kéziratot.

Hermetika, alkímia, iatrokémia

A könyvjegyzék egy másik, igen jelentős szegmense a mágia, a hermetikus hagyományok, az alkímia iránti erős érdeklődést tükrözi. A sort Agrippa mágia kézikönyvével, a *De occulta philosophiával* (N° 214.) és Giambattista della Porta művével indíthatjuk, a *Magia naturalisszal* (N° 189.), melyek rendkívüli népszerűségnek örvendtek a korban. Szintén megtalálható egy-egy közelebről nem ismert Raimund Lull- (N° 106.) és Roger Bacon-mű (N° 104.). Bacon éppen titkos kísérletei miatt jutott bajba a párizsi ferences rendházban, s szintén ide tartozó tétel Paul Scalichius, vagyis magát a hunok grófjának valló Skalics Pál egy munkája (N° 169.). Scalichius kabalista–lullista művek áradatát szerezte a XVI. században. A híres angol Robert Fludd, egyébként a már emlegetett Digby tanára, *Anatomiae Amphitheatruma* (N° 138.) következik, mely alkímiai kísérletek és boncolások alapján tárgyalja az anatómiát és a fiziológiát. Ide vehetjük azt a Paracelsust, aki a galénoszi–avicennai orvosi hagyományokkal radikálisan szakított (N° 118.), valamint a rejtélyes Basilius Valentinust, akinek legismertebb műve az *Antimon diadalszekere* volt a XVII. század elején, de számos más írása is megjelent, s akár még az 1677-ben Hamburgban megjelent összes írásai is meglehettek a tulajdonosnak (N° 120.). Ugyancsak keveset tudunk a német alkímikus Heinrich Nolléről, de azt igen, hogy részt vett a rózsakeresztes vitákban, és egy műve miatt eljárást indítottak ellene az egyházi hatóságok Giessenben 1623-ban, viszont az ő hermetikus műve legalább pontosan azonosítható volt (N° 18.). Jean Beguin paracelziánus iatrokémikus orvosságok készítésével szerzett hírnevet. A *Kezdők kémiája* című szöveggyűjteménye kevés elméletet, ám annál több gyakorlati tanácsot tartalmazott (N° 247.). Azonban nála talán még híresebb volt Jean Baptist van Helmont flamand orvos (N° 95.), aki szintén vegyszereket készített betegeinek, és alkímiai kísérleteket folytatott a gyógyítás érdekében. Életében alig jelent meg műve, problémái voltak az inkvizícióval, s halála után fia rendezte sajtó alá írásait (*Ortus medicinae*, Amsterdam, 1648). Johann Schröder – Frankfurtban volt fizikus – 1641-ben

publikálta először házi receptkönyvét, a *Pharmacopoeiát*, óriási sikerrel. Egyébként Schröder is paracelziánus volt, művének egyes tételei javításra szorultak a XVII. század végére, ezért Friedrich Hoffmann hallei orvos-fizikus – aki maga is orvosi tárgyú művek szerzője – dolgozta át alaposan, és adta ki újra (N° 17.). Az alkímiai kísérletekben fontos szerep jutott a fémeknek, ezek átalakításáról szerzett levelet Daniel Morhof, a kielii történészprofesszor (N° 123.).

A modern kémia felé mutató írások közé sorolhatók közül érdemes a dán vegyész és orvos, később királyi tanácsos Borrichét kiemelni, aki két művel is jelen van (N° 20. és 21.), az egyikben éppen Hermann Conring, helmstedti orvossal vitatkozott, aki kétségbe vonta az alkímia jelentőségét a gyógyításban (N° 39.). Werner Rolfinck jénai egyetemi tanárnak, aki laboratóriumot rendezett be, s hírhedt boncolásokat vezetett nyilvánosan a weimari udvar előtt, egy hat könyvből álló kémiai műve tűnik föl (N° 243.). Ebben átfogóan és részletesen leírja az akkori kémia állapotát, s hatásos iatrokémiai recepteket ad. Ritkaságnak kell tekinteni Bernhard Swalve emdeni orvos kémiai művét (N° 53.), Michael Etmüller lipcsei (N° 246.) és Caspar Cramer jénai orvosprofesszorok (N° 244.) kémiai kísérleteket leíró tankönyvét.

Orvosi és természettudományos művek

Számos orvosi munka található a listán. Igaz, Daniel Sennert wittenbergi orvosprofesszor és iatrokémikus (N° 2.) és tanítványa, Sperling (N° 164.) egy-egy művét bátran a fizikához és természetfilozófiához lehetett volna sorolni, hiszen Sennert ebben a fő művében az atomisztikus világnézetéről tesz tanúbizonyságot, egyértelműen Démokritosz követőjének vallja magát. Vele gyakran került összetűzésbe Johann Freitag groningeni orvosprofesszor, aki esküdt ellensége volt a paracelsusi tanoknak (N° 161.), támadásai miatt Sennertnek és Sperlingnek többször kellett megvédenie magát az egyetemi fakultáson. Sperling *Institutiones Physicae* (Wittenberg, 1639) című művét számos alkalommal kiadták, s az egyik legjelen-

több ilyen tárgyú tankönyv volt német területeken a XVII. században. Ebben éles támadást indít a skolasztikus fizika ellen, s egy igen leegyszerűsített atomizmust fogalmazott meg.

Jelentősebbek azonban a század második feléből származó orvosi művek: Thomas Reinesius híres tudósorvosa a kornak, leveleit számos európai tudóstárshoz címezte (N° 192.). Thomas Bartholinus is kapcsolatban állt korának számos tudósával, ő szintén orvosi leveleinek egy példányával került a jegyzékre (N° 193.). Kortársa az angol Thomas Willis, aki a XVII. századi orvostudomány egyik legnagyobb alakja, iatrokémikus, oxfordi professzor. Ő az, aki legkorábban fölvetette, hogy az emésztés a belek vagy a belső részek mozgása (N° 207.). Antonides van Linden leideni orvosprofesszor (Rembrandt utolsó rézkarca éppen róla készült 1665-ben) orvosi írásai is olvashatóak voltak, egyszer egy amsterdami kiadásban (N° 81.), másodsorra pedig Georg Mercklin gondozásában *Lindenius redivivus* címmel (N° 227.).

William Gilbert mágnességéről és villamos jelenségekről szóló természetfilozófiája egész Európában alapvasmánynak számított a korban a tudósok között (N° 135.). Gilbert alaposan földolgozta az összes addigi ismeretet, még népi hiedelmeknek is utánanézett, s ezt kiegészítette saját kísérleteinek eredményeivel, például annak a valószínűsítésével, hogy a pólusok között mágneses erőhatás működik. A régi tudósokról Baconhoz hasonlóan gondolkodott, még idézni sem volt hajlandó őket:

A régi idők nagyjainak, a filozófia szülőinek, mint Arisztotelész, Theophrasztosz, Ptolemaiosz, Hippokratész, Galenus, adassék meg örökre az illő tisztelet, mert tőlük szállt át a tudás mindazokra, akik utánuk jöttek: de a mi korunk annyi újat fedezett fel és tárt napvilágra, hogy ha ők most élnének, boldogan fogadnák el azokat.⁹⁹

Abdias Trew kortárs herborni matematikus és asztronómus is felkerült egy művével a jegyzékre (N° 165.). Gerard Boate, az angol király fizikusa már csak azért is érdekes, mert Bisterfelddel egy időben, 1626-ban iratkozott be a leideni egyetemre, s maga is a Hartlib-körhöz tartozott. Itt nem leghíresebb művével – a *The Natural*

⁹⁹ A *De magneté*ből idézi SIMONYI Károly: *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig*, Bp., 1998, 209.

*History of Ireland*dal (1652) – tűnik föl, hanem Arisztotelész fizikája ellen írt értekezésével (N° 236.). Borelli, sokoldalú olasz természettudós (öccse Campanella titkára Párizsban), fizikai, optikai, csillagászati művek szerzője, a Firenzében a Medici család által életre hívott Accademia del Cimento tagja. Ő egy mechanikai rendszer megalkotására vállalkozott a *De vi percussionis*ban, majd ennek a kidolgozását folytatta a *De motu animalium*ban is: az állatok mozgását próbálta matematikai számítások alapján leírni. A mű költségeit Krisztina, volt svéd királynő vállalta magára, neki is ajánlotta Borelli, de csak halála után jelenhetett meg (N° 159.). Honoré Fabri francia, de Itáliában letelepedett jezsuita tudós műveinek száma harminc fölött van, érdeklődése kiterjedt a heliocentrizmusra, a Szaturnusz gyűrűire (ez ügyben híres vitája volt Christian Huygens holland fizikussal), optikára és mágnesességre egyaránt, sőt egyetértett Galileivel a Föld Nap körüli mozgásával kapcsolatban, amiért még ötven napra börtönbe is zárták. Fizikáját (N° 166.) jegyezték kortárs tudós körökben. A német szerzők közül Johann Christoph Sturm – az altdorfi egyetem népszerű természetfilozófusa és matematikusa, akit a természettudományok német helyreállítójának is neveztek – fizikája (N° 177.) és levele More-hoz (N° 157.) volt jelen a jegyzéken. Sturm fizikája eklektikus, az arisztotelészi és kartéziánus tanokat igyekezett benne összebékíteni. Az oktatásban nagy jelentőséget tulajdonított a kísérleteknek, s *Collegium curiosum experimentale* című műve (Nürnberg, 1676) az első ilyen jellegű tankönyv német területen.

Feltűnnek a botanika alapművei is: Theophrastus Graecus *Historia plantarum* (N° 76.) az általa Athénben alapított első botanikus kert tapasztalataiból is építkezik, az ő művét V. Miklós pápa megbízásából Theodor Gaza fordította latinra (N° 109.). A rómaiak közül Dioscorides alkotta meg a növények történetét (N° 179.), őt Plinius követte (N° 78. és N° 180.). E három ókori szerző számított a legtekintélyesebbnek a botanikát illetően a kora újkorban is. Isaacus Hollandusnak ásványokról és növényekről szerzett ritka művei közül birtokolta valamelyiket a tulajdonos (N° 107.), csakúgy, mint a neves orvos és botanikus Camerarius fiú növényekről és

állatokról szóló emblematikus sorozatának (először 1593–1604 között jelent meg) egyik darabját a gyógynövényekről (N° 196.). Igazi ritkaságnak tekinthetjük a sziléziai Philipp Sachs *Ampelographia* (N° 202.) című művét, mely nem mást dolgoz föl, mint a szőlőművelés történetét, a lehető legsokoldalúbban szemügyre véve.

Szintén számottevő kis gyűjteménye volt a tulajdonosnak enciklopédikus jellegű művekből. Ennek egy darabja a *Speculum naturale* Vincentius Bellocensis-től: a XIII. században élt enciklopédista rendtársaival együtt foglalta össze a kor tudományait. A harminckettő könyvben az emberiség és a természet történetét tárgyaló műnek még 1624-ből is ismert egy kiadása (N° 183.). A növényi, állati, ásványi különlegességek gyűjtése, a természeti ritkaságok feltérképezése ekkoriban lett divattá, s nemcsak az uralkodók, hanem magánszemélyek is képesek voltak egy-egy ilyen kuriózumgyűjteményt felépíteni (Wunderkammer), melynek a korban csodájára jártak. Aldrovandi *Museum metallicum* a XVI. század legnevesebb ilyen jellegű olvasmánya (N° 205.), a bolognai természettudós és filozófus tizenhét darabból álló saját gyűjteményének a leírását adta. Ferrante Imperato gyógyszerész, szintén híres gyűjtő Nápolyban, *Dell'Historia Naturaléja* huszonnyolc könyvből áll, bányászati és alkímiai fejezeteken kívül az állatok és a növények kaptak benne nagy helyet (N° 186.).¹⁰⁰ Vele is megismerkedett itáliai peregrinációja során a dán Ole Worm – később orvosként praktizált Koppenhágában –, akinek a *Museuma* e műveknek a XVII. századi mása, 428 folio oldalas, csodálatosan illusztrált könyv (N° 204.). Worm 1621-ben a nagy minták alapján szisztematikusan kezdte el gyűjteménye darabjait beszerezni, halála után pedig III. Frigyes dán uralkodó vásárolta meg, majd a Dán Nemzeti Múzeum részévé vált.

Ugyancsak enciklopédikus jellegű a mesterségek, foglalkozások, a kézművesség és a művészetek leírását tartalmazó Tommasso

¹⁰⁰ Imperato műve sem túl gyakori a magyar könyvjegyzékeken, de például Sófalvi Józsefnek, XVIII. századi kolozsvári református tanárnak megvult egy későbbi (1695-ös) kiadás. Vö. OJTOZI Eszter: *Két 17. századi könyv Sófalvi József possessori bejegyzésével*, MKSz, 1993, 93.

Garzoni-mű, a *Piazza Universale* (N° 208.), és a Garzoni illetve más szerzők műveiből összeállított szöveggyűjtemény Timotheus Polustól (N° 209.), s ugyanez a téma került középpontba Paul Kentznek a kézművességről szóló könyvében (N° 210.)

*Kínai útleírások*¹⁰¹

A tételek között különleges csoportot képeznek a Kínával kapcsolatosak. A XVII. század bővelkedik az egzotikus útleírásokban. Egy-egy idegen nép kultúrájának a megismertetésében, történetének a megírásában élen jártak a jezsuita misszionáriusok: a modern Kína-missziók úttörője Nicolas Trigault, akit tanulmányai után a rend Kínába küldött, 1607–1613 között különböző helyeken (Nanking, Peking) teljesített szolgálatot. Miután visszatért Európába, terveket készített egy újabb misszióhoz, céljai között volt a Szentírás kínaira fordítása, majd az anyagi támogatások biztosításával utazott 1618-ban újra Kínába huszonkét másik jezsuita társaságában. Ő dolgozta át Matteo Ricci rendtársának olasz nyelvű úti-naplóját, lefordította latinra, és kiadta 1615-ben. Az a címből nem azonosítható, hogy e naplóról vagy a Trigault által szerzett Kínatörténetről van-e szó (N° 48.). Martino Martini is évekig tartózkodott Kínában, s *Novus Atlas Sinensise* igazi bestseller lett (N° 47.), rendtársa, Adam Schall von Bell (a Trigault-expedíció résztvevője) pedig a kínai császár kegyeltjeként mint mandarin élt Pekingben, Kína-leírását Bécsben adták ki 1665-ben (N° 49.). Az első holland követség útját Kínába Johann Nieuhof, a küldöttség egy tagja foglalta össze útleírásában (N° 52.). A híres római polihisztor jezsuitát, Athanasius Kirchert is nagyon izgatta ez a téma, és helyzeti előnyét

¹⁰¹ A Kína iránti érdeklődés, s az ezzel kapcsolatos könyvek száma a XVII. század elejétől folyamatosan növekedett, magyar könyvjegyzékeken mégis ritkaság a Kína-tétel, eltekintve Zrínyi Miklóstól, akinek három ilyen műve is volt, vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Bp., 1991, (Zrínyi-könyvtár IV.), N° 147., N° 148., N° 149.

kihasználva minden misszionárius anyagot megszerezve írta meg néprajzi-irodalmi-kulturális értekezését a kínaiakról (N° 51.). Az augsburgi Theophilus Spizel sem járt Kínában, de leideni tartózkodása alatt közzé tette legérdekesebb könyvét *Commentarios de re litteraria Sinensium* címmel (N° 50.), ehhez forrásai a jezsuita misszionárius Michele Ruggieri és Martino Martini *Sinicae Historiae Decas prima* (1658) című művei voltak. Spizel e könyvében kapcsolatot próbált teremteni a kínai, görög, egyiptomi és indiai filozófia és vallási világnézetek között.

Am a tulajdonos egzotikumok iránti kíváncsisága nem csupán a Kína-olvasmányokban merült ki: Abraham Rogerius tíz éven keresztül dolgozott Új-Zélandon, könyve a legkorábbi európai írás a hinduizmusról, a brahman szokásokról. Műve (magyarul *Nyitott ajtó a titkos pogánysághoz*) előbb hollandul jelent meg 1651-ben, majd németre fordítva 1663-ban, sőt, ezt kiegészítette Christoph Arnold egy amerikai, afrikai, ázsiai vallásösszehasonlító elemzéssel. Nos, ez utóbbi kiadás szerepel a jegyzéken (N° 43.). Ne hagyjunk ki egy másik „utazási” könyvet sem: *Tengeri utazás az Újvilágba hajó és vitorla nélkül* (N° 206.). Szerzője, a német Johann Daniel Major, neves orvos és gyűjtő volt Kielben, aki például összeállította az európai és Európán kívüli régiség- és kincsgyűjtemények jegyzékét. A mű egy utópisztikus államot ír le, mely a tudományok és művészetek központja. Major rendszerezi ezeket a tudományokat, megnevezei legfontosabb képviselőiket. Különösen érdekes, hogy felhasználja az emlékezőművészet eszközeit ehhez, s az egész szisztémát egy épületben rendezi el, társítva egy-egy emblémával. Major így fogalmazott az olvasónak szóló ajánlásban:

Az összes közül a legcsodálatosabbnak talán mégis az én mostani, a természet más hű szolgálainak tervezett utam fog tetszeni, nem Scipionéval vagy Kircherrel a csillagokhoz, sőt nem is a repülő vándorral a Holdra, sem pedig Baconnek az Amerika mögött megtalált új Atlaszához, hanem egy teljesen más új világra, méghozzá hajó és vitorla nélkül.¹⁰²

¹⁰² „Am allerwunderlichsten aber wird die vielleicht vorkommen gegenwertige Meine, und heutiges Tages vieler andern getreuen Diener der Natur, vorgenommene Reise, nicht mit dem Scipione, und Kirchero nach den Sternen, oder absonderlich zu dem Monden mit dem fliegenden

Nos, az itt említett szerzők és művek részei a jegyzékünknek is, sőt, feltételezésem szerint a holdra repülő ember híres története is meglehetett a tulajdonosnak, írója ugyanis Francis Godwin, a jegyzéken sajnos csak Godwinus (N° 27.), akinek rendkívüli népszerűséget élvező művét – *The man in the moon* – számos más nyelvre is lefordították.¹⁰³ Végül térjünk vissza még egyszer Kircherhez: az *Oedipus Aegyptiacus* (N° 42.) számított fő művének. Mintegy húsz éven keresztül dolgozott a közel kétezer folióoldalas könyvén, melynek 1652-es kiadásához hihetetlen nagyságú összeggel járult hozzá III. Ferdinánd császár. Kircher elképzelése szerint az egyiptomiak voltak a legősbibb bölcsesség birtokosai, melyből az összes többi kultúra is táplálkozott. Ezért hasonlította össze az összes földrész kultúráját, keresve a közöst bennük, s ehhez az egyiptomi hieroglifákban vélte fölfedezni a kulcsot.

Reprezentatív jelleg

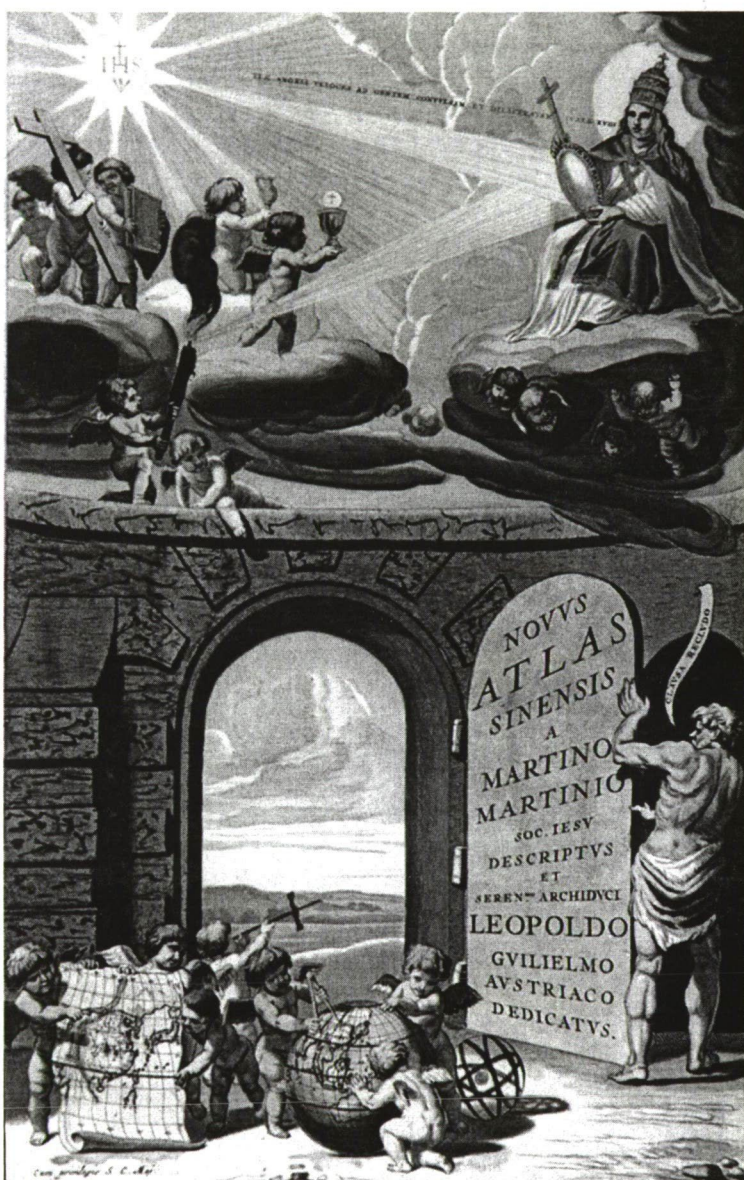
Még egy, a köny- és olvasmánytörténeti elemzésekkor könnyen elsikkadó tényezőről szeretnék szót ejteni. A jegyzékbeli könyvek egy részében kitüntetett szerepet játszanak az illusztrációk, sőt gyakran magas színvonalú rézmetszetekkel díszített, igen drága művészeti albumok kerültek be – véleményem szerint teljesen tervszerűen – a könyvtárba. Természetesen nem a filozófiai értekezések, hanem a természettudományos, orvosi, alkímiai, az enciklopédikus és az útleíró irodalom egyes darabjai érdemlik meg a figyelmet. A *Novus Atlas Sinensis* a kor legrészletesebb kínai térképeit tartalmazza, és 1737-ig nem is készült nála jobb és precízebb (ekkor jelent

Wandersmann: auch nicht mit dem Bacone Verulamio nach seinem, hinter America gefundenem Neuen Atlas sondern nach einer gantz andern Neuen Welt, und zwar eine Reise zur See, ohne Schiff und Segel.”

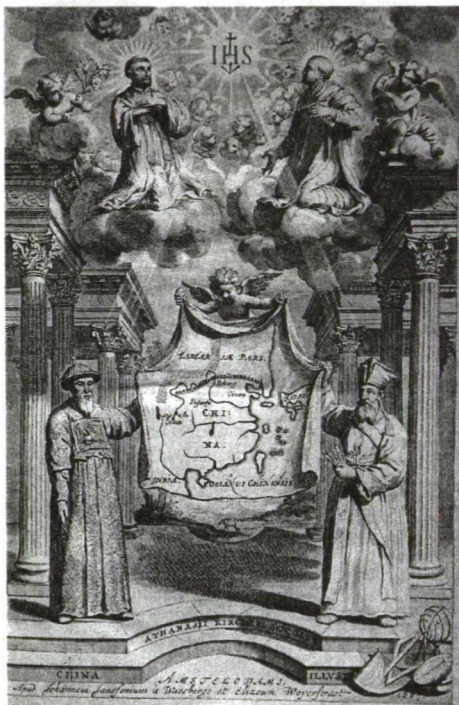
¹⁰³ *The Man in the Moone or a discourse of a voyage thither by Domingo Gonsales the speedy messenger*, London, 1638, Norton, in 8°, németül: *Der fliegende Wandersmann nach den Mond Oder Eine gar kurtzweilige und seltzame Beschreibung der Neuen Welt deß Monds*, Wolfenbüttel, 1659, Stern, in 12°

meg D'Anville *Atlas de la Chine* című térképgyűjteménye). Martini közreadott egy általános Kína- és Japán-térképet, valamint tizenöt kínai provincia mappáját, technikailag is kiváló minőségben (1. ábra). S ahogy ez szokás volt a Blaeu nyomdaházban, a vásárlók a kézzel színezett vagy a sima nyomdai példányból választhattak. Athanasius Kircher folió alakú munkái jól ismeretek ma is szép illusztrációikról, nem volt ez másképp a két említett kötet esetében sem (2. és 3. ábra). A leggazdagabban díszített kötetek közé tartozott Nieuhof Kína-küldöttségének a leírása: harmincnégy dupla oldalas rézmetszetet és még számtalan kisebbet fűztek hozzá kínai városokról, tájakról, ünnepekről, állatokról és növényekről egyaránt. Számos ábrával látta el a mágnesességről szóló művét Gilbert vagy Joachim Schröder a *Pharmacopoeáját* (6. és 7. ábra). Aldrovandi, Imperato és Worm *Museumai* esetében a képnek pedig ugyanolyan súlya van, mint a szövegnek (4. és 5. ábra). Imperato művéhez például százhuszonhat fametszetet mellékeltek növényekről és állatokról, olyan pontosan és érzékletesen, hogy a fajok a képek alapján ma is könnyedén azonosíthatók.¹⁰⁴

¹⁰⁴ A reprezentatív albumok általában a magyar főúri könyvtárakban tűnnek föl a XVII. században. Kiemelkedő ebből a szempontból Zrínyi Miklós könyvtára, de említhetjük Nádasdy Ferenc, Pázmány Miklós vagy Csáky István könyveit is, vö. ADATTÁR 13/2.

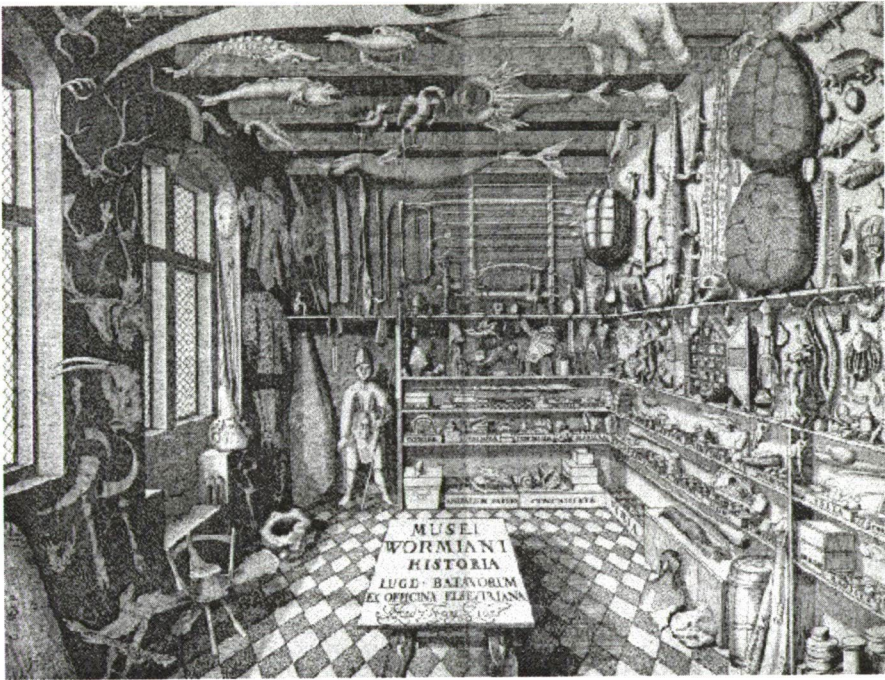
1. ábra Martino Martini: Novus Atlas Sinensis
(No° 47.)

2. ábra
Athanasius Kircher:
China Illustrata
 (No° 51.)

3. ábra
Tatár vezér ábrázolása
Kircher könyvéből
 (No° 51.)

4. ábra Ole Worm: Museum Wormianum

(No° 204.)

5. ábra

Ferrante Imperato: Dell' Historia Naturale
(No° 186.)

Vollständige und Aufrichtige
A P T H E K E.
 Das ist
D. JOHANNIS SCHRÖDERI
 trefflich-versehener Medicin- & Chymischer hochst
 löblicher
Arznei-Schatz
 Nach
D. FRIDERICI HOFFMANNI
 berühmter vornehmlicher
Inmerdungen
 als eine Ordnung- & Beschreibung:
 So nun aber
 Wider alle den Menschlichen Leib anfeindende Krankheiten
 und kein Jahr zu
 Höchstflüchlichen und Verhänglichen Medicorum und anderer Gelehrten
 Männer/ als Racois, Bonati, Boylen, Cartell, Charas, Crolli, Drydi, Ettmüllers,
 Hartmanns, Helmstedts, Jurets, Michaeis, Kosterichs, de Juri, Willii, Wedells,
 und anderer in des Schwur- & Schwandts bezeugten und Bestätigten.

Weyßten!

Wie auch aus denen vornehmsten Pharmacopoeis, so folgende ihres Nahmen haben/
 bezeugtes selbsten gemaget und verordnet worden.
 Darinnen so wohl die Einfachen Erbsen der Metallen und Mineralien
 unter ihren Curculen Berechnungen / als die ebenen Ebenen und Umröschung / so auch
 Pfungen und Arbeiter mit ihren Abrechnungen / in 4. Tabellen beschriben worden die Erbsen
 und ihre Qualit und bester Dreyer / Stücken und Vierer / über welche die andere aus vielen
 Wärdern beschriben und durch Ordnung vordere / 4. Stücken / so wohl auch die
 Umdrehen und Umdrehen /

Dadurch der Leibesliche Mann im Höchstfall sich selbst zu erhalten kan /
 beständig zu haben
 Wobei den Beschreibungen der Erbsen / Kunst der Proben / von allerhand dierlichen
 Dingen / und so auch alle die selbsten in dreyen
 Stücken.

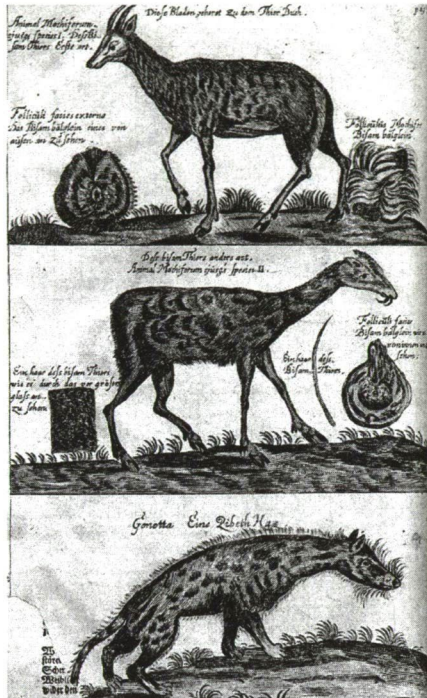
Und endlich das ganze Werk mit einem dreyfachen dierigen dierlichen Register
 (1.) der dierlichen verfahrenen dierlichen Wärdern (2.) der dierlichen Erbsen / und (3.)
 der dierlichen Wärdern oder dierlichen Erbsen / oder dierlichen Wärdern /

Auf welches und unablässiges Verlangen / Kosten / so sonderem Nutzen
 dieses und

Gebrüder Daniel Hoffmann M. D. S. P.

In Verlegung Johann Hoffmanns / Buch- und Kunsthändlers,
 Gedruckt bey Johann Jansson in Amsterdam, im Jahr 1699.

6. ábra
 Johann Schröder: Apotheke
 (No° 17.)

7. ábra
 Állatábrázolás Schröder
 könyvéből
 (No° 17.)

Tudományos szakkönyvtár

Összefoglalva a könyvtárról eddig kialakult kép jellemző tartalmi jegyeit:

1. a tételek nagy része a filozófia tárgyköréből merít,
2. további jelentős mennyiséget képeznek az orvosi, az alkímiai és a természettudományi művek,
3. bizonyos specializálódásra utalnak a kínai útleírásokat tartalmazó tételek.

Egy könyvtárat természetesen a hiányok is jellemeznek, bár, mint említettem, véleményem szerint egy katalógus töredékével állunk szemben. Ha a tanulmány elején sorolt tudóskönyvtárak állományával hasonlítjuk össze, feltűnik, hogy az antik-humanista anyag nemcsak alaposan megválogatott, hanem háttérbe is szorult. Ugyancsak jelentéktelennek nevezhető a teológiai tételek száma – pl. Voetius (N° 3.) vagy Spanheim (N° 26.) –, ez a jelenség akár a kárpát-medencei tudós könyvtárakat, akár más értelmiségi rétegekét tekintve, igen szokatlan. Az is nyugodtan kijelenthető, hogy a szerzők vallása semmiféle jelentőséggel nem bírt, nem bírhatott e könyvtárban, ahol szép számmal jezsuitákat (Pereira, Serrarius, Kircher), janzenizmussal megvádolt katolikusokat (Launoy), protestáns hitüket elhagyott pápistákat (Lipsius), ortodox kálvinistákat (Timpler, Voetius) vagy éppen zsidókat (Spinoza) olvasott a tulajdonos, tekintet nélkül vallási hovatartozásukra. A teológián kívül máshol is fehér foltok mutatkoznak: a humaniora, a nyelvek, az irodalom, a poétika, a történetírás vagy a jog alig pár művel képviseltek. Legfeltűnőbb azonban a hungarikák hiánya, hiszen mégis csak egy erdélyi jegyzékről van szó, a 247 tétel között azonban egyetlen egy ilyen sem nevezhető meg. Nincs rajta Bisterfeld-mű, Alstedtől is csak egy, a *Thesaurus Chronologiae* (N° 23.).

A töredék jelleg feltételezését erősíti, ha Bisterfeld és utóda könyvtárának a jegyzékét összehasonlítjuk más korabeli könyvtárakéval. Az összehasonlítás kritériumai, hogy a tulajdonos hasonló iskolázottságú, foglalkozású és érdeklődésű kortárs legyen, mint Bisterfeld. Ilyen természetesen rendkívül sok lehet, ám akinek a könyvtárjegyzéke is fennmaradt, és azt ki is adták, annál kevesebb. Így

adódott Joachim Jungius, akinek könyvtáráról nemrég jelent meg egy tanulmány a katalógussal együtt.¹⁰⁵ Jungius (1584–1657) Rostockban, majd Hamburgban mint filozófus és jeles természettudós működött, a helyi gimnázium professzora volt, és kifejezetten azok a problémák foglalkoztatták, amelyek Bisterfeldet is: vagyis annak a tapasztalata, hogy a metafizika és a logika az új empirikus módszerekkel megtámogatott természettudományokban elvesztették a helyüket, és az arra való törekvés, hogy a tudományok általános reformációját végrehajtsák, mindezt persze igen erős matematikai és mechanikai háttértudással.¹⁰⁶ Jungius 1635-ben adta ki a *Logica Hamburgensis* című művét, melyet a Hartlib-körben úgy értékelték, mint nagy lépést az egyetemes logika létrehozása érdekében. A hamburgi filozófiaprofesszor 1638-ban többször találkozott és tárgyalt Bisterfelddel. Könyvtára 1175 címet foglal magába, ez a korban inkább szerény mennyiségnek volt mondható. Erős specializálódás figyelhető meg a gyűjtésben: a fizika és matematika, valamint a filozófia kiemelt szerepet játszottak, szemben a humaniorákkal vagy a teológiával, de azért ezekből is volt szép számmal a könyvtárában.

Tehát a fenti jellemzők a tulajdonos tudatosságáról vallanak, nem annyira egy univerzális könyvtárat, hanem szakkönyvtárat gyűjtött: vannak kitüntetett területek, ahol az aktualitás, a széles körű ismeretek alig hagynak kívánnivalót maguk után, elsősorban a Descartes-követők és ellenzőik vitáira gondolok. Nem feledkezhetünk el arról sem, hogy az 1670–1680-as években komoly viták folytak Erdélyben éppen a kartézianus tanokról, mely kontroverziák különleges aktualitást biztosítanak a könyvjegyzéknek.¹⁰⁷ A szakosodásra vonatkozó megállapítást erősítheti, hogy a leírásban is tömbösödés figyelhető meg, például a kínai útleírások ugyanúgy egymást követik (N° 47–52.), akárcsak a németalföldi filozófusok művei (N° 140–151.), a tudományos újságok (N° 199–201.) vagy a *Musaeum*-példányok (N° 204–205.). Tehát a tulajdonos érdemesnek tartotta téma szerint elrendezni könyveit. Vagyis a könyvgyűjte-

¹⁰⁵ Christoph MEINEL: *Die Bibliothek des Joachim Jungius. Ein Beitrag zur Historia litteraria der frühen Neuzeit*, Göttingen, 1992

¹⁰⁶ Christoph MEINEL: *Enzycklopädie der Welt und Verzettelung des Wissens: Aporien der Empirie bei Joachim Jungius = Enzycklopädien der Frühen Neuzeit*, hgg. Franz M. EYBL, Wolfgang HARMS, Tübingen, 1995, 162–187., itt 163.

¹⁰⁷ Vö. KÖPECZI Béla: *Erdélyi viták a kartezianizmusról a XVII. század második felében = Historia manet. Demény Lajos emlékkönyv*, szerk. BARBU Violeta–TÜDŐS S. Kinga, București, 2001, 137–146.

mény átgondolt beszerzési politikát és emellett egy élő állomány képét tükrözi, hiszen a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évekből egyenletesnek tűnik a könyvek eloszlása. Még egyszer visszatérve a filozófiai gyűjteményre, jól kiviláglik az a kettősség, mely a filozófiai gondolkodást ekkoriban jellemezte: az Arisztotelész-kommentárok – ezek egyébként többségükben fizikájához fűződtek – békésen megférnek az arisztotelészi hagyományokat kikezdő vagy éppen elutasító, más lehetőségeket kínáló művekkel. Az újak a módszerek egységességét, a hasznosságot hangsúlyozták, a régiek a filológián alapuló humanizmus értékeit. De nem lehet pusztán olyan leegyszerűsítésekkel élni, mint régiek és újak párbeszéd nélküli szembenállása. Ugyanis míg Arisztotelész fizikája ösztűz alá került a mechanisztikus elmélet képviselői által, addig más tudományterületeken továbbra is tekintély maradt. A tulajdonos maga is útkereső, az újdonságokra érzékeny, kíváncsi szellem lehetett, aki azon az úton volt, hogy a humanista műveltségtől elszakadva kora újkori modern tudóssá váljon. Erre vall az állomány folyamatos frissítése is.

Nos, most már nem kerülhető meg a kérdés: vajon ki lehetett a tulajdonos, esetleg a tulajdonosok. Ha a könyvei alapján kellene jellemezni, akkor a leszűrhető tények a következők lennének: nyugat-európai peregrináció, holland egyetemi tanulmányok talán bölcsészeti és orvosi karon, alkímiai gyakorlat, széleskörű műveltség, nyelvtudás, szellemi frissesség, a hazatérés után is kapcsolat a kinti tudományos központokkal. Személyének megállapításához ragaszkodni kell ahhoz a tényhez, hogy a jegyzék a Bisterfeld-hagyatékából került elő Szebenben. Ebben az iratok nagy része magától Bisterfeldtől származik, ám előfordulnak nem csak tőle vagy rá vonatkozó oldalak is: így található egy levél az unokaöccs Peter Wiedersteintől, aki egy kolozsvári vásárlásról számol be tételszerűen 1652-ben.¹⁰⁸ Mivel a végrendelet is őt emeli ki mint a könyvtár és egyéb ingóságok örökösét, így a következő a feltevésem: a jegyzék Peter Wiederstein könyveinek egy részét írja le, aki a Bisterfeld-

¹⁰⁸ Nagyszeben Lt. 96. „Verzeichnis was ich vohr den Herren zu Cronstatt kauffet hab.”

bibliotékából kiválogatott alapokra épített. Bisterfeld volt az, aki unokaöccse számára megteremtette a lehetőséget a tanulásra, aki valószínűleg magánórákon képezte a tehetséges fiút, s aki nyitottá és érzékennyé tette a sokféle szellemi áramlat befogadására. Meglepő, ám nem váratlan, hogy ez a sokoldalúan képzett fiatalember visszavért Erdélybe (Alsted és Piscator fiai is ugyanígy cselekedtek). Herepeinek van erre két érdekes adata, az egyik a kolozsvári városi törvénykezési jegyzőkönyvből: „1666. április 1-én Super negotio Petri Bisterfeldi [sic!] et Johannis Kadar”.¹⁰⁹ Vagyis 1666-ban életben volt még Wiederstein, akit mindenki Peter Bisterfeldként ismerhetett.¹¹⁰ A másikat Teleki Mihály udvarában jegyezték föl: „1677. február 2-án jött Bisterfeld Ur Attyafia”, hogy meglátogassa az uzdiszentpéteri birtokán tartózkodó főurat.¹¹¹ Vajon milyen feladatokat kaphatott? Kinek a szolgálatában állt? Hogyan hasznosították nyelvtudását, tapasztalatait? Kinek adhatta kölcsön könyveit, kikkel tartott kapcsolatot, voltak-e szellemi társai Erdélyben vagy Szebenben? Ezek sajnos mind olyan kérdések, melyekre a könyvjegyzék rendkívül sovány adatai nem szolgáltatnak választ, de azt a korábbi feltevést megerősítik, hogy szoros szellemi kapcsolat mutatkozik Bisterfeld műveltsége és az itt leírt könyvtár között.

A fentiekben több könyvtártörténeti problémát vettünk szemügyre: vázolni próbáltam, mi történt Bisterfeld és Alsted könyvtárával. Bisterfeld könyvei egy részét Peter Wiedersteinre hagyta. A fehérvári kollégiumhoz, majd jogutódjához, az enyedihez jutottak további részek, és esetleg Michael Haliciushoz is kerülhettek példányok a kéziratok társaságában. Továbbra sem világos, mi történhetett Alsted nagyszerű bibliotékájával, ennek sorsát ugyancsak Haliciuséhoz vélem kapcsolódni az igen jelentős mennyiségű Alsted-tétel miatt. Külön fejezetben tárgyaltam Bisterfeld könyvbeszerzéseit és Zsigmond hercegnek szóló olvasmányajánlásait. A tanulmány második felében a katalógust elemeztem. Ennek eredmé-

¹⁰⁹ ADATTÁR 1., 405.

¹¹⁰ Mivel Wiederstein születési évét nem ismerem, s az összeírás elég késői, még az is felmerülhet, hogy Wiederstein leszármazottjaé a könyvtár.

¹¹¹ ADATTÁR 1., 405.

nye, hogy a benne felsorolt könyvek nem, illetve nemcsak Bisterfeldhez tartoztak, hanem egy hozzá közelálló személyhez, feltételezésem szerint az unokaöccs Wiedersteinhoz. A könyvtár, a korabeli kárpát-medencei jegyzékeket ismerve – töredékként is –, egyedülálló a modern filozófiai és tudományos műveltség tekintetében. Végül pedig közreadom magát a jegyzéket, ahol a tételeket lehetőség szerint azonosítottam a következők szerint:

A fejléc,

A szerző neve, születési és halálozási dátuma,

A mű címe,

A kiadás éve, helye, a nyomdász és a könyv formátuma.

A KATALÓGUS (1688 körül)

1. *Scaligeri Exer(citationum) de Subtilitate*
SCALIGER, Julius Caesar (1484–1558)
Exotericarum Exercitationum liber 15. De Subtilitate, ad Hieronymum Cardanum, Lutetiae, 1557, Vascosane, in 4°
További kiadásai: Francofurti, 1576, 1582, 1592
Vö. N° 188.
2. *Sennerti Hypomnemata*
SENNERT, Daniel (1572–1637)
Physica Hypomnemata de rerum naturalium principiis, occultis qualitibus, de atomis et Mistione, de generatione viventium et spontaneo viventium ortu, Francofurti, 1636, Schleichij, in 8°
További kiadásai: Lugduni, 1637
3. *Voetii disput(ationum) Select(arum)*
VOETIUS, Gisbert (1589–1676)
Selectarum disputationum... theologicarum 1648–1669. Disputációinak a köteteit 1648-tól kezdték el kiadni öt részben. 1. Ultrajecti, 1648, Waesberge, in 4°, 2. Uo., 1655, in 4°, 3. Uo., 1659, in 4°, 4. Uo., 1667, in 4°, 5. Uo., 1669, Smytegelt, in 4°
4. *Cicero de nat(ura) Deor(um)*
CICERO, Marcus Tullius (i.e. 106–43)
De natura Deorum, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
5. *Senecae Quaest(iones) Nat(urales)*
SENECA, Lucius Annaeus (i.e. 4 – i.u. 65)
Quaestiones Naturales, több kiadása ismert a XVI–XVII. században. Egy népszerű kiadása az Opera Omnia, melynek második részében található az Epistolae et Quaestiones Naturales, Lugduni Batavorum, 1639, Elzevier, in 12°

6. *Caelius Rhodigin(us)*
 RICCHIERI (Rhodiginus), Lodovico Coelio (1450–1520)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
7. *Bellarmin(us) De usu Ph(i)l(ologiae) Nat(ura)*
 De natura et usu literarum Disceptatio philologica, in qua, praeter vulgarias et tralatitias priscorum ac neotericorum de primis loquendi scribendique elementis doctrinas et traditiones..., Ab auctore B. a M. [Bernhard von Mallinckrodt], Monasteriae Westphaliae, 1638, Raesfelt, in 8°. A lejegyző vélhetőleg rosszul azonosította a monogrammot Bellarminusra.
8. *Reyes in Campis Elyh(sius)*
 REYS, Franco Gaspar dos (XVII. sz.)
 Elysius iucundarum quaestionum campus, omnium literarum amoenissima varietate refertus, Bruxellae, 1661, Vivien, in 4°
 További kiadása: Francofurti, 1670
9. *Caranza de partu*
 CARANZA, Alonso (XVII. sz.)
 Tractatus juridicus et practicus de partu, Coloniae Allobrogum, 1630, Stoer, in 8°
10. *Jungi DoxoScopia*
 JUNGIUS, Joachim (1587–1657)
 Doxoscopia physicae minores sive isagoge physica doxoscopica, in qua praecipuae opiniones in physica... examinatur, Hamburgi, 1662, Naumann, in 4°

11. *Grotii Ep(isto)la ad Auberium*
GROTIUS, Hugo (1583–1645)
Epistola Ad Beniamin Auberium Maurerium, külön kiadását nem találtam, gyűjteményes kötetekben jelent meg, többször Gabriel Naudé Bibliographia politicájával együtt. Witebergae, 1641, Buchmeri, in 12°
További kiadása: Lugduni Batavorum, 1642
12. *Frans Lemeus*
LEMÉE, François (XVII. sz.)
Traité des Statuës, Parisiis, 1688, Seneuze, in 12°
13. *Casauboni Epl(istola) ad Molinaeum*
CASAUBONUS, Isaac (1559–1614)
Ilyen címmel nem találtam művét. Több levélgyűjteménye is van, feltehetőleg ezek egyikéről van szó, melyben Petrus Molinaeushoz is szólhat levél. Pl. Epistolae quotquot reperiri potuerunt: nunc primum junctim editae, Hagae Comititis, 1638, Maire, in 4°
14. *Aristoteles*
ARISTOTELES (ie. 384–322)
A tétel feloldása nem lehetséges.
15. *Laert(ius) De vitis Philos(ophorum)*
DIOGENES, Laertius (III. század)
De vitis, dogmatis et apophthegmatis clarorum Philosophorum libri 10. számos kiadása ismert a XVI-XVII. században, így azonosítása nem lehetséges, egy-két példa: Basileae, 1533, Froben, in 4° vagy Zsámboky kiadásában Parisiis, 1585, Baale, in 8°
16. *Epiphanius*
EPIPHANIOS Constantiensis (ca. VI. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.

17. *Hoffm(ann) Clavis Schröd(eriana)*
 HOFFMANN, Friedrich (1626–1675)
 Clavis Pharmaceutica Schroederiana Seu Animadversiones Cum
 Annotationibus In Pharmacopoejam Schröderianam etc., Hallae,
 1675, Mylii, in 4°
 További kiadása: Uo., 1681
18. *Nolli Phy(lo)s(ophia) Hermet(ica)*
 NOLLE, Heinrich (ca. 1590–1626)
 Theoria Philosophiae Hermeticae Septem Tractatibus,
 Hanoviae, 1617, Antonius, in 8°
19. *Euseb(ius) Praepar(ationes) Evang(elicae)*
 EUSEBIUS Caesariensis (265–340)
 Praeparatio evangelica, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
20. *Borrich de ort(u) Et pr(o)g(ressu) chym(iae)*
 BORRICH, Olaus (1626–1690)
 De ortu et progressu chimiae, dissertatio, Hafniae, 1668,
 Haubold, in 4°
21. *Borrich Hermet(is) Et sapient(ia)*
 BORRICH, Olaus (1626–1690)
 Hermetis Aegyptiorum et chemicorum Sapientia, ab Hermanni
 Conringii animadversionibus vindicata, Hafniae, 1674,
 Haubold, in 4°
22. *Valesii Physica Sacra*
 VALLÈS, Francisco (1524–1592)
 De iis quae scripta sunt physice in libris sacris, sive de sacra
 philosophia, Lugduni, 1588, LaPorte, in 8°
 További kiadások: Francofurti, 1608, 1619

23. *Alsted Thesaur(us) Chronolog(iae)*
ALSTED, Johann Heinrich (1588–1638)
Thesaurus Chronologiae In quo Universa temporum et
historiarum series in omni vitae genere ponitur ob oculos,
Herbornae, 1624, Corvin, in 8°
További kiadások: Uo., 1628, 1637, 1650
24. *Josephi de bello Jud(aico)*
FLAVIUS Josephus (37–95)
De bello Judaico, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
25. *Heurnius Hist(oria) Phil(osophiae) U(n)i(versalis)*
HEURNE, Otto van (1577–1652)
Két műve jöhet szóba: 1. *Babylonica, Indica, Aegyptica etc.
philosophiae primordia*, Lugduni Batavorum, 1619, Maire, in
8°, vagy 2. *Barbaricae Philosophiae Antiquitatum Libri duo, I.
Chaldaicus, II. Indicus, Opus historicum et philosophicum*,
Lugduni Batavorum, 1600, Raphelengius, in 8°
26. *Spanhemii dubia*
SPANHEIM, Friedrich (1600–1649)
Dubiorum Evangelicorum Pars... In Qua... *Dubia, partim
exegetica, partim elenctica discussa et vindicata*, Genevae,
1639, Chouët, in 4°
További kiadások: Uo., 1651-58
27. *Godwimus*
GODWIN, Francis (1561–1614), vagy GODWIN, Thomas
(1587–1643)
A tétel feloldása nem lehetséges.
28. *Nicol(aus) Serrarius*
SERRARIUS, Nicolaus (1555–1609)
A tétel feloldása nem lehetséges.

29. *Lomejer de Bibliot(heci)s*
 LOMEIER, Johann (1639–1699)
 De Bibliothecis liber singularis, Zutphaniae, 1669, Beerren, in 8°
 További kiadása: Amstelodami, 1669
30. *Amerpol cartesius mosaizans*
 AMERPOEL, Johann (XVII. sz.)
 Cartesius Mozaizans: seu evidens et facilis conciliatio philosophiae Cartesii cum Historia creationis primo capite Geneseos per Mosem tradita, Leovardiae, 1669, Luyrtsma, in 8°
31. *Schefferus de Phil(osophia) Ital(ica)*
 SCHEFFER, Johann (1621–1679)
 De Natura et Constitutione philosophiae Italicae, Uppsala, 1664, Janson, in 8°
32. *A(uli) Gellii N(octes) A(tticae)*
 GELLIUS, Aulus (II. sz.)
 Noctes Atticae, a kiadás azonosságát nem lehetséges.
33. *Porphyrius*
 PORPHYRIOS (ca. 234–304)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
34. *Schuleri Miscellan(eas)*
 SCHULER, Johannes (1637–1686)
 Disputatio philosophica inauguralis, continens positiones miscellaneas, Lugduni Batavorum, 1662, Elsevier, in 4°
35. *Jamblichii Hist(oria) Pythag(orica)*
 IAMBLICHUS Chalcidensis (ca. 250 – ca. 325)
 De vita Pythagorica liber, a kiadás azonosságát nem lehetséges.

36. *Jamblichii de Myster(iis) Aegypt(orum)*
 IAMBLICHUS Chalcidensis (ca. 250 – ca. 325)
 De mysteriis Aegyptiorum Liber, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
37. *Strabonis Geograph(ica)*.
 STRABO (ca. i.e. 63–19)
 Geographica, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
38. *Sextus Empiricus adversus mathem(aticos)*
 SEXTUS Empiricus (ca. II–III. sz.)
 Adversus mathematicos opus hoc est adversus eos qui profitentur disciplina, Antverpiae, 1569, Off. Plantiniana, in 2°
 További kiadása: Uo., 1579
39. *Conring de Medic(ina) Hermet(ica)*
 CONRING, Hermann (1605-1681)
 De hermetica Medicina Libri Duo, Quorum Primus agit de Medicina, pariterque de omni Sapientia veterum Aegyptiorum: Altero non tantum Paracelsi, sed etiam Chemicorum, Paracelsi laudatorum aliorumque, potissimum quidem Medicina omnis, simul vero et reliqua universa doctrina examinatur, Helmstaedii, 1648, Richter, in 4°
 További kiadása: Uo., 1669
40. *Clemens Alexandr(inus) In libr(os) stromatorum*
 FLAVIUS CLEMENS, Alexandrinus (ca. 150–ca. 211)
 Clementis Alexandrini Omnia quae quidem extant opera, nunc primum e tenebris eruta Latinitateque donata, Florentiae, 1551, Torrentinus, in 2°
 További kiadásai: Basileae, 1556, Parisiis, 1572

41. *Huetius de demonstr(atio) Evang(elica)*
 HUET, Pierre Daniel (1630–1721)
 Demonstratio Evangelica ad Serenissimum Delphinum, Parisiis,
 1679, Michallet, in 2°
 További kiadása: Amstelodami, 1680
42. *Kircher Oedip(us) Aegipt(iacus)*
 KIRCHER, Athanasius (1602–1680)
 OEdipus Aegyptiacus, Hoc est Universalis Hieroglyphicae
 Veterum Doctrinae temporum iniuria abolitae Instauration, Tom.
 I–II., Romae, 1652–1654, Mascardi, in 2°
43. *Rogerii Thür zum Heydenthum*
 ROGERIUS, Abraham (?–1649)
 Offne Thür zu dem verborgenen Heydenthum: Oder, Warhaftige
 Vorweisung deß Lebens und Sittens, samt der Religion und
 Gottesdienst der Bramines auf der Cust Chormandel, und denen
 herumligenden Ländern, Norimbergae, 1663, Endtner, in 8°
44. *Hist(oria) Barnabae etc. Brissoni*
 BRISSON, Barnabé (1531–1591)
 Feltehetőleg a következő művéről van szó: Le Code du Roy
 Henry III., redigé en ordre par ... Barnabé Brisson, lois des
 Romaines & autres peuples, histoires, Parisiis, 1601, Morel, in
 2°
 További kiadásai: Parisiis, 1605, 1609
45. *Horni Phil(osophia) Natura(alis)*
 HORN, Georg (1620–1670)
 Historiae naturalis et civilis, ad nostra usque tempora, libri sep-
 tem, Lugduni Batavorum, 1670, de Haes, in 12°
 További kiadása: Lipsiae, 1671

46. *Apulejus in Florid(o)*
 APULEIUS, Lucius (ca. 123–ca. 170) és FLORIDUS (Fleury),
 Julianus (?–1725)
 Lucii Apuleii opera interpretatione et notis illustravit Julianus
 Floridus... jussu christianissimi regis, in usum serenissimi
 Delphini, Parisiis, 1688, Leonard, in 4°
47. *Martini Atlas Sinensis*
 MARTINI, Martino (1614–1661)
 Novus Atlas Sinensis, Amstelodami, 1655, Blaeu, in 2°
 További kiadása: Uo., 1656
48. *Trigaltius de Sinens(is)*
 RICCI, Matteo (1552–1610), TRIGAULT, Nicolas (1577–1628)
 De christiane expeditione apud Sinas suspecta ab Societate Jesu,
 ex P. Matthaei Riccii eiusdem Societatis Commentariis, Auctore
 P. Nicolao Trigautio Belga ex eadem societate, Augustae
 Vindelicorum, 1615, Mangius, in 8°. Vagy esetleg egy
 gyűjteményes kötet lehet még: Regni Chinensis descriptio Ex
 Variis Authoribus, Lugduni Batavorum, 1639, Elsevier, in 8°
49. *Ad(am) Schall Hist(oria) Sinen(sis)*
 SCHALL von Bell, Johann Adam SJ (1592–1666)
 Historica Narratio, De Initio Et Progressu Missionis Societatis
 Jesu Apud Chineses, Ac praesertim in Regia Pequinensi,
 Vienna, 1665, Cosmerovius, in 8°
50. *Spicel Res literaria Sinensis*
 SPIZEL, Theophil (1639–1691)
 De re literaria sinensium commentarius, in quo scripturae pariter
 ac philosophiae sinicae specimina exhibentur, et cum aliorum
 gentium... reliquorum literis atque placitis conferuntur, Lugduni
 Batavorum, 1660, Hackii, in 12°

51. *Kircheri Sina illustrat(a)*
KIRCHER, Athanasius (1602–1680)
China Monumentis, qua sacris qua profanis, nec non variis naturae et artis spectacularis, aliarumque rerum memorabilium argumentis illustra, Amstelodami, 1667, Meurs, in 2°
52. *Neyhoffs Legat(io) Sinen(sis)*
NIEUHOF, Johann (1618–1672)
Legelöször holland nyelven jelent meg: Het Gezantschap der Neerlandtsche Oost-Indische Compagnie, aan den grotten tartarischen Cham, den tegenwoordigen keizer van China, Amsterdam, 1665, Meurs, in 2°, vagy első német kiadása: Die Gesantschaft der Ost-Indischen Gesellschaft in den Vereinigten Niederländern, an den tartarischen Cham, und nunmehr auch sinischen Keyser, Amstelodami, 1666, Moers, in 4°
További kiadása: Uo., 1669
53. *Swalve de Alkali et acido*
SWALVE, Bernhard (1625–1680)
Alcali Et Acidum, sive naturae et artis instrumenta pugilica, Amstelodami, 1670, in 12°
54. *Ammianus Marcellinus*
AMMIANUS Marcellinus (ca. 330–ca. 395)
A tétel feloldása nem lehetséges.
55. *Tacitus*
TACITUS, Cornelius (ca. 55–ca. 116/128)
A tétel feloldása nem lehetséges.
56. *Rudbekius*
RUDBECK, Olof (1630–1702)
A tétel feloldása nem lehetséges.

57. *Justin(us) Martyr*
JUSTINUS Martyr (?–ca. 165)
A tétel feloldása nem lehetséges.
Vö. N° 59.
58. *Theophilus ad Auto(lycum)*
THEOPHILUS Antiochenus (II. sz.)
Theophili Sancti Episcopi Antiocheni De Deo et fide christianorum contra gentes institutionum libri tres ad Autolycum, Tiguri, 1546, Froschoverum, in 2°
Vö. N° 59.
59. *Tatianus*
TATIANUS Syrus (?–ca. 172)
Nem azonosítható. Azonban van a három szerzőnek egy gyűjteményes kiadása, melyben a nevük éppen a fenti sorrendben szerepel, könnyen lehetséges, hogy erről van szó: Sancti Iustini... Opera graecus textus multis correctus et latina Joannis Langi versio passim emendata, Corollaria Justino addita: Athenagorae... Apologia vel legatio pro christianis, ejusdem de Resurrectione mortuorum, Theophili Antiocheni Contra christianae religionis calumniatores ad Autolycum libri III., Tatiani... Oratio ad Graecos quod nihil eorum... studiorum apud ipsos natum, Hermiae... Gentilium philosophorum irrisio, ed. Friedrich Syllburg, Lutetiae Parisiorum, 1615, Sonnius, in 2°
60. *Herodotus*
HERODOTOS (ca. i.e. 485–425)
A tétel feloldása nem lehetséges.
61. *Dictys Cretensis de bell(o) Trojan(o)*
DICTYS Cretensis (I–II. sz.)
De bello Troiano, a kiadás azonosítása nem lehetséges.

62. *Vossius de Idololatr(iae)*
VOSSIUS, Gerhardus Johannes (1577–1649)
De theologia gentili, et Physiologia Christiana Sive de Origine
ac Progressu Idololatriae, ad veterum gesta, ac rerum naturam,
reductae, Amstelodami, 1641, Blaeu, in 4°
További kiadása: Uo., 1668
Vö. N° 185.
63. *Bocacius de geneal(ogia) Deorum*
BOCCACCIO, Giovanni (1313–1375)
Genealogie Johannis Bocacij cum micantissimis arborum
effigiacionibus cuiusque gentilis Dei progeniem, a kiadás azo-
nosítása nem lehetséges.
64. *Baco de Verulam*
BACON, Francis (1561–1626)
A tétel feloldása nem lehetséges.
65. *Hesiodus*
HESIODOS (i.e. VIII–VII. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.
66. *Homerus*
HOMEROS (i.e. VIII. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.
67. *J(ohann) B(aptista) Personae Noct(es) Solitariae*
PERSONA, Giovanni Battista (1575–ca. 1620)
Noctes Solitariaes, sive de iis, quae scientificè scripta sunt,
Venetiis, 1613, Demchinus, in 8°
68. *Parmenides*
PARMENIDES (i.e. V–IV. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.
Vö. N° 71.

69. *Empedocles*

EMPEDOCLES (ca. i.e. 483–423)

A tétel feloldása nem lehetséges.

Vö. N° 71.

70. *Senophon*

XENOPHON (i.e. 428–354)

A tétel feloldása nem lehetséges.

Vö. N° 71.

71. *Orphei Fragmenta*

ORPHEUS (i.e. VI–V. sz.)

Fragmenta, a kiadás azonosítása nem lehetséges, azonban van az előbbi négy szerzőnek egy gyűjteményes kötete, ebben a nevük éppen a fenti sorrendben szerepel, minden bizonnyal erről az egyébként igen ritka kiadásról van szó: *Poësis Philosophica*, vel salbem *reliquiae poesis philosophicae*, *Empedoclis*, *Parmenidis*, *Xenophanis*, *Cleanthis*, *Timonis*, *Epicharmi*. *Adjuncta sunt Orphei illius carmina, qui a suis apellatus fuit ho theologos*. *Item Heracliti Democriti loci quidam eorum epistolae*, *Genevae*, 1573, *Henricus Stephanus*, in 8°

72. *Patritii ...morphism*

Nem sikerült azonosítani.

73. *Pythagoras*

PYTHAGORAS (i.e. VI–V. sz.)

A tétel feloldása nem lehetséges.

74. *Salvianus*

SALVIANUS *Massilienis* (ca. 400–ca. 468/470)

A tétel feloldása nem lehetséges.

75. *Ocellus rerum*
OCELLUS Lucanus (i.e. II. sz.)
Egy gyűjteményes kötetét találtam, mely négy művét tartalmazta: De Universi natura: Textum e Graeco in Latinum transtulit... Paraphrasi, & Commentario illustravit Carolus Emmanuel Vizzanivs, Bononiae, 1646, Ferroniana, in 4°
További kiadása: Amstelaedami, 1661
76. *Theophrastus Graecus Hist(oria) Plant(arum)*
THEOPHRASTOS Ereseos (i.e. 327–288)
De historia plantarum libri decem, graece et latine, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
77. *Jonsii Hist(oria) Script(oribus) Philos(ophiae)*
JONSIUS, Johann (1624–1659)
De Scriptoribus historiae philosophicae Libri IV., Francofurti, 1659, Goetz, in 4°
78. *Plinii Hist(oriarum) Nat(urae)*
PLINIUS Secundus, Caius (23–79)
Naturae Historiarum libri XXXVII, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
79. *Pareus de antiquis Ph(i)l(osophic)is*
PAREUS, Philipp (1576–1648)
Lexicon Criticum, Sive Thesaurus Linguae Latinae: Ex omnibus Linguae Latinae Authoribus, Jurisconsultis, Historicis, Antiquariis, Criticis, Oratoribus, et Poetis, aerumnabili plurium annorum labore congestus, Norimbergae, 1645, Endtner, in 8°

80. *Horneji Histor(ia) Ph(i)l(osoph)iae*
 HORNEIUS, Konrad (1590–1649)
 Compendium naturalis philosophiae, quo explicantur disputationibus XIII. non tantum quae vulgo ex Aristoteles..., Helmstaedii, 1618, Lucius, in 8°
 További kiadásai: Helmstaedii, 1624, Francofurti, 1650
81. *Lindeni Bibliot(heca) Medic(a)*
 LINDEN, Jan Antonides van der (1609–1664)
 De scriptis medicis libri duo, Amstelodami, 1637, Blaeu, in 8°
 További kiadása: Uo., 1651
82. *Magneni Democritus redivivus*
 MAGNEN, Jean Chrysostome (ca.1590–ca.1679)
 Democritus reviviscens sive De Atomis ad Excellentissimum Senatam Mediolanensem, Papiæ, 1646, Magrius, in 8°
 További kiadása: Lugduni Batavorum, 1648
83. *Hippocrates*
 HIPPOCRATES (i.e. 460–370)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
84. *Gassendus*
 GASSENDI, Pierre (1592–1655)
 Nagyon sok műve megjelent, lehetséges, hogy itt az összes műveinek a kiadásáról van szó: Opera omnia in sex tomos divisa, Lugduni, 1658, Anirsan & Devenet, in 2°
85. *Salmasius Exerc(itationes) in Solinus*
 SALMASIUS, Claudius (Saumaise, Claude de) (1588–1653)
 Pliniana Exercitationes in Caii Julii Solini Polyhistoria 2. Tom., Parisiis, 1629, Drovart, in 2°
 További kiadása: Trajecti ad Rhenum, 1629

86. *Hesychius*
HESYCHIUS (V. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.
87. *Lactantius*
LACTANTIUS, Caecilius Firmianus (VI. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.
88. *Graffii Histor(ia) Phil(osoph)iae*
GRAVIUS (Grau), Abraham de (1632–1683)
Historia philosophica continens veterum phil. Qui quidem praecipui sfuerunt, studia ac dogmata, modernorum quaestionibus in primis exagitata, Franequerae Frisiorum, 1673, in 8°
További kiadás: Uo., 1674
89. *Philo Judaeus*
PHILO Judaeus Alexandrinus (i.e. 25/10–i.u. 40/50)
A tétel feloldása nem lehetséges.
90. *Ciceronis Quaest(ionum) Acad(emicarum)*
CICERO, Marcus Tullius (i.e. 106– i.e. i.e. 43)
Academicarum quaestionum liber, művének számos kiadása van, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
91. *Ciceronis de oratore*
CICERO, Marcus Tullius (i.e. 106– i.e. 43)
De oratore, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
92. *Barlasmus*
BARLAAM (ca. 1290–ca. 1350)?
Nagyon kevés műve jelent meg a koraujkorban: Logistica, Parisiis, Auvray, in 8°
További kiadása: Uo., 1599–1600

93. *Lipsii Manuct(io) Ph(i)l(osophiam) Stoicam*
 LIPSIUS, Justus (1547–1606)
 Manuctio ad stoicam philosophiam Libri tres: L. Annaeo Senecae, aliisque scriptoribus illustrandis, Antverpiae, 1604, Moretus, in 4°
 További kiadása: Uo., 1610
94. *Lipsii Physiolog(iae) Stoic(orum)*
 LIPSIUS, Justus (1547–1606)
 Physiologiae stoicorum libri tres, L. Annaeo Senecae, aliisque scriptoribus illustrandis, Antverpiae, 1604, Moretus, in 4°
 További kiadásai: Parisiis, 1604, Antverpiae, 1610
95. *Helmontius*
 HELMONT, Jean Baptist van (1577–1644)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
96. *Zeidleri introd(uctio) ad lection(em) Arist(otelis)*
 ZEIDLER, Melchior (1630–1686)
 Prodomus Introductionis in Lectionem Aristototelis praemissus, Regiomonti, 1680, Gilbert, in 8°
 Vö. N° 163.
97. *Lauonojus de Ar(istote)lis fortun(a)*
 LAUNOY, Jean de (1603–1678)
 De varia Aristotelis in Academia Parisiensi fortuna, Lutetiae Parisiorum, 1653, Martin, in 4°, együtt François Bernier Favilla ridiculi muris című művével
 További kiadása: Hagae-Comitorum, 1656
98. *Crato Ep(isto)l(a) Ad Sylburgium et Ep(isto)la ad Goldastium*
 CRATO von Crafftheim, Johannes (1519–1585)
 Ilyen címmel nem találtam művét, feltehetőleg a következő kiadásról van szó: Consiliorum et Epistolarum Medicinalium

Liber quintus, ... Laurentzii Scholczii ... editus, Francofurti,
1591–1595, Wecheli haer., in 8°

További kiadása: Hanoviae, 1609

99. *Heinsius*

HEINSIUS, Daniel (1580–1655)

A tétel feloldása nem lehetséges.

100. *Alex(ander) Aphrodiensis*

ALEXANDER Aphrodisiensis (193–217)

A tétel feloldása nem lehetséges.

101. *Averrhoës*

AVERROËS (Ibn Rushd) (1126–1198)

A tétel feloldása nem lehetséges.

102. *Petrus Lombardus*

PETRUS Lombardus (ca. 1095–ca. 1160)

A tétel feloldása nem lehetséges.

103. *Himmelius de jure canonice*

HIMMEL, Johann (1581–1642)

Tractatus de Canonicatu, jure canonico et Theologiae
Scholastica, Jenae, 1632, Birckner, in 12°

104. *Rogerus Baco*

BACON, Roger (1219–1292)

A tétel feloldása nem lehetséges.

105. *Albertus M(agnus)*

ALBERTUS Magnus (ca. 1193–1280)

A tétel feloldása nem lehetséges.

106. *Raymundus Lullus*
LULL, Raimund (1232–1316)
A tétel feloldása nem lehetséges.
107. *Isaacus Hollandus*
HOLLANDUS, Isaacus Johannes (XV. sz.)
Kevés műve jelent meg, feltehetőleg a következőről van szó:
Opera mineralia, sive de lapide philosophico omnia, duobus libri comprehensa. Nunquam antehac edita, ac nun primum ex optimis manuscriptis teutonicis exemplaribus fidelissime in latinum sermonem translata a P. M. G., Middelburgi, 1600, Schilder, in 16°
108. *Emanuel Chrysoloras*
MANUEL Chrysoloras (ca. 1350–1415)
A *Graecae grammaticae institutiones* vagy az *Erotemata*, *De anomalis verbis* voltak a leggyakrabban kiadott művei, a tétel feloldása nem lehetséges.
109. *Theod(orus) Gaza*
THEODORUS Gaza (1398–ca. 1476)
A tétel feloldása nem lehetséges.
110. *Jovii Elogia*
GIOVIO (Jovius), Paulus (1483–1552)
Elogia virorum bellica virtute illustrium veris imaginibus supposita, Florentiae, 1551, Torrentini, in 2°
További kiadásai: Basileae, 1561, 1571
111. *Hermolaus Barbarus*
BARBARO, Ermolao (1454–1493)
A tétel feloldása nem lehetséges.

112. *Phil(ipp) Melanchton in variis Scriptis*
 MELANCHTHON, Philipp (1497–1560)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
113. *Titelmanni compend(ium) Phyl(osophiae)*
 TITELMANNUS, Franciscus (1497–1537)
 Compendium naturalis philosophiae, 1545, Parisiis, Parvus,
 in 8°
 További kiadásai: Lugduni, 1551, 1558
114. *Velcurio*
 VELCURIO, Johannes (?–1534)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
115. *Pererius de rerum p(rinci)piis*
 PEREIRA, Benet (1535?–1610)
 De Communibus omnium rerum Naturalium principiis et
 affectionibus, libri XV, Romae, 1576, Tramezini, in 2°
 További kiadásai: Lugduni, 1588, Coloniae, 1595
116. *Chytraeus de ratione studiorum*
 CHYTRAEUS, David (1530–1600)
 De ratione Discendi et ordine studiorum recte instituendo:
 Commonefactiones aliquot et Regulae utiles, Vitebergae, 1562,
 Cato, in 8°
 További kiadásai: Uo. 1564, 1566
117. *Sagittarii Phys(icorum) Arist(totelico) Scalig(eratorum)*
 SAGITTARIUS, Thomas (1577–1621)
 Physicorum Aristotelico-Scaligerorum, Jena, 1624,
 Breithmann, in 8°
118. *Theophr(astus) Paracelsus*
 PARACELSUS, Theophrastus (1493–1541)
 A tétel feloldása nem lehetséges.

119. *Naudaeus*
NAUDÉ, Gabriel (1600–1653)
A tétel feloldása nem lehetséges.
120. *Basilius Valent(inus)*
BASILIUS VALENTINUS (1394–ca. 1450)
A tétel feloldása nem lehetséges.
121. *Petrus de Rupe Scissa*
RUPE SCISSA, Jean de (XVI. sz.)
La vertu et propriete de la quinte essence de toute choses, faite
en latin par Joannes de Rupe Scissa, Lyon, 1549, Tournes, in
8°. A keresztnév esetében elírásról lehet szó.
122. *Savonarola*
SAVONAROLA, Girolamo (1452–1498)
A tétel feloldása nem lehetséges.
123. *Morhofii Ep(isto)la de transmut(atione) Metalli*
MORHOF, Daniel Georg (1639–1691)
De metallorum transmutatione ad Virum Nobilissimum &
Amplissimum Joelem Langelottum, Serenissimi Principis
Cimbrici Archatrum Celeberrimum epistola, Hamburgi, 1673,
Schultze, in 8°
124. *Petrus Ramus*
RAMUS, Petrus (1515–1572)
A tétel feloldása nem lehetséges.
125. *Laurentius Valla*
VALLA, Lorenzo (1407–1457)
A tétel feloldása nem lehetséges.

126. *Ludov(icus) Vives*
 VIVES, Juan Luis (1492–1540)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
127. *Timplerus*
 TIMPLER, Clemens (1563–1624)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
128. *Goclenius*
 GOCCLENIUS, Rudolph d.Ä. (1547–1628) vagy GOCCLENIUS,
 Rudolph d.J. (1572–1621)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
129. *Bernh(ardi) Thylessii de rerum natura*
 TELESIO, Bernardino (1508–1588)
 De rerum natura iuxta propria principia libri IX., Neapoli,
 1570, Cacchius, in 2°
 További kiadások: Uo., 1586, 1587
130. *Franz(iscus) Patrizius in Discus(sionum) Peripath(etorum)*
 PATRIZI, Francesco (1529–1597)
 Discussionum peripateticorum tomi primi libri XIII in quorum
 lectione, innumera sane invenient studiosi, non solum in
 Aristotelica philosophia..., Venetiis, 1571, Francisci, in 4°
 További kiadásai: Venetiis, 1572, Basileae, 1581
131. *Thomae Campanellae varia ut de reformat(ione) Scientiae*
 CAMPANELLA, Tommaso (1568–1639)
 Ilyen címmel nem találtam művét, de Instauratio magna
 scientiarum főcímmel jelent meg műveinek összegyűjtött ki-
 adása négy kötetben 1636–1639 között Párizsban.
 1. Atheismus triumphatus, seu contra Antichristianismum etc.,
 Parisiis, 1636, Dubray, in 4°
 2. Disputationum in quatuor partes suae philosophiae realis
 libri quatuor, Parisiis, 1637, Houssaye, in 2°

3. Universalis philosophiae seu metaphysicarum rerum, iuxta propria dogmata, partes tres, Parisiis, 1638, Burelly, in 2°
4. Philosophiae rationalis partes quinque. Videlicet: grammatica, dialectica, rhetorica, poetica, historiographia, logicorum libri tres iuxta propria principia, Parisiis, 1638, du Bray, in 4°

132. *Janus Niceus Erythraei*

ERYTHRAEUS, Janus Nicius [recte Gian Vittorio ROSSI] (1577–1647)

Az 1640-es években tette közzé műveit, Coloniae Agrippinae, 1645–1648, Kalcovium, in 8°, de a tétel feloldása nem lehetséges.

133. *Cardanus volumina edita a tandem*

CARDANO, Girolamo (1501–1576)

A tétel feloldása nem lehetséges.

134. *Jord. Brunus de triplici minimo etc.*

et de immensis et innumerabilibus

BRUNO, Giordano (1548–1600)

1. De triplici minimo et mensura ad trium speculativarum scientiarum et multarum activarum artium principia libri 5, Francofurti, 1591, Wechel, in 8°
2. De monade numero et figura liber consequens 5 de minimo magno et mensura Item de ennumerabilibus, immenso et infigurabili, seu de universo et mundis libri 8., Francofurti, 1591, Wechel, in 8°

135. *Gilbertus Glocestreus de magnete*
 GILBERT, William (1544–1603)
 De magnete magneticisque corporibus, et de magno magnete tellure: physiologia nova, plurimis et argumentis, et experimentis demonstrata, London, 1600, Short, in 4°
 További kiadásai: London, 1604, illetve kissé megváltoztatott címmel Tractatus Sive Physiologia Nova De Magnete, Magneticisque Corporibus Et Magno Magnete tellure Sex libris comprehensus (a Guilielmo Gilberto Colcestensi), Stettin 135.), 1628, Götzke, in 4°
136. *Baconis Verulamus opera – 65*
 BACON, Francis (1561–1626)
 Opera omnia, quae extant, philosophica, moralia, politica, historica, ...in quibus complures alii tractatus, quos brevitatis causa praetermittere visum est, comprehensi sunt, Francofurti, 1665, Schonwetter, in 2°
137. *Bassonis 12 libri Phil(osophiae) nat(uralis) reform(ata)*
 BASSON, Sébastien (XVI–XVII. sz.)
 Philosophiae Naturalis adversus Aristotelem libri XII.: in quibus abstrusa Veterum Physiologia restauratur et Aristotelis errores solidis rationibus refelluntur, Genevae, 1621, de la Rovière, in 8°
 További kiadása: Amstelodami, 1649
138. *Rob(ert) Flud de triplici anatomia*
 FLUDD, Robert (1574–1637)
 Anatomiae amphitheatrum effigie triplici, more et conditione varia, designatum, Francofurti, 1623, de Bry, in 2°

139. *Joh(ann) Amos Comenius Phys(icae) Synopsis*
COMENIUS, Johann Amos (1592–1670)
Physicae ad lumen divinum Reformatae synopsis,
philodidacticorum et theodidacticorum censurae exposita,
Lipsiae, 1633, Gross, in 12°
További kiadásai: Amstelodami, 1643, 1645
140. *Gassendi Syntagma Phil(osophiae) Epicureae*
GASSENDI, Pierre (1592–1655)
Syntagma Philosophiae Epicuri cum refutationibus dogmatum,
quae contra fidem Christianam ab eo asserta sunt, Hagae-
Comitis, 1659, Vlacq, in 4°
További kiadásai: Amstelodami, 1678, 1684
141. *Renatus des Cartes*
DESCARTES, René (1596–1650)
A tétel feloldása nem lehetséges.
142. *Henrici Regii Physolog(ia)*
REGIUS, Henrik (1598–1679)
Physiologia sive Cognitio sanitatis, Ultrajecti, 1641, Roman, in
4°
143. *Martin Schoockius*
SCHOOCK, Marten (1614–1669)
A tétel feloldása nem lehetséges.
144. *Maresius de abusu Ph(i)l(osophiae) in Theo(logia)*
DESMARETS (Maresius), Samuel (1599–1673)
De abusu philosophiae Cartesianae, surrepente et vitando in
rebus theologicis et fidei, dissertatio theologica, Groningae,
1670, Everts, in 4°

145. *Heerbordius in Disput(ationibus)*
HEEREBORD, Adrian (1614–1661)
Selectarum ex Philosophia Disputationum Volumen Primum,
Lugduni Batavorum, 1650, Boiardus, in 8°
146. *Joh(ann) Ray*
RAEI, Johannes de (1622–1707)
A tétel feloldása nem lehetséges.
147. *Claubergius*
CLAUBERG, Johannes (1622–1665)
A tétel feloldása nem lehetséges.
148. *Petrus van Mastrickt de novitate gangranae cartesianae*
MASTRICHT, Peter van (1630–1706)
Novitatum cartesianarum gangranae, corporis Theologi
nobiliores plerasque partes arrodens, seu Theologia Cartesiana
detecta, Amstelodami, 1677, Janson-Waesberg, in 4°
További kiadása: Uo., 1678
149. *Herbinii Examen de motu quietitatis*
HERBIN, Johannes (1633–ca. 1679)
Famosae De solis vel telluris Motu, controversiae examen
theologico-philosophicum, ad S. Sanctam Normam, Ultrajecti,
1655, Waesberge, in 12°
150. *Vitichius de abusu Sc(r)ipturae S(acrae) et consensu veritatis*
WITTICH, Christoph (1625–1687)
1. Dissertationes duae quarum prior de S. Scripturae in rebus
philosophicis abusu, examinat ..., Amsterdam, 1653, El-
zevier, in 12°
2. Consensus veritatis in Scriptura divina et infallibili revela-
tae cum veritate philosophica a R. Descartes detecta, Nim-
wegen, 1659, Doude, in 8°
További kiadása: Lugduni Batavorum, 1682

151. *Spinosae Tr(actatus) Theolog(ico)-polit(icus) Alii*
 SPINOZA, Benedictus de (1632–1677)
 Tractatus theologico-politicus: continens Dissertationes aliquot, Hamburgi [recte Amsterdam], 1670, Kuenrath, in 4°
 További kiadások: Uo. 1672, 1674, Irenopoli [recte Amsterdam], 1676
152. *Lipstorpi Spec(imina) Ph(i)l(osoph)iae Cart(esianae)*
 LIPSTORP, Daniel (1631–1684)
 Specimina philosophiae Cartesianae, Quibus Accedit Eiusdem Authoris Copernicus redivivus, Lugduni Batavorum, 1653, Elsevier, in 4°
153. *Henr(icus) Morus Ep(isto)l(a) pro Cartesio*
 MORE, Henry (1614–1687)
 Epistola H. Mori ad V.C. quae apologiam complectitur pro Cartesio, a mű gyűjteményes kötetekben jelent meg, külön kiadásáról nem tudok, először: A collection of Several Philosophical Writings of Dr. Henry More, Londoni, 1662, Flesher, in 2°
154. *Kenelm Dygbaeus de natura quorum et immort(alitate) Animae*
 DIGBY, Kenelm (1603–1665)
 Demonstratio immortalitatis animae rationalis: Sive tractatus 2 philosophici, in quorum priori natura et operationes corporum, in posteriori vero natura animae rationalis, ad evicendam illius immortalitatem explicantur, Parisiis, 1651, Villery & Iosse, in 2°
 További kiadás: Uo., 1655

155. *Thomae Hobbes opera*

HOBBS, Thomas (1588–1679)

Opera philosophica, quae latinè scripsit, omnia, ante quidem per partes, nunc autem, post cognitatas omnium Objectiones, conjunctim & accuratius edita, Amstelodami, 1668, Blaev, in 4°

156. *Vallesius*

VALLÉS, Francisco (1524–1592)

A tétel feloldása nem lehetséges.

Vö. N° 22.

157. *Sturmii Ep(isto)la ad Morum*

STURM, Johann Christoph (1635–1703)

Ad virum celeberrimum Henricum Morum Epistola, qua de ipsius principio Hylarchico seu spiritu naturae et familiari modernis hydrostaticis aeris gravitatione et elatere, Norimbergae, 1685, Endter, in 4°

158. *Rob(ert) Boyle*

BOYLE, Robert (1627–1691)

A tétel feloldása nem lehetséges.

159. *Joh(ann) Alph(onsus) Borellus de vi percussionis*

De motu Animalium

BORELLI, Giovanni Alphonso (1608–1679)

1. De vi Percussionis, Et Motionibus Naturalibus A Gravitate Pendentibus, Bononiae, 1667, Monti, in 4°

További kiadása: Lugduni Batavorum, 1686

2. De motu animalium Liber 2., Romae, 1680–81, Bernabo, in 4°

További kiadása: Lugduni Batavorum, 1685

160. *Leibnitzius de motu*
LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm von, Freiherr (1646–1716)
Két műve is szóba jöhet: Hypothesis physica nova, qua
phaenomenorum naturae plerorumque causae ab unico
quaodam universali motu, Moguntiae, 1671, Kuchleri, in 12°
vagy Theoria motus abstracti seu Rationes Motuum
universales, à sensu et Phaenomenis independentes,
Moguntiae, 1671, Kuchleri, in 12°
161. *Joh(ann) Freitageus*
FREITAG, Johann (1581–1641)
A tétel feloldása nem lehetséges.
162. *Joh(ann) Zeisoldus*
ZEISOLD, Johannes (1599–1667)
A tétel feloldása nem lehetséges.
163. *Zeidleri Introd(uctio) ad lectionum Ar(istote)lis*
ZEIDLER, Melchior (1630–1686)
Prodromus Introductionis in Lectionem Aristotelis praemissus,
Regiomonti, 1680, Gilbert, in 8°
Vö. N° 96.
164. *Sperlingius in variis operibus*
SPERLING, Johannes (1603–1658)
A tétel feloldása nem lehetséges.
165. *Abdias Drey*
TREW, Abdias (1597–1669)
A tétel feloldása nem lehetséges.

166. *Hon(oratus) Fabri Physica*
 FABRI, Honoré (1606–1688)
 Physica, id est Scientia rerum corporearum, in 10 Tractatus
 distributa, Tomus 1–4., Lugduni, 1669–71, Anisson, in 8°
167. *Joh(ann) de Ray clavis et introd(uctio) in contemplation(is)*
 RAEI, Johannes de (1622–1702)
 Clavis Philosophiae Naturalis, Seu Introductio Ad Naturae
 Contemplationem, Aristotelico-Cartesiana, Lugduni
 Batavorum, 1654, Elsevier, in 4°
168. *Joh(ann) Pic(o) Mirandul(a)*
 PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni (1463–1494)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
169. *Scalichius*
 SCALIGIUS (Scalichius, Scaliger), Paul (1534–ca. 1577)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
170. *Sirylicius*
 Nem sikerült azonosítani.
171. *Braadellus*
 A tétel nem azonosítható
172. *Seb(astian) Foxius*
 FOXIUS MORCILLO, Sebastian (1528–1568)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
173. *Franc(iscus) Vito mercatus*
 VIMERCATI (Vicomercatus), Francesco (?–1570)
 A tétel feloldása nem lehetséges.

174. *Jac(ob) Mazocius*
 MAZOCCHI, Giacomo (XVI. sz.)
 Műveinek rendkívül kevés kiadása volt, *Illustrium Imagines, Romae*, 1517, in 2°, *Epigrammata antiquae urbis, Romae*, 1521, in 2°, illetve *De Roma prisca et nova varii Auctores, Romae*, 1623, de a tétel nem azonosítható.
175. *Joh(ann) Creydanus*
 Nem sikerült azonosítani.
176. *Potamon Alexandr(is) Primus Eclecticus*
 De Potaminis Alexandrini philosophia eclecticica címmel létezik egy XVIII. századi disputáció, de nem találtam korábbi kiadását.
177. *Sturmi Phys(icae) conciliatricis*
 STURM, Johann Christoph (1635–1703)
 Physicae conciliatricis per generalem pariter ac specialem partem conamina, Altdorfii, 1684, Schönerstädt, in 12°
 További kiadása: Noribergae, 1687
178. *Sviceri Comp(endium) Phys(icae)*
 SVICER (Schwyzer), Johann Heinrich (1644–1705)
 Compendium Physicae Aristotelico-cartesiana: Methodo Erotematica in usum Tyronum adornatum, Amstelaedami, 1685, Wetstenius, in 12°
 További kiadás: Basileae, 1685
179. *Dioscoridis Hist(oria) Plant(arum)*
 DIOSCORIDES Pedatius (I. sz.)
 Valószínűleg egy gyűjteményes kötetről van szó: *Historia plantarum et vires ex Dioscoride, Paulo Aegineta, Theophrasto, Plinio, et recentioribus Graecis, iuxta elementorum ordinem, per Conradum Gesnerum, Basileae*, 1541, Wynter, in 8°

180. *Plinii Hist(oria) Natur(ae)*
 PLINIUS SECUNDUS, Caius (23–79)
 Naturae Historiarum libri XXXVII, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
181. *Solini Compend(ium) Plinie*
 Lucidarius Von allerhand Geschoepffen Gottes, den Engeln, den Himmeln, Gestirns, Planeten und wie alle Creaturen geschaffen seint auff erden. ...Auß Plinio Secundo, Solino und andern Weltbeschreibern, eyn kurtze und lustige anzeygung, Argentorati, 1539, Cammerlander, in 4°
 További kiadásai: Augustae Vindelicorum, 1540, 1545, Francofurti, 1566
182. *Salmasii Exercit(ationes) Plin(ianae) In Solin(o)*
 SALMASIUS, Claudius (Saumaise, Claude de) (1588–1653)
 Plinianae Exercitationes in Caii Julii Solini Polyhistoria 2. Tom., Parisiis, 1629, Drovart, in 2°
 További kiadása: Trajecti ad Rhenum, 1629
 Vö. N° 85.
183. *Bellovac(ensis) Specul(um) Naturale*
 BELLOVACENSIS Vincentius (ca. 1190–1264)
 Bibliotheca mundi Vincentii Burgundi... episcopi Bellovacensis, speculum quadroplex, naturale, doctrinale, morale, historiale..., Duaci, 1624, Beller, in 2°
184. *Thomasius de plagio*
 THOMASIUS, Jacob (1622–1684)
 Dissertatio Philosophica de Plagio Litterario, Lipsiae, 1673, Spörl, in 4°

185. *Vossii Physiolog(ia) Christiana s(ive) de idololatria*
 VOSSIUS, Gerhardus Johannes (1577–1649)
 De theologia gentili, et Physiologia Christiana Sive de Origine
 ac Progressu Idololatriae, ad veterum gesta, ac rerum naturam,
 reductae..., Amstelodami, 1641, Blaeu, in 4°
 További kiadása: Uo., 1668
 Vö. N° 62.
186. *Ferrantei Imperati Neipol(itani) Hist(oria) Na(tur)ae*
 IMPERATO, Ferrante (1550–1625?)
 Dell'Historia Naturale libri XXIIIX nella quale ordinatamente
 si tratta della diversa condition di Miniere, e Pietre con varie
 historie di piante, & animali, sin hora non date in luce, Napoli,
 1599, Stamparia-Vitale, in 2°
 További kiadás: Venetiis, 1671
187. *Cardanus de subtilit(ate)*
 CARDANO, Girolamo (1501–1576)
 De subtilitate libri XXI., a kiadás azonosítására nem lehetséges.
188. *Scaligeri exercit(ationes)*
 SCALIGER, Julius Caesar (1484–1558)
 Exotericarum Exercitationum liber 15. De Subtilitate, ad
 Hieronymum Cardanum, Lutetiae, 1557, Vascosane, in 4°
 További kiadásai: Francofurti, 1576, 1582
 Vö. N° 1.
189. *Porta magia nat(uralis)*
 PORTA, Giambattista della (1535–1615)
 Magiae naturalis sive de miraculis rerum naturalium, Libri III,
 Antverpiae, 1560, Plantin, in 8°
 További kiadásai: Antverpiae, 1567, Lugduni, 1569

190. *Reineskii Epistolae*

REINECK, Reiner (1541–1595)

Több műve is szóba jöhet: *Epistolae duae de Widechindo Magno az Opuscula varia de Westphalia ... ed. et notis illustrata a Iohanne Goes Westphalo című kötetben, Helmstaedii, 1668, Müller, in 4°*, vagy a *Liber epistolarum Historicarum Seu de Editionibus et Operus eius historicis per ann. XVI. Scriptarum, Helmstaedii, 1583, Lucius, in 4°*

191. *Fort(unio) Liceti Quaest(iones)*

LICETI, Fortunio (1577–1657)

Athos perfossus, sive rudens eruditus in criomixi quaestiones de alimento dialogus prior, in quo montis Atho tetriores umbrae supra quadrigentas, locutionem praesertim..., Patavii, 1636, Frambotti, in 4°

192. *Reinesii Epistolae Medic(inales)*

REINESIUS, Thomas (1587–1667)

Epistolarum ad Nesteros, patrem et filium, conscriptarum Farrago, in qua varia medica et philologica... continentur, etc., Lipsiae, 1670, Fritschii, in 4°

193. *Barthol(inus) Ep(isto)l(ae)*

BARTHOLINUS, Thomas (1616–1680)

Epistolae medicinales, a doctis vel ad doctos scriptarum: centuria I-IV., 2 Vol., Hafniae, 1663-1667, Haubold, in 8°

194. *Monkonesii Itiner*

Nem sikerült azonosítani.

195. *Perenotii Itiner*

Perrenot V. Károly német-római császár megbízottja és követe volt, aki számos országot bejárt, és utazásairól is leveleket adott ki. Egy kiadást találtam, mely utazásokra is vonatkozik. PERRENOT de Granvelle, Antoine (1496–1568)

Letters conteyning sundry devises, touching the state of Flaunders and Portingall, Londoni, 1582, Charde, in 8°

196. *Camerarii Centur(ia) 16. 1661.*

CAMERARIUS, Joachim (1534–1598)

Symbolorum et emblematum ex re herbaria desumptorum centuria una, Francofurti, 1661, Ammonius, in 4°

197. *Thomae Mori Utopia*

MORUS, Thomas (1478–1535)

Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo rei publicae statu deque nova Insula Utopia, a kiadás azonosítása nem lehetséges.

198. *Abrah(am) Coblaei Medici de secret. Erud.*

Nem sikerült azonosítani.

199. *Acta Societatis Anglicae*

OLDENBURG, Henry (1618/19?–1677)

Acta philosophica Societatis Regiae in Anglia, Amstelodami, 1665–1681, Boom, in 8°

200. *Journal de Scavans*

SALLO, Denys de (1626–1669)

Le Journal des Scavans, 1665–, Amstelodami, in 12°

201. *Act(a) Haffniens(ia) Barth(olini)*

BARTHOLINUS, Thomas (1616–1680)

Acta medica et philosophica Hafniensia, Hafniae, 1673-tól Haubold, in 4°

202. *Sachsii Ampelogr(aphia)*

SACHS de Lewenheim, Philipp Jacob (1627–1672)

Ampelographia sive vitis viniferae eiusque partium consideratio physico-philologico-historico-medico-chymica, in qua tam

de Vite in genere, quam in specie de eius Pampinis, ...curiosa notata ad normam Collegii Naturae Curiosorum, Lipsiae, 1661, Trescher, in 8°

203. *Eph(emeridum) Germ(anicarum)*

A rövidítésből rendkívül nehéz volt azonosítani, feltehetőleg szintén egy folyóiratról van szó, mégpedig a *Miscellanea curiosa sive ephemeridum medico-physicarum Germanicarum Academiae Caesareo-Leopoldinae Naturae Curiosorum*, 1. Decuria (1670) – 10. (1679), 2. Decuria 1. (1682) – 10. (1691), Lipsiae (később Norimbergae), Trescheri, in 4°

204. *Vormii Musaeorum*

WORM, Ole (1588–1654)

Museum Wormianum, seu, Historia rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum, quae Hafniae Danorum in aedibus authoribus servantur, Amstelodami, 1655, Elzevier, in 2°

205. *Aldrovandi Musaeum*

ALDROVANDI, Ulisse (1522–1605)

Musaeum Metallicum in libros IIII, distributum Bartholomaeus Ambrosinus labore, et studio composuit, cum indice copiosissimo, Marcus Antonius Bernia propriis impensis in lucem edidit, Bononiae, 1648, Ferronij, in 2°

206. *Majoris Seefart ohne schiff* .

MAJOR, Johann Daniel (1634–1693)

See-Farth nach der Neuen Welt ohne Schiff und Segel, Kiel, 1670, Reuman, in 4°

További kiadása: Hamburgi, 1683

207. *Villis de fermentatione*
WILLIS, Thomas (1621–1675)
Diatribae duae medico-philosophicae, quarum prior agit de fermentatione, sive de motu intestino particularum in quovis corpore, de febribus... de urinis..., Londini, 1658, Roycroft, in 8°
További kiadásai: Londini, 1662, Amstelodami, 1663
208. *Thomae Garzoni Theatrum vitae humanae*
GARZONI, Tommaso (1549?–1589)
La Piazza universale di tutte le professioni del mondo, sive Theatrum vitae humanae et omnium et singularum professionum...1–4., Venetiae, 1585, Somasco, in 4°
További kiadásai: Uo., 1588, 1589
209. *Th(imothei) Polii Schauplatz*
POLUS, Timotheus (1599–1642)
Lustiger Schawplatz, Da allerley Personen, Aempter, Stände, Künste, Händel, Gewerbe und Handwercke Wie auch derselben Anfänger, Erfinder und Vermehrer bey einander sind, Aus Bramero, Garzonio, Laurembergio, Camerario... kurz zusammen gezogen, Luebeck, 1639, Janovius, in 8°
További kiadásai: Luebeck, 1650, 1651
210. *Paul Kentzen von Landwirten*[?]
KENTZ, Paul (XVI–XVII. sz.)
Güldener HandwercksBoden, Das ist, Eine allgemeine wolgegründete, nützliche und anmuthige, Aller und Jeden zu Nutz, Notdurfft und Wolfahrt... des menschlichen Lebens, Wandels und Auffenthalt, Erfundenen, verbesserten, und bißhero getriebenen HandwercksKünsten, Leipzig, 1629, Ellinger, in 8°

211. *Thevenotii Hist(oria) Mechan(icae)*
 THÉVENOT, Melchisédech (1621–1692)
 Talán erről a műről van szó: *Veterum mathematicorum, Athenaei, Apollodori, Philonis, Bitonis, Heronis, et aliorum opera, Graeca et Latine, pleraque nunc primum edita a M. Thevenot, Paris, 1693, Typogr. Reg., in 2°*
212. *Campanella de sensu rerum*
 CAMPANELLA, Tommaso (1568–1639)
 De sensu rerum et magia libri quator pars mirabilis occulatae philosophiae, Francofurti, 1620, Emmelium, in 4°
 További kiadásai: Parisiis, 1636, 1637
213. *Marci Ph(i)l(osophia) vetus et nova*
 MARCI Z. KRONLANDU, Jan Marek (1595–1667)
 Πάν ἐν Πάντων Seu Philosophia vetus restituta, Praegae, 1662, Typis Academicis, in 4°
 További kiadása: Francofurti, 1676
214. *Agrippa de occult(a) Ph(i)l(osophia)*
 AGRIPPA VON NETTESHEIM, Henricus Cornelius (1486–1535)
 De occulta Philosophia libri tres, a kiadás azonosítása nem lehetséges.
215. *Hamel de infidele experim(enta) Successu*
 DUHAMEL, Jean Baptiste (1624–1706)
 Feltehetőleg a következő műről van szó: *De corpore animato libri quatuor: seu promotae per experimenta philosophiae specimen alterum, Parisiis, 1670, Michallet, in 12°*
 További kiadása: Uo., 1673
216. *Varenius de gloria mundi*
 Nem sikerült azonosítani.

217. *Alex(ander) Aphrodie(sie)n(sis)*
ALEXANDER Aphrodisiensis (193–217)
A tétel feloldása nem lehetséges.
218. [A tétel címe áthúzások miatt olvashatatlan. The...?]
A tétel feloldása nem lehetséges.
219. *Olympiodorus*
OLYMPIODOROS (ca. 495–ca. 565)
A tétel feloldása nem lehetséges.
220. *Joh(ann) Philoponus*
PHILOPONUS, Johannes (VI. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.
221. *Mich(ael) Ephesius*
EPHESIUS, Michael (XI–XII. sz.)
A tétel feloldása nem lehetséges.
222. *Joh(ann) Casus*
CASA, Giovanni della (1503–1556)
A tétel feloldása nem lehetséges.
223. *Havenreuter*
HAVENREUTER, Johann Ludwig (1548–1618)
A tétel feloldása nem lehetséges.
224. *Christoph Gvannareus*
Nem sikerült azonosítani.
225. *Joh(ann) Petrus Martellus*
MARTELLUS, Johann Petrus (?)
A tétel feloldása nem lehetséges.

226. *J(ulius) C(aesar) Scaliger*
SCALIGER, Julius Caesar (1484–1558)
A tétel feloldása nem lehetséges.
227. *Merklini Lindenius redivivus*
MERCKLIN, Georg Abraham (1644–1702)
Lindenius renovatus, sive Johannis Antonidae van der Linden
de scriptis medicis libri duo, Norimbergae, 1686, Endtner, in
4°
228. *Conimbricenses*
A tétel feloldása nem lehetséges.
229. *Melanchton de anima*
MELANCHTHON, Philipp (1497–1560)
Commentarius de anima, Argentorati, 1540, Crato, in 8°
További kiadásai: Parisiis, Witebergae, 1540
230. *Strigelius*
STRIGEL, Victor (1524–1569)
A tétel feloldása nem lehetséges.
231. *Jac(obus) Schekeus*
SCHEGK, Jacob (1511–1587)
A tétel feloldása nem lehetséges.
232. *Herm(olaus) Barbarus*
BARBARO, Ermolao (1454–1493)
A tétel feloldása nem lehetséges.
233. *Velcurio*
VELCURIO, Johannes (?–1534)
A tétel feloldása nem lehetséges.

234. *Velambrugius*[?]
Nem sikerült azonosítani.
235. *Joach(imi) Curei Physica*
CURAEUS, Joachim (1532–1573)
Physica, sive de sensibus et sensibilibus, Wittebergae, 1584,
Lehmann, in 8°
További kiadása: Uo., 1585
236. *Boatii antiperipat(etica) in Phil(osophia) Nat(uralis) Reformat(a)*
BOATE, Gerard (1604–1650)
Philosophia naturalis reformatata: id est: philosophiae Aristotelicae accurata examinatio ac solida confutatio, Dublinij, 1641, in 4°
237. *Claud(e) Berigard in circulis Pisanus antiperip(ateticis)*
BERIGARD, Claude Guillermet (1591? – 1663?)
Circulis Pisanus Claudii Berigardi de veteri et peripatetica philosophia in Aristotelis libros, Utini, 1643–47, Schiratti, in 4°
További kiadása: Patavii, 1661
238. *Sebast(ian) Basso antiperip(atetica)*
BASSON, Sébastien (XVI–XVII. sz.)
Ilyen címmel nem találtam művét.
239. *Fragm(enta) Democrite Mizaldio*
MIZAULD, Antoine (1510?–1578)
Memorabilium, sive arcanorum omnis generis, per Aphorismos digestorum, centuriae IX. Et, Democritus abderita, de rebus Naturalibus et Mysticis, Coloniae, 1572, Birckmann, in 12°
További kiadásai: Uo., 1573, 1574

240. *Lucretius ad lexico Parei*
 PAREUS, Daniel (1605–1635)
 Lexicon Lucretianum, sive in Titi Lucretii Cari De Rerum
 Natura Libros VI., Francofurti, 1631, Fitzer, in 8°
241. *Gassendus*
 GASSENDI, Pierre (1592–1655)
 A tétel feloldása nem lehetséges.
242. *Bernier Gassendus*
 BERNIER, François (1620–1688)
 Abrégé da la philosophie de Mr Gassendi, Parisiis, 1674,
 Langlois, in 8°
 További kiadásai: Lugduni, 1678, Parisiis, 1682,
 Lugduni, 1684
243. *Rolfinc Chym(ia)*
 ROLFINCK, Werner (1599–1673)
 Chymia in artis formam redacta: sex libris comprehensa, Jenae,
 1661, Krebs, in 8°
 További kiadása: Uo., 1662
244. *Crameri coll(egio) chym(icum)*
 CRAMER, Caspar (1648–1682)
 Collegio Chymicum ... Jam vero quinque dissertationibus
 publice editum ac erudit ex submissum a Justo Vesti et in
 eadem Academia, Francofurti Lipsiae, 1688, Groschius, in 4°
245. *Schröd(er) Pharmacop(oeia)*
 SCHRÖDER, Johann (1600–1664)
 Pharmacopoeia Medico-Chymica, Sive Thesaurus
 Pharmacologicus Quo composita quaeque celebriora, hinc
 Mineralia, Vegetabilia, & Animalia, Chymo-Medice

describuntur, atque insuper Principia Physicae Hermetico-Hippocraticae candide exhibentur, Ulmae, 1641, Görlin, in 4°

További kiadása: Uo., 1644

246. *Ettmull(er) chym(ia)*

ETTMÜLLER, Michael (1644–1683)

Chimia rationalis ac Experimentalis curiosa, Lugduni Batavorum, 1684, Ausfeldi, in 8°

247. *Beguin Tyroc(inium) chym(icum)*

BEGUIN, Jean (1550–1620)

Tyrocinium Chymicum, e naturae fonte et manuali experientia depromptum, Coloniae, 1611, Boetzerus, in 8°

További kiadása: Regiomonti, 1612

Die Bibliothek des Johann Heinrich Bisterfeld und seiner Nachfahren

In seinem Buch über die frühneuzeitliche ungarische Buchkultur merkt István Monok in Bezug auf die Gelehrtenbibliotheken des 16. Jahrhunderts an, dass nur diejenigen Bibliotheken dargestellt werden können, deren Besitzer entweder aus Ungarn stammten, aber den Großteil ihres Lebens im Ausland verbrachten und dort zu einer größeren Buchsammlung gelangen konnten (wie Zsámboky oder Dudith), oder Ausländer waren, die eine längere Zeit in Ungarn lebten und dementsprechend ihre Bibliotheken hier errichteten (wie Dernschwam und Bruto). Monok fährt fort: „In Hinsicht auf die Geschichte der eruditiven Bildungsentwicklung in Ungarn kann der Fakt als symptomatisch bezeichnet werden, dass die Geschichte der Gelehrtensammlungen in europäischem Sinne an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts als abgeschlossen gelten kann, und bloß Mitte des 18. Jahrhunderts wieder ansetzt, diesmal aber in korporativer Form.“ Nun, mit der Ausdehnung der zeitlichen Grenzen, wie sie in dieser gewissermaßen summarischen Bemerkung angedeutet sind, wird im folgenden ein bedeutendes Bücherverzeichnis analysiert, dessen Erst- oder Anteilbesitzer 1605 in Siegen geboren wurde, an westeuropäischen Universitäten studierte, und mit 25 Jahren nach Siebenbürgen kam, wo er 25 Jahre lang im Dienste der Herrscherfamilie Rákóczi, und zugleich der ungarischen Kultur stand. Es handelt sich um Johann Heinrich Bisterfeld.

Quellen

Zur Erforschung der Bibliothek von Bisterfeld stehen mehrere Quellen zur Verfügung: einerseits ein Buchkatalog von 247+18 Titeln, der im Nachlass von Bisterfeld in Hermannstadt [Nagyszeben] zu finden ist, andererseits die Briefe und Aufzeichnungen von Bisterfeld, in denen der Gelehrte über seine Erwerbungen

Rechenschaft abgibt. Aufgrund letzterer lässt sich ein anderer Bibliotheksteil rekonstruieren, der den erwähnten Katalog entweder ergänzt oder eben überschneidet.

Der Katalog besteht aus zwei Teilen, dessen zweiter Teil die Aufschrift *Consignatio exemplarium A(nno) 1655. die 3. M.* (März oder Mai) trägt. Auf diesem Blatt wurden in 18 Titeln Lehrbücher von den Registratoren (Pál Csernátoni und Michael, dessen Nachname wegen der Beschädigung des Blattes unleserlich ist) aufgezählt, aus denen eine gewisse Menge von Exemplaren am gegebenen Tag zugänglich waren. Da die Registrierung kurz nach dem Tode von Bisterfeld (den 16. Februar) geschah – vielleicht gerade in Bezug mit seinem Tod –, kann die Annahme formuliert werden, dass Bisterfelds Hochschulstudenten diejenigen Lehrbücher zusammenschrieben, um die Bisterfeld sich kümmerte. Diesem Teil folgt ein Katalog einer Bibliothek, zu der keine Anmerkung hinzugefügt ist. Die beiden Kataloge stammen nicht von derselben Person. Die Liste mit den 247 Titeln ist äußerst oberflächlich, hat keine Kopfleiste, die Autorennamen und Titel sind oft abgekürzt und ohne Sorgfalt angegeben. Das Inventar wird beim 247. Item, am Ende des Blattes abgebrochen oder beendet. Das Buchformat, der Name des Druckers und der Verlagsort werden überhaupt nicht angeführt. Das Erscheinungsjahr wird bloß neben Item Nr. 136 (*an[no] 65*), bzw. neben Item Nr. 196 (*1661*) angegeben. Da beide Daten einen späteren Zeitpunkt als der des Todes von Bisterfeld bezeichnen, bzw. es sich auch aufgrund der Analyse des Kataloges feststellen lässt, dass zahlreiche Werke im Katalog erst nach dem Tode des Gelehrten zum ersten Mal auf dem Büchermarkt erschienen, kann die Frage aufgeworfen werden, ob es sich hier überhaupt um das Inventar von Bisterfelds Bücher handelt oder von jemandem anderen. Im folgenden gehe ich diesem Problem nach, wobei ich nicht nur die Sammlungen von Bisterfeld, sondern auch die von seinen Gelehrtenkollegen erwähne.

Das Schicksal der Bibliothek Bisterfelds

Über das Schicksal von Bisterfelds Bibliothek verfügen wir über eine relativ geringe Zahl von Zeugnissen, trotzdem lässt sich aufgrund dieser zumindest skizzieren, was wohl mit der Bibliothek geschah. In seinem Testament erklärte Bisterfeld, dass die Bibliothek von seiner Tochter geerbt werden solle, bzw. mit dem Tode der Tochter solle sie vom Kollegium in Karlsburg [Gyulafehérvár] übernommen werden:

Meine Bibliotheca bleibe beysahmen, wo meine Tochter stirbt, sei dieselbe dem Collegio, gleichwoll stehe es Petro frey davon zu nehmen, welche ihm belieben, so woll für sich, als zur Ausdruckung meiner Bücher.

Da die Tochter im selben Jahr verstorben ist, wurde die Bibliothek vom Kollegium in Karlsburg [Gyulafehérvár] geerbt, mit der Bedingung, dass ein gewisser Peter diejenigen Bücher für sich auswählen kann, die ihm belieben, und sogar über die Publikationsrechte von Bisterfelds Werken verfügen darf. Wie es aus den zeitgenössischen Quellen hervorgeht, war Peter Wiederstein (ein aus Nassau nach Siebenbürgen übersiedelter Neffe) ein Vertrauter des Professors Bisterfeld, ein zuverlässiger und gebildeter junger Mann, dessen Ausbildung Bisterfeld besondere Aufmerksamkeit schenkte, und den er wohl in seinen privaten Angelegenheiten mehrere Male in den Westen schickte. Es ist auch anzunehmen, dass Peter Wiederstein die interessantesten, seltenen und hochwertigen Exemplare für sich benaspruchte. Ein anderer Teil der Sammlung gelangte in die Bibliothek der Hochschule zu Karlsburg [Gyulafehérvár], deren Bestand, der nach dem Tartareneinfall 1658 erhalten blieb, vom Kollegium in Enyed geerbt wurde. Die Plausibilität dieser Behauptungen wird auch dadurch unterstützt, dass in der heutigen Bibliothek des Kollegiums in Enyed sogar zwei von Bisterfelds Bücher – mit Possessoreintragungen – von Zsigmond Vita aufgefunden wurden:

1. *Patricius Franciscus Discussionum peripateticarum libri ...*, Venetiis, 1572, in 2 (Kolligat)

2. Oliver Seress: *Le Theatre d'Agriculture et Mesnage Des Champs, Genevae, 1629, in 8*

Über die Bibliothek des Michael Halicius

Es ist anzunehmen, dass der dritte Teil der Sammlung andere Gelehrte bereichert haben mag, und zwar durch Ankauf oder Entwendung. Wie anders hätte wohl ein Student aus Enyed, der spätere Schulrektor von Broos [Szászváros] Michael Halicius zu den Manuskripten von Bisterfeld, Johann Heinrich Alsted und Ludwig Philipp Piscator kommen können? Es sind nämlich die folgenden interessanten Titel in seinem Buchkatalog zu finden:

152. *Explicatio Logicae Bisterfeldii, manuscripta 8°*

190. *Corpus Theologiae, manuscriptum Bisterfeldii et Alstedii 4°*

375. *Viviradix Theologiae*

Mysterium Pietatis Ostensum, et

Janua Lucis ac Salutis, simul, in 4to scriptum

378. *Quaedam Institutiones Logicae,*

Logica Bisterfeldii, et

Ortoria Sacra, simul, in 4to scriptae

394. *Alphabetum Philosophiae Bisterfeldii, in 4to*

Die oben erwähnten Item müssen alle Manuskripte gewesen sein, wobei die Handschrift mit dem Titel *Mysterium Pietatis Ostensum* von besonderer Wichtigkeit ist, denn dies muss die von Bisterfeld angedeutete Fortsetzung von *De uno Deo... Mysterium Pietatis* (Leiden, 1639) sein, die nie im Druck erschienen ist. Es ist wohl auszuschließen, dass von diesen Schriften gerade Halicius in Bisterfelds Vorlesungen Notizen hätte machen können, da er zur Zeit von Bisterfelds Tode erst 12 Jahre alt war. Es ist eher anzunehmen, dass der vielseitige und gebildete Halicius die Manuskripte von Bisterfeld (bzw. von Johann Heinrich Alsted und Philipp Ludwig Piscator) später erlang. Neben diesen tauchen auch weitere „verdächtige“ Werke bei Halicius auf. Wie konnte wohl das

als Rarität geltende Werk von Comenius *Pansophiae prodromus* (Nr. 48), oder das in den Bücherverzeichnissen vom Karpatenbecken bloß stellenweise vorkommende *Utopia* von Thomas Morus (Nr. 362.) und die chiliastische Schrift *Clavis Apocalyptica* von Joseph Mede (Nr. 205.) in den Besitz von Halicius gelangen? Sehr imposant erscheint die Lehrbuchreihe, besonders die Werke von Comenius, wie auch die große Anzahl der theologischen Schriften. Noch bemerkenswerter sind Raritäten, die unter die Klasse *Libri medici, physici* eingereiht wurden. Für außerordentlich kann die Alsted-Sammlung gelten, aufgrund derer darauf geschlossen werden kann, dass Halicius die Bücher aus einer gut aufgebauten und reichen Bibliothek ausgewählt hat: es sind im Verzeichnis etwa 40 Werke von Alsted zu finden. Keine der öffentlichen und privaten Bibliotheken im Karpatenbecken verfügte zu der Zeit über so eine Alsted-Sammlung. Halicius konnte kaum so eine große Bibliothek von seiner Familie geerbt haben, bis 1674 verließ er Siebenbürgen überhaupt nicht, und Tatsache ist auch, dass die größtenteils in den 1610er und 20er Jahren veröffentlichten Werke von Alsted äußerst schwierig in Siebenbürgen der 1660er Jahre anzuschaffen waren. Daraus lässt sich folgern, dass Halicius die Bücher und die Manuskripte aus dem Nachlass eines der deutschen Professoren angekauft oder erworben hat.

Die Bibliothek des Johann Heinrich Alsted

Es wäre natürlich von Vorteil, wenn wir wissen könnten, was mit der Bibliothek von Alsted, der im November 1638 in Siebenbürgen starb, geschah. In seinem Testament, das vor kurzem gefunden worden ist, verordnete er nämlich, dass seine Bücher und Manuskripte verbrannt werden sollten. Die Frage ist, ob dies tatsächlich geschah. Aus der Beschreibung des Gegenzeichners des Testamentes und Augenzeugen des Todes von Alsted, István Geleji Katona geht hervor, dass Alsted in einem seiner letzten Anfälle alle seine Schriften vernichten wollte. Die Schriften wurden vor der

Vernichtung, im Abtritt gerettet. Man wartete auf Bisterfeld, damit sie „bloß nicht in den vielen Anfällen des Kerzenzündens und der Unruhe so schmachlich untergehen“, und damit Bisterfeld entscheidet, ob einige aus den Schriften noch nützlich werden könnten. Es kann also beinahe als sicher gelten, dass die Bücher und Manuskripte doch nicht verbrannt, sondern bei Alsteds Frau oder Bisterfeld aufbewahrt wurden. Was danach mit ihnen passierte, ob sie vielleicht die Witwe Ende 1647 nach Herborn mitnahm oder eben der Sohn bei sich in Siebenbürgen behielt, muss dahingestellt bleiben.

Von der Größe und Qualität der Bibliothek zeugen auch die Werke von Alsted, die Zitate und Kompilationen aus den Schriften verschiedenster Autoren in einer unglaublichen Anzahl beinhalten. Alsted muss natürlich auch die Bibliothek der Herborner Hochschule benutzt haben, es ist jedoch anzunehmen, dass er eine bedeutende Privatsammlung besaß. Im Oktober 1620, nach dem Tod von Alsteds Schwiegervater, dem namhaften Herborner Drucker Christoph Corvinus, wurde das Erbe unter den Familienmitgliedern aufgeteilt, so kam auch ein Teil davon zu den Alsteds. Die in Herborn errichteten Bibliotheken wurden sowohl von Alsted, wie auch von Bisterfeld nach Siebenbürgen gebracht. Es kam zwar zu einem unangenehmen Zwischenfall, denn während der Übersiedlung nach Siebenbürgen wurden die Passagiere überfallen und ausgeraubt, wobei auch Bücher gestohlen wurden. Heute jedenfalls befindet sich in der Wiener Universitätsbibliothek ein Kolligat mit der Possessoreintragung von Alsted. Diese Frage ist auch deshalb von Wichtigkeit, weil die siebenbürger Bibliothek von Alsted (und natürlich von Piscator) für Bisterfeld genauso zugänglich war, wie die Sammlung von Bisterfeld für seinen Schwiegervater. Die gemeinsame Nutzung, oder sogar Vereinigung der Bibliotheken erscheint in der Hinsicht besonders logisch, da die Professoren in Siebenbürgen sowohl auf die Gesellschaft der anderen, wie auch auf die Bibliotheken der Kollegen gegenseitig angewiesen waren. Die Bibliothek von Alsted, wenn sie mit den zeitgenössischen Gelehrtenbibliotheken verglichen wird, kann sogar mehrere Tausend

Bände besessen haben. Nach seinem Tode wurden sowohl die Immobilien als auch die Mobilien unter den Erben, d.h. den drei Kindern aufgeteilt – dieses Schicksal muss wohl auch der Büchersammlung zuteil geworden sein. Es ist jedoch auch vorstellbar, dass die Bibliothek als Ganzes bei der Witwe Alsteds erhalten geblieben ist, zu der die Kollegen und Verwandten weiterhin Zugang finden konnten. In Angesicht dieser gegenseitigen Benutzung von Bibliotheken, erscheint es als natürlich, dass die Kollegiumsbibliothek, wie auch die Fürstliche Bibliothek für Bisterfeld offen stand. Auch Alsted schickte merkwürdige Bände an György Rákóczi, womit er auch an der Bereicherung der Fürstlichen Bibliothek in Karlsburg [Gyulafehérvár] teilnahm. Davon legt auch István Tolnai – der Pfarrer des Fürstes – in einem seiner Briefe an György Rákóczi Zeugnis ab:

Das Bild der Kirche in Jerusalem sah ich nirgendwo in den Bücher des gnädigen Herren, aber in denjenigen, die in die Bibliothek von Karlsburg [Gyulafehérvár] von Herrn Alstedius geschickt worden.

Nach einer anderen Aufzeichnung ließ Bisterfeld einem seiner Studenten ein Buch gerade aus der Fürstlichen Bibliothek („*Dedi Czernatfalvi studioso Biblia Junii in folio ex Bibliothecam Principis*“), was als Beweis dafür gelten kann, dass der Fürst auch hinsichtlich dieser Bibliothek Bisterfeld Vertrauen schenkte.

Die Buchwerbungen Bisterfelds

Die Bereicherung von Bibliotheken konnte auf mehreren Wegen erfolgen: neben Vererbung und Ankauf – da Bisterfeld als Gelehrter tätig war – spielten auch die Geschenke von Gelehrten und Kollegen eine große Rolle.

Bisterfelds Eltern stammten aus bekannten Gelehrten- und Theologenfamilien: seine Mutter war eine Schickhard-Tochter, sein Vater Johannes Bisterfeld ein bedeutender Theologe und Lehrer in Herborn. Ihre Nachfahren müssen wohl eine kleinere Bibliothek geerbt haben. Weitere Bände wurden auf den Auslandsreisen von Bisterfeld selber gekauft: in Hinsicht auf die Bewerbungen lässt sich

bereits zu dieser Zeit, bzw. direkt nach den Universitätsjahren Bisterfelds enge Zusammenarbeit mit Alsted verfolgen. Von seinen Aufenthaltsorten in Universitätsstädten schrieb er gern seinem Gönner über seine Erfahrungen und Lektüren. Aus Grave z.B. – und das, wahrscheinlich auf den ausdrücklichen Wunsch von Alsted, eine besonders auserlesene Bibliothek zusammenzustellen – schickte Bisterfeld den Titel einer seiner neueren Anschaffungen. Es handelt sich um ein Werk eines Anhängers von Lull, den 1613 in Tarassona und später 1619 herausgegebenen Kommentar von Padro Jeronimo Sánchez de Lizarazu *Generalis et admirabilis methodus ad omnes scientias facilius et citius addiscendas, in quo explicatur Ars brevis Raymundi Lulli* (Lauayen, in 8°).

Auch in Siebenbürgen hielt die Vermehrung der Bibliotheken nicht an. Das nächste Zitat zeugt davon, dass Bisterfeld ganz genaue Kenntnisse davon hatte, wenn ein wertvolles Buchmaterial nach Siebenbürgen kam, und er bemühte sich, die Sammlung zu erlangen, oder zumindest daraus einige Exemplare auszuwählen. So ist es auch geschehen, als er in Patak erfuhr, dass die Bücher des verstorbenen ungarischen Arztes Máté Csanaki aus Danzig nach Hause gebracht werden. Wahrscheinlich sagte er an den Pataker Pfarrer, István Tolnai, dass er sich einige Bücher aus der Sammlung erwerben möchte, denn der Pfarrer schickte folgende Notiz an den Fürsten:

Der Herr Pisterfeldius soll sich nicht wegen der Bücher des Herren Csanaki grämen, denn ich ließ sie nach Patak bringen.

Bisterfeld konnte zwar keine Bücher aus der Sammlung von Csanaki erhalten, denn György Rákóczi ließ sie in seine Pataker Privatbibliothek, bzw. nach Siebenbürgen bringen, aber es ist möglich, dass er aus der Sammlung von anderen einige Exemplare bekommen konnte.

Bisterfeld kaufte zahlreiche Bücher während seiner Reise in Westeuropa in den Jahren 1638 und 1639, als er neben seiner Tätigkeit als Diplomat auch für seine Pläne als Gelehrter Zeit zu finden versuchte. In der zweiten Hälfte des Jahres 1638 führte er Verhandlungen mit den Elzeviers aus Leiden über die Veröffentlichung des *De uno Deo* dies lässt die Annahme zu, dass

ihm die Materialien des Verlags bekannt waren. Konnte er von der Sensation des Jahres bescheid wissen, nämlich von dem aus Italien insgeheim ins Ausland gebrachten Manuskript von Galilei, dem *Discorsi*, das Anfang 1638 bei den Elzeviers veröffentlicht wurde? Es konnte kaum der Aufmerksamkeit von Bisterfeld, dem großen Kenner und Lehrer der Physik entgangen sein. Unser Verdacht könnte sich dadurch bestätigen, dass Bisterfeld, der sonst äußerst wenige Autoren in seinen Werken erwähnt, in einer seiner Schriften gerade Galilei zitiert. Auch Marin Mersenne, der gerade zu dieser Zeit an der Übersetzung der *Discorsi* arbeitete, einer von Bisterfelds Briefpartner war.

Der Brief an Samuel Hartlib, den Bisterfeld im Herbst 1638 schrieb, zeugt von zwei besonders wichtigen Tatsachen: einerseits von der Vertrautheit Bisterfelds mit den Angelegenheiten des englischen Hartlib-Kreises, andererseits von seinen guten persönlichen Kontakten und dem intensiven Interesse für die Vorgänge an niederländischen Universitäten und in Gelehrtenesellschaften. Diejenigen Denker, die sich um Samuel Hartlib (1600–1662) versammelten, formulierten solche Pläne, die darauf abzielten, die wissenschaftlichen Errungenschaften in den Dienst des Staates und des Gemeinwohls zu stellen. Diese lose, vor allem auf Briefwechsel basierende Gesellschaft war über die neuesten wissenschaftlichen Entdeckungen am besten informiert. Die Mitglieder lenkten – miteinander wetteifernd – die Aufmerksamkeit der anderen auf seltene Manuskripte oder auf die zunächst erschienenen Neuigkeiten. Damit ist auch die Tatsache zu erklären, warum so viele Namen, Informationen und Buchtitel im Bisterfelds Brief an Hartlib auftauchen, der im Rahmen der vorliegenden Studie nicht analysiert werden kann, sehr wohl aber einen äußerst wertvollen Beitrag in Hinsicht auf die Lektüre Bisterfelds liefert. Die Hauptthemen des Briefes beziehen sich auf Bacon, Comenius, den Lullismus, auf die Mathematik und auf einzelne theologische Fragen. Francis Bacon übte auf Bisterfeld zweifellos einen mächtigen Einfluss aus. Er war mit ihm hinsichtlich der Abrechnung mit den Götzen – d.h. mit den alten

Philosophen – völlig einverstanden, jedoch hatte er seine Zweifel in Bezug auf Bacons Methoden, denn im Falle von philosophischen Fachwörtern konnte man durch *tabula rasa* keinen Neuanfang sichern. Er lies Bacons Werke bereits seit seiner Reise nach England mit großem Eifer und er empfahl sie den Kollegen. Er lieb Comenius' Werk *Praeludia Conatum* noch in Siebenbürgen von Alsted aus, und er wusste auch, dass Comenius gerade an seiner Pansophie, d.h. am selben Thema wie Bisterfeld, mit Hartlibs Unterstützung arbeitete. Der katalonische Philosoph Lull kam vor allem in Folge von seiner Kombinatorik und der kabbalistischen Lehre in den Gesichtskreis Bisterfelds. Auf der Reise nach Paris schaffte er sich für zwei Florenus das Werk *Arbor Scientiae* von Lull an, das er auch Hartlib empfahl, bzw. ein anderes Büchlein von Pierre Morostel, einem unbedeutenden Lull-Plagiator, das *Regina omnium Scientiarum*. Der Grund, warum Bisterfeld die Forschungen in der Mathematik mit großem Interesse verfolgte, war, dass er bestimmte mathematische Methoden in allen anderen Wissenschaftsdisziplinen für anwendbar hielt. Unter den englischen Mathematikern erwähnte er John Pell (1611–1685) und ein Werk von Wilhelm Oughtred (1575–1660): Oughtred veröffentlichte 1631 in London seine Arithmetik, die 1633 um einen neuen Teil ergänzt wurde. Im Jahre 1636 legte er sie in einer detaillierteren Fassung vor.

Ein anderer im Brief vorkommender Name ist der von Isaac Beeckman (1588–1637) – Hartlib fragte, ob Bisterfeld seinen Werken bereits begegnet war. Der aus einer Hugenottenfamilie stammende Beeckman war eine außergewöhnliche Persönlichkeit: er hatte in einer holländischen Kleinstadt am Meeresufer eine Werkstatt für den Bau von Wasserleitungen, aber er verzichtete auf seinen Beruf, um sich mathematischen und physischen Forschungen widmen zu können. Im Jahre 1626 gründete er das *Collegium mechanicum*, um dort mit gebildeten Freunden über Fragen der Wissenschaft und der Physik zu diskutieren. Er genoss beim Stadtrat in Dordrecht ein so hohes Ansehen, dass 1628 in einem der Türme der Schule ein kleineres Observatorium für ihn errichtet wurde.

Keine seiner Arbeiten erschien zu seinen Lebzeiten, aber 1644 veröffentlichte sein Bruder das Tagebuch, das Beeckman zwischen 1610 und 1634 führte. Aus diesem Tagebuch geht hervor, dass es Beeckman war, der den jungen Descartes 1618 in verschiedene mathematische und naturphilosophische Themen einführte, und dass ihre Beziehung auch später aufrechterhalten blieb. Beeckman wurde 1629-1630 auch von Gassendi und Mersenne aufgesucht, die sich für seine wissenschaftlichen Forschungen interessierten. Aus diesen Umständen folgt, dass Bisterfeld die Bücher von ihm nie sehen konnte, aber – wie er schreibt – war ihm die Person Beeckman umso mehr bekannt. Auf diese Bekanntschaft geht er im weiteren nicht detailliert ein, aber wir wissen, dass auch Gassendi und Mersenne durch denjenigen Andreas Rivetus in den Bekanntenkreis von Beeckman gelangten, der Bisterfelds wichtigste Gönner im Westen war.

Auch andere wichtige Bücher, die nach den neuesten Anschauungen verfasst waren, erreichten Bisterfeld. Nicht nur, dass er die 1637 herausgegebene *Discours de la Méthode* von Descartes bereits im Jahre 1638 lies, sondern sie auch mit einer scharfen Kritik bewertete: er hielt Descartes' Methode nicht ausreichend dafür, dass jemand durch sie gebildet genug werde. In Hinsicht auf die Mathematik und Physik bezeichnete er das Werk als hervorragend. Bisterfeld sagt vom Utrechter Philosophieprofessoren Henri Reneri (1593–1639), er sei „wie für Descartes, so auch für mich ein Vertrauter“. Was die Naturwissenschaften betrifft, gehörte Reneri tatsächlich zu den Bewunderern von Descartes, aber im Bereich des Unterrichtes beabsichtigte er keineswegs, Descartes' Lehren zu folgen. Wahrscheinlich kannte Bisterfeld auch den Leidener Professoren Jacob Golius (1596–1677), den er gleichfalls als den Freund von Descartes erwähnt.

Der Calvinist Bisterfeld erweist sich in Sachen Theologie überraschend weit blickend. Mit Neugier und Diskussionsbereitschaft blättert er in den Werken des zeitgenössischen englischen Theologen William Twisse (1578?–1646), und versucht, durch Hartlib zu den Schriften des ebenfalls

englischen Theologen Thomas Bradwardinus zu kommen. Mit Hartlib ist er in Hinsicht auf Nützlichkeit solcher Hauptwerke des deutschen Spiritualismus einverstanden wie z.B. die Schriften von Johann Tauler oder die *Theologia Deutsch*. Er kannte auch die Schriften des gerade in Danzig wirkenden Paul Felgenhauers, der sich für einen Propheten ausgab, und meistens als ein Irre abgetan wurde. Seine Schriften hielt Bisterfeld für diabolisch.

Eine andere – und zugleich die einfachste – Form der Buchanschaffungen war, dass Bisterfeld oft Adressat von verschiedenen Buchsendungen war. Die erhalten gebliebenen Briefe bezeugen, dass er grundsätzlich aus zwei großen Quellen Bücher erhielt: einerseits aus dem niederländischen Freundeskreis, aus der Richtung Leiden-Amsterdam-den Haag (Andreas Rivetus, Friedrich Spanheim), andererseits von der Hartlib-Gesellschaft (Johann Amos Comenius, Samuel Hartlib, Cyprian Kinner, John Pell). Charakteristisch ist die folgende Textstelle aus einem Brief an Comenius:

Varios tractatus a Domino Hartlibio accepi, literas nullas: sed vicem eius functus fuit Dominus Rulicius. Agam de eo cum Principe prima occasione, tumque bienii silentium rumpam. Addam quoque reriorum meorum librorum catalogum, eo fine, ut vestra benevolentia, meo aere, illum in posterum augeat.

Aber auch andere schickten ihm ihre eigenen Werke und andere Neuigkeiten – Paradebeispiel für diese Art der Bibliotheksbereicherung war Marin Mersenne, der Bisterfeld mit dem Manuskript seiner Untersuchungen zum Magnetismus zu erfreuen versuchte. Es sind auch Quellen vorhanden, laut derer sich auch ein mitteleuropäischer heterodoxer Kreis bemühte, mit Bisterfeld in Beziehung zu kommen, und dass der Kreis interessante Traktate und Flugschriften nach Siebenbürgen Alsted und Bisterfeld zukommen ließ.

Bisterfelds Einfluss auf den Bucherwerb von Zsigmond Rákóczi

Zwischen Bisterfeld und Zsigmond Rákóczi entwickelte sich in der ersten Hälfte der 1640er Jahre eine innerliche, ernste, freundschaftliche Beziehung. Sie pflegten eine rege Korrespondenz besonders nach dem Tod von György Rákóczi I. Bisterfeld teilte seine Meinung dem Prinzen in Fragen der Politik mehrmals mit, er unterstützte ihn in seinen Studien, so z.B. als Zsigmond Französisch zu lernen begann. Auch Bisterfelds Rolle in der Organisation der Hochzeit des Prinzen ist bekannt, und natürlich empfahl er ihm mehrmals Bücher, im Jahre 1649 z.B. Bacons *Augmentis Scientiarum*, Campanellas *Arbores metaphysicas* und verschiedene Werke von Comenius.

Die Frage ist es, ob diese Werke in Zsigmonds Bibliothek vorhanden waren. Auf den Regalen und in Kisten fand man Tommasso Campanellas *Universalis philosophiae seu opus Metaphysicarum*, *Philosophia rationalis* und *Astronomia*, Bacons *Novum Organum* und *Silva Silvarum*, bzw. mehrere Sprachlehrbücher von Comenius.

Aber es kam auch vor, dass gerade Bisterfeld Bücher von Zsigmond erhielt, so schickte Zsigmond nach Karlsburg [Gyulafehérvár] das neulich in Bartpha [Bártfa] veröffentlichte Werk von Pál Medgyesi *Dialogus politico-ecclesiasticus*. Medgyesi schrieb diese Streitschrift über die Presbyterien im Auftrag von Zsigmond: die kirchenpolitische Frage der Presbyterien sorgte für Spannungen innerhalb der reformierten Kirche bereits seit dem Ende der 1630er Jahre. Bisterfeld selber spielte eine wichtige Rolle im Herausbilden des Puritanismus in Ungarn und Siebenbürgen, er musste also die diesbezügliche Streitschriftenliteratur gut gekannt haben. Aber im allgemeinen mag er wohl auch die Literatur und die Autoren aus Siebenbürgen, und sogar aus weiteren Regionen verfolgt haben, wie die Werke von István Geleji Katona und Pál Keresztúri, zumal er zu mehreren von diesen Schriften Widmungen und Begrüßungsgedichte verfasste. Mit dem Mathematiker und

Astronomen David Fröhlich aus Ober-Ungarn führte er auch einen intensiven Briefwechsel.

Nach diesem Überblick der Buchanschaffungen von Bisterfeld soll im folgenden das Verzeichnis konkret analysiert werden. Inwieweit wird die oben skizzierte Eruditio in den im Katalog auffindbaren Werken widerspiegelt?

Beschreibung der Bibliothek

1. Die Größe der Bibliothek

Obwohl der Abschreiber insgesamt 247 Werke auflistet, es kommt mehrmals vor, dass zu einem Item auch mehrere Werke zugewiesen werden: so z.B. unter Nr° 159. befinden sich gleich zwei Werke von Borelli, unter Nr. 131 gleichfalls zwei Werke von Campanella, bzw. unter Nr° 150. findet man zwei Schriften von Christoph Wittich. Es ist auch nicht bekannt, ob es sich um Kolligate, bzw. Verlagskolligate handelt, von denen bloß die jeweiligen ersten Stücke angegeben wurden. Demgegenüber finden wir auch solche Fälle, wo der gleiche Titel zweimal vorkommt: so das Werk *Idololatria* von Vossius (Nr° 62. und 185.) oder Julius Caesar Scaligers *Exercitationum* (Nr° 1. und 188). Wir können auf jedem Fall mit mehr als 247 Werken rechnen.

Leider konnten nur relativ wenige aus den Titeln vollständig identifiziert werden. Der Grund dafür ist, dass der Abschreiber in zahlreichen Fällen nur den Namen des Autors angibt, wie z.B. im Falle von Coelius Rhodiginus (Nr° 6.) oder von Aristoteles (Nr° 14.). Dies bezieht sich vor allem auf die Autoren der Antike und des Humanismus. An anderen Stellen findet man zwar der abgekürzte Titel des jeweiligen Werkes, aber oft waren so viele verschiedene Ausgaben in der frühen Neuzeit vorhanden, dass es beinahe unmöglich ist, all die Ausgaben aufzulisten: dies gilt z.B. für Ciceros *De natura Deorum* (Nr° 4.) oder für Cardanos *De subtilitate* (Nr° 187.). Natürlich waren trotzdem einige Werke vollständig

identifizierbar, wie beispielsweise die Frankfurter Gesamtausgabe von Bacons Werken aus dem Jahre 1665, denn der Abschreiber notierte hier die Jahreszahl neben dem Namen des Autors und dem Werktitel (Nr° 136.), oder das Werk *Centuria* von Joachim Camerarius aus 1661, gleichfalls aus Frankfurt (Nr° 196.). Man konnte die Identifizierung mit beinahe völliger Sicherheit im Falle von denjenigen Titeln festlegen, bei denen – meines Wissens – das jeweilige Werk nur einmal im Laufe des XVII. Jahrhunderts veröffentlicht wurde: z.B. bei Heinrich Nolles *Physica Hermetica* (Nr° 18.) ist bloß eine Hanauer Ausgabe aus dem Jahre 1617 bekannt. In bestimmten Fällen, wo es sinnvoll war, gab ich auch die Daten der zweiten Ausgabe an. Ungefähr die Hälfte der so identifizierten Ausgaben (etwa 80 Werke, d.h. 15–18% der 247 Item) stammen aus den Jahren nach 1655, aus den Jahrzehnten nach Bisterfelds Tode. Die beiden spätesten Werke sind aus dem Jahre 1688 – eines von ihnen wurde für den französischen Adel verfasst, und ist die klassische Pariser Ausgabe der gesamten Werke von Apuleius mit den Kommentaren von Julianus Floridus (Nr° 46.), das zweite ist Caspar Cramers *Collegium Chymicum* (Nr° 244.). Daraus lassen sich zwei wichtige Schlussfolgerungen ziehen:

1. der Katalog wurde nach 1688 zusammengestellt,
2. die hier aufgezeichnete Bibliothek gehörte nicht Bisterfeld.

II. Sprachliche Zusammensetzung der Bibliothek

Die Mehrheit der identifizierten Titel ist in lateinischer Sprache verfasst. Auch dort, wo nur der Name des Autors bekannt ist, kann mit guten Gründen angenommen werden, dass auch diese Werke auf Latein verfasst waren, denn es handelt sich um antike und humanistische Autoren. Es können nur wenige Ausnahmen erwähnt werden: man findet mehrere deutschsprachige Werke – z.B. Abraham Rogerius *Offne Thür zu dem verborgenen Heydenthum* (Nr° 43.), Johann Daniel Majors *See-Farth* (Nr° 206.) und der *Lustige Schawplatz* von Polus (Nr° 209.), auch mehrere

französischsprachige – *Le Journal des Sçavans* (Nr° 200.) und ein Werk von Bernier (Nr° 242.), und ein italienischsprachiges – Ferrante Imperato *Dell'Historia Naturale* (Nr° 186.). Daraus lässt sich folgern, dass der Besitzer der Bibliothek bewandert sein musste in der lateinischen und deutschen, und vielleicht auch in der französischen und der italienischen Sprache.

III. Inhaltliche Eigenschaften der Bibliothek

Traditionen und Kommentare: Schwerpunkt Aristoteles

In der frühen Neuzeit basierte der Schulunterricht vor allem auf den Werken von Aristoteles. Dies bedeutet, dass seine Terminologie, Methoden, Klassifikationen und Definitionen verwendet wurden, auch wenn in einer modernisierten und christianisierten Form. Aristoteles ist im Verzeichnis zwar nur mit einem Werk vertreten (Nr° 14.), aber umso mehr sind Kommentare zu seinen Werken zu finden: der bedeutendste von ihnen ist das Werk von Alexandros Aphrodisiensis (Nr° 100. und 217.), der die Lehren von Aristoteles in einer naturalistischen Richtung modifizierte, während der arabische Philosoph Averroës den Lehren eine reinere Form verlieh (Nr° 101.). Philoponus (Nr° 220.) und Ephesius (Nr° 221.) waren namhafte Kommentatoren aus dem Mittelalter. Im Verzeichnis ist die Präsenz der frühneuzeitlichen Rezeption der Werke von Aristoteles viel bedeutender, und das in einer vielfältigen Form: der heftige Prediger und Reformator Savonarola zählt in der Philosophiegeschichte zu einem der Anhänger von Aristoteles (Nr° 122.), während die kritischen Kommentare des Humanisten Barbaro, die er aufgrund von Originaltexten verfasste, ergeben bereits feine Unterscheidungen (Nr° 111. und 232.). Die spanische Universität in Coimbra versah zahlreiche Werke von Aristoteles mit Kommentaren, die auch in protestantischen Gebieten weit verbreitet waren (Nr° 228.), wie auch die im Geiste der Scholastik verfassten Werke des spanischen

Jesuiten Pereira (Nr° 115.), bzw. des Kapuzinermönchs Franciscus Titelmannus (Nr° 113.). Der vom Franz I. berufene Professor Vimercati in Paris (Nr° 173), der Arzt des spanischen Herrschers Philipp II., Valles, in Madrid (N° 156.) sind heute Klassiker zur aristotelischen Physik. Jean de Launoy gehörte in französischen Gelehrtenkreisen nicht zu den gewöhnlichen katholischen Theologen: er griff auf historisch-kritischer Grundlage intensiv die Legenden der Märtyrer und Heiligen an, weshalb er auch als Heiligenmörder bezeichnet wurde. Seine Pariser Streitsitzungen wurden 1676 auf königlicher Verordnung verboten (Nr° 97.).

Auch protestantische Gelehrte trugen der Aufrechterhaltung der neuaristotelischen Philosophie bei: wie z.B. David Chytraeus von der Rostocker Universität (N° 116.), oder einer der bedeutendsten protestantischen Metaphysiker Clemens Timpler (Nr° 127.), bzw. Jacob Schegk (Nr° 231.). Der in Strassburg zuerst Medizin lehrende Havenreuter vertiefte sich später in der Physik und der Philosophieforschung so sehr, dass er dank seiner Ansichten auch als der zweite Aristoteles genannt wurde (Nr° 223.). Melchior Zeidler, Theologieprofessor in Königsberg, schrieb ein Lehrbuch zu den Werken Aristoteles (N° 96. und 163.). Der Schotte Boate formulierte bereits bedeutende Einwände (Nr° 236).

Natürlich erlebten auch andere hellenistische Strömungen ihre Blütezeit im XVI–XVII. Jahrhundert: die Stoiker sind im Verzeichnis mit Seneca (Nr° 5.) und mit zwei grundlegenden Werken von Lipsius (Nr° 93. und 94.), die Skeptiker mit einem Werk von Diogenes Laertios (Nr° 15.), und mit Ciceros *Academia* vertreten (Nr° 90.), bzw. mit dem *Adversus mathematicosa* von Sextus Empiricus, der eine der wichtigsten Quellen der Geschichte des Skeptizismus in der frühen Neuzeit ist (Nr° 38.).

„*Libertas philosophica*“ versus „*philosophia recepta*“

Der markanteste und wichtigste Teil des Verzeichnis wird von denjenigen modernen philosophischen Werken gebildet, die in der

Geschichte des frühneuzeitlichen Denkens – gegenüber der oben aufgezählten – die meisten Veränderungen hervorriefen. Äußerst spannend ist die Anwesenheit der italienischen Häretiker Giordano Bruno und Campanella an der Seite von solchen Erneuerern der englischen Philosophie wie Bacon, Hobbes und Robert Boyle. Andererseits ist bewundernswert die Reihe der Werke von Descartes und von der ihm folgenden cartesianischen Generation. Unter ihnen ist besonders Spinoza hervorzuheben. Betrachten wir zunächst die italienischen Autoren:

Natürlich fällt gleich Cardano ins Auge (zwei Item: Nr° 133. und 187.), mit dem der Kampf gegen die scholastische aristotelische Auffassung ansetzte. Aus wissenschafts-geschichtlicher Sicht ist vielleicht Telesio (Nr° 129) von noch größerer Bedeutung, der „den ersten ernstesten Versuch unternahm, die Naturphilosophie von Aristoteles auszuarbeiten“, wie auch Patrizi, der einen eigenen Lehrstuhl in Ferrara, später in Rom hatte, und die Philosophie von Platon lehrte mit Widerlegung der aristotelischen Philosophie (Nr° 130.). In der frühneuzeitlichen Lesekultur im Karpatenbecken kann kein einziges Werk von Giordano Bruno nachgewiesen werden, in unserem Verzeichnis jedoch finden sich gleich drei Werke von Bruno (Nr° 134.). Die Stücke *De immenso*, *De monade* und *De minimo* der Trilogie sind naturphilosophische Lehrgedichte: nach der Meinung der Kritiker sind diese wenn auch nicht die originärsten im Gesamtwerk von Bruno, so doch die komplexesten. Jedes Element der eklektischen Weltanschauung Brunos ist hier aufgereiht: der Atomismus, die pythagoreische Numerologie, die Kombinatorik, die Gedächtniskunst, die Naturmagie und die konkrete Geometrie. Der als Genie bezeichnete Bruno ist einer der bedeutendsten Wortführer der Konzeption eines mittelpunktlosen, endlosen Universums und der Pluralität der Welten am Ende des XVI. Jahrhunderts. Auf katholischen Gebieten waren seine Werke seit 1603 auf der Liste der verbotenen Bücher. Gleichzeitig mit der Hinrichtung Brunos kam auch Campanella ins Gefängnis, dessen Werk *De sensu rerum* auch in Frankfurt dank dem Deutschen Tobias Adami veröffentlicht werden konnte (Nr° 212.). In den vier

Büchern werden seine Erkenntnistheorie und Anthropologie dargelegt: von besonderer Bedeutung ist das zweite Buch, das der Analyse der materielosen und ewigen Seele gewidmet ist. Die Identifizierung eines zweiten Campanella-Items stieß auf Schwierigkeiten, da Campanella kein Werk mit dem Titel *Reformatio Scientiarum* verfasste. Er begann aber seine ersten Sammelbände 1636, nach der Flucht nach Paris für den Druck vorzubereiten, aus den geplanten 10 Bänden konnten jedoch nur vier bis 1639 (d.h. bis zu seinem Tode) erscheinen, alle unter dem Haupttitel *Instauratio magna scientiarum*. Eines (oder vielleicht alle) von diesen mag der Eigentümer der Bibliothek besessen haben (Nr° 131.).

In der Geschichte des frühneuzeitlichen Denkens wird besondere Wichtigkeit drei weiteren, auch im Verzeichnis angeführten, aus Frankreich stammenden italienischen Philosophen zugeschrieben. Ihre Bedeutung besteht darin, dass sie auf einem sehr hohen Niveau den Atomismus neu zu beleben versuchten, und damit den modernen Wissenschaftsdisziplinen neue Wege bereiteten. Von Sébastien Basson ist nur ein auch im Verzeichnis vorhandenes Werk bekannt geworden, das aber im ganzen Jahrhundert in hohem Ansehen stand (Nr° 137. und 238.). Seine Polemik war vor allem gegen Aristoteles gerichtet, und er plädierte – im Gegensatz zu Aristoteles – für eine korpuskulär-atomistische Auffassung der Materie. Jean-Chrysostome Magnen war an der Universität von Pavia tätig, wo er Medizin, später auch Philosophie lehrte, und in seinem Hauptwerk die atomistische Philosophie von Demokritos vom neuen aufnahm (Nr° 82.), obwohl er behauptete, dass in der Öffentlichkeit Aristoteles den Jugendlichen unterrichtet werden müsse, während Demokritos nur in Privatstunden gelehrt werden dürfe. Claudio Berigardo war zuerst in Pisa, dann in Padua als Philosophieprofessor tätig, und wurde durch sein Werk *Circulus Pisanus* berühmt (N° 237.). In diesem Werk stehen zwei Personen im Dialog einander gegenüber, von denen die eine als Wortführer von Aristoteles, die andere als der von vorsokratischen Denkern (wie Empedokles und Demokrit) auftritt. Berigardo steht – wenn

auch nicht eindeutig, jedoch eher – auf dem Standpunkt der letzteren.

Unter den englischen Denkern springt zuerst das Werk *Utopia* von Thomas Morus ins Auge (Nr° 197.), das einen seltenen Schatz in den ungarischen Buchnächlässen der frühen Neuzeit darstellt. Beinahe als einzige konnte die Frankfurter Gesamtausgabe von Francis Bacon aus dem Jahre 1665 im Verzeichnis mit völliger Sicherheit identifiziert werden (Nr° 136.), aber der Besitzer verfügte auch über ein weiteres Werk von Bacon (Nr° 64.). Rossis Meinung über Bacon ist sehr treffend:

Sein gesamtes Lebenswerk richtete sich darauf, anstelle der rhetorischen, literarisch geprägten Kultur eine wissenschaftlich-technisch geprägte Kultur zu stellen. Bacon war sich völlig bewusst, dass die Verwirklichung dieses Reformprogramms eine Verabschiedung der Tradition bedeutet.

Die Tradition in diesem Falle bezeichnet diejenige zweitausendjährige Kultur, die mit dem Namen von Aristoteles, Platon, Demokrit, Hippokrates, Euklid und Archimedes gekennzeichnet ist, und diejenige Wissenschaft, die seitdem nicht von der Stelle kommt und sich nicht bereichern kann. Bacon rechnete also mit der Tradition ab, und stattdessen kam er auf ein neues System, dessen Wesen in der wissenschaftlichen Aufarbeitung des auf Erfahrung ruhenden Datensammelns bestand (inductio). Auch Kenelm Digby ist ein englischer Philosoph, der lange Zeit in Paris lebte und zum Kreis von Mersenne gehörte. Sein Hauptwerk trägt den Titel *Demonstratio immortalitatis* (Nr° 154.), das die Beweise der Unsterblichkeit der Seele erschließt. Digby zählte zu den anerkanntesten Philosophen seiner Zeit, zu einem der Hauptvertreter des Atomismus neben Descartes und Gassendi. In den letzten Jahren seines Lebens wurde Bacon vom jungen Thomas Hobbes unterstützt, wobei Hobbes auch mit Digby eine Korrespondenz führte. Der Titel des Werks von Hobbes wurde vom Abschreiber nicht vollständig angegeben, nur so viel ist im Verzeichnis zu lesen, dass die Schrift *Opera* hieß (Nr° 155.). Es ist anzunehmen, dass es sich um einen Sammelband von Hobbes Werken handelt, der 1668 in Amsterdam herausgegeben wurde. Dies beinhaltete auch die Schrift *Leviathan*, auf die eine Art

Hetzjagd in ganz Europa angesagt wurde. Die Bedeutung dieses im westlichen politischen Denken eine wichtige Wende bringenden – und in der Epoche leidenschaftlich abgelehnten – Autors pflegt man mit der von Spinoza zu messen. Leider wurde auch das Werk des irischen Chemikers, des Sekretären der Royal Society Robert Boyle vom Abschreiber nicht detailliert angegeben (Nr° 158.). Man kann nur hoffen, dass es sich um das Werk *Der skeptische Chemiker* (aus dem Jahre 1661 oder 1679) oder um das in Genf, 1680 herausgegebene *Opera varia* handelt, in dem Boyle in Form von Dialogen die aristotelische Lehre der vier Elemente zu widerlegen, bzw. die Theorie von Paracelsus über die drei Prinzipien (Salz, Quecksilber und Schwefel) auch experimentell zu begründen versuchte.

Um auf den europäischen Kontinent zurückzukehren, findet man nur ein einziges Werk von René Descartes (Nr° 141.), und leider konnte nicht nachgewiesen werden, um welches seiner Werke es sich handeln mag. Nach der Erscheinung der *Abhandlung über die Methode* (Leiden, 1637) wurde die Akzeptanz oder die Ablehnung der cartesianischen Philosophie zu einem der wichtigsten Probleme an den niederländischen Universitäten. Die cartesianische Philosophie, die einen Bruch mit den Traditionen bedeutete, war weniger ein philosophisches System als eher eine Denkmethode, die vor allem auf Ärzte und Theologen einen bedeutenden Einfluss ausübte. An der Universität von Utrecht sorgte für besondere Aufregung, als ein Professor der Medizin Henricus Regius öffentlich gegenüber Voetius die Gültigkeit der cartesianischen Philosophie verteidigte (Nr° 142.), aber diese Denkrichtung im Jahre 1643 vom akademischen Senat auch offiziell verurteilt wurde. An der Universität in Leiden brach diese Polemik während der langen Professur von Adriaan Heerebord (1640–1661) und Johannes de Raei (1653–1668) aus. Die in den niederländischen Traditionen wurzelnde Offenheit und Kompromissbereitschaft trat mit ihrer ganzen Schärfe im Werk von Heerebord auf: durch die Verbreitung des *libertas philosophica* und der Werke folgender Autoren: Descartes, Gassendi, Basson, Berigard und Magnen (alle

auf der Liste). Die Disputationen während der Professur von Heerebord kamen kaum aus den Grenzen der *recepta philosophia* hinaus, aber in den Korollarien der Disputationen waren sämtliche Argumente von solchen neuen Philosophen angeführt, wie z.B. Basson, Bacon, Campanella, Johannes Sperling und natürlich Descartes (N° 145.). Die Bedeutsamkeit von Heerebord zeigte sich weniger in seinen Werken, als darin, dass er die Universität für moderne Denkrichtungen öffnete. Johannes de Raei, der übrigens ein Anhänger von Regius war, wurde bereits am Anfang seiner Laufbahn dessen bezichtigt, dass er zu sehr im Geiste von Descartes lehrte. Im Jahre 1651 erhielt er eine Erlaubnis, Vorlesungen in Physik zu halten, nur unter der Bedingung, dass er versprach, nicht die Grenzen der aristotelischen Physik zu überschreiten. Dank dieser Vorlesungen entstand das Werk *Clavis philosophiae naturalis* (Nr^o 167., und auch ein nicht identifiziertes Werk unter Nr^o 146.), in dem er versuchte, Aristoteles und Descartes in Einklang zu bringen mit der Begründung, Descartes stehe viel näher zu Aristoteles als alle andere Scholastiker. In Groningen sind die Angriffe gegen Descartes mit dem Namen von Marten Schoock, Professor für Logik, gekennzeichnet, der in einem Pamphlet mit dem Titel *Philosophia cartesiana* (Utrecht, 1643) seine Descartes entgegengesetzte Meinung formulierte (Nr^o 143., obwohl es sich nicht mit Sicherheit feststellen ließ, ob es sich tatsächlich um dieses Werk von Schoock handelt). Descartes brachte diese Angelegenheit vor den akademischen Senat.

Einer der Vertreter der ersten cartesianischen Generation war der Astronom und Jurist Daniel Lisptorp aus Uppsala, der auf den letzten Seiten seines Descartes' Lehren erklärenden Werkes (Nr^o 152.) einige Daten aus dem Leben des angesehenen Philosophen, die er aus den vertraulichen Berichten seiner niederländischen Freunde erhielt, anführte. Für Aufregung sorgte auch der Philosophieprofessor Johannes Clauberg an der Hochschule in Herborn, der ab dem Jahre 1649 den Unterricht der cartesianischen Philosophie einführte (Nr^o 147.). Die Diskussion wurde dank der Dissertation von Samuel Maresius neu belebt, der die Dissertation

1670 der reformierten Kirche der Vereinigten Niederländischen Erbländer widmete, und der sich – seinen früheren cartesianischen Standpunkt revidierend – gegen diejenigen Theologen wandte, die sich im Unterricht auf die Lehren von Descartes stützten (Nr° 144.). In diesen Bücherkrieg intervenierte auch der in Nimwegen wirkende, der cartesianischen Generation angehörende Philosoph Christoph Wittich, der doch im Streit selber betroffen war, und zwar mit seinem Werk *Consensus* (Nr° 150.), in dem er, Descartes ähnlich, für die Notwendigkeit der Trennung der Philosophie und der Theologie plädierte, und gleichzeitig diejenigen Anschuldigungen zurückwies, die von Seiten der Vertreter der geozentrischen Weltanschauung stammten – unter anderen von auch im Verzeichnis angeführtem Johannes Herbin (Nr° 149.) und Peter van Maastricht (Nr° 148.).

Nicht unwichtig ist die Tatsache, dass der Sammler, der diese cartesianischen Diskussionen an den niederländischen Universitäten mit größter Aufmerksamkeit verfolgte, sich auch weitere zu diesem Thema verfasste Werke anschuf, die uns als exotisch vorkommen mögen. Der Brief des Neuplatonikers Henry More wurde als eine Verteidigung Descartes abgefasst (Nr° 153.), in dem er die Kraft und Reinheit von Descartes' Denken lobt, auch wenn er nicht mit all seinen Lehren einverstanden ist. Dieser Brief soll jedoch nicht mit den Briefen verwechselt werden, die More an Descartes, mit dem er 1648–1649 eine rege Beziehung pflegte, schrieb. Auch der französische Jesuit Pierre-Daniel Huet konnte Descartes nicht entgehen. Obwohl er in seiner Jugend noch für Descartes schwärmte, wandte er sich 1679 in seinem Hauptwerk, dem *Demonstratio Evangelica* (einer vergleichenden Religionsgeschichte) gegen Descartes, aber vor allem gegen Spinoza (Nr° 41.). Er widmete Descartes ein eigenes Traktat mit dem Titel *Censura philosophiae cartesianae* (Paris, 1689).

Im Verzeichnis sind zwar die Werke von Descartes und von seinen Anhängern in überwiegender Mehrzahl zu finden, es ist jedoch ein anderer zeitgenössischer französischer Philosoph, der mit den meisten eigenen Schriften im Verzeichnis repräsentiert ist, und

zwar Pierre Gassendi. Er belebte die Lehren von Epikur mit in der Tradition des kritischen Humanismus wurzelnden Methoden neu, um sie anstelle der scholastischen aristotelischen Richtung vorzuschlagen. Er war als praktizierender Astronom auch ein leidenschaftlicher Vertreter und Verbreiter der Lehren von Galilei. Sein Hauptwerk – *De vita et doctrina Epicuri* – handelt von der Philosophie Epikurs, an dem er lange Jahre arbeitete. Zu dieser Schrift wurde auch eine kürzere Zusammenfassung mit dem Titel *Philosophiae Epicuri syntagma* verfasst (Nr° 140.). Leider konnte nicht festgestellt werden, welche Werke sich hinter den zwei anderen Gassendi-Item verbergen (Nr° 84. und 241.). Es soll jedoch noch ein hierzu gehörendes Item erwähnt werden, und zwar das Werk des Schülers und Freundes von Gassendi, François Bernier (Nr° 242.). Gabriel Naudé, obwohl er mit Gassendi nicht in Beziehung stand, war eine wichtige Persönlichkeit des französischen Humanismus, der lange Zeit in Italien lebte, und nach seiner Rückkehr nach Paris als Bibliothekar des Kardinals Mazarin tätig war. Später bekleidete er dieselbe Funktion bei der schwedischen Königin Christine. Der Abschreiber gab bloß den Namen von Naudé auf der Liste an (Nr° 119.). Als letzte Item sollen vier wissenschaftsgeschichtliche Raritäten erwähnt werden, denen ich noch auf keinen aus dem Karpatenbecken stammenden Bücherverzeichnissen des XVII. Jahrhunderts begegnete: *Le Journal des Sçavans* (Nr° 200.) war die erste wissenschaftliche Zeitschrift der Welt. Es war Denys de Sallo, der die Zeitschrift ab dem Jahre 1665 in französischer Sprache wöchentlich herausgab. Sallos Ziel war, interessante Bücher dem Publikum vorzustellen, berühmte Persönlichkeiten unter die Lupe zu nehmen, über neue Ergebnisse der Physik und Chemie, und andere wissenschaftliche Entdeckungen zu berichten. In der ersten Nummer wurde ein in der Nähe von Oxford geborenes Ungeheuer mit zwei Köpfen vorgestellt, aber auch über ein neues Teleskop und neue Linsen, und es wurde über ein Buch von Descartes auch berichtet. Die *Acta philosophica Societatis Regiae in Anglia* (Nr° 199.), der Blatt der Royal Society, der von Henry Oldenburg herausgegeben wurde, war

das englische Gegenstück der *Le Journal des Sçavans*. Selbstverständlich durfte auch die erste deutsche wissenschaftliche Zeitschrift nicht fehlen: die Akademie der Wissenschaften in Deutschland, die Leopoldina hat 1670 das Blatt *Miscellanea curiosa* (N° 203.) gegründet. Es wurde dem Kaiser Leopold I. gewidmet, um der Menschheit besonders im Bereich Heilkunde mit neuen Ergebnissen gut zu tun. Mit ähnlicher Zielsetzung hat 1673 Thomas Bartholinus – das Mitglied einer berühmten dänischen Arztdynastie, der als Erster die regelmäßige Obduktion in Dänemark eingeführt hat – die erste dänische wissenschaftliche Zeitschrift *Acta medica et philosophica Hafniensia* (N° 201.) in Gang gesetzt.

Angesichts dieser Raritäten wirkt das Werk *Tractatus theologico-politicus* des sonderbarsten und berüchtigten Philosophen des XVII. Jahrhunderts Spinoza kaum als eine Überraschung (Nr° 151.). Das Buch sorgte für Empörung in ganz Europa. Ich möchte besonders die Aufmerksamkeit darauf lenken, dass der Abschreiber des Verzeichnisses in Hinsicht auf den Autor besonders gut informiert sein mochte, vielleicht selber ein gelehrter Leser, denn die Verleger verschwiegen den Namen von Spinoza am Deckblatt sowohl der ersten wie auch der zweiten Ausgabe (obwohl man in Gelehrtenkreisen ganz genau wusste, von wem das Werk stammt). Unter den Bücherverzeichnissen aus dem XVII. Jahrhundert im Karpatenbecken ist mir bloß ein einziger Fall bekannt (ebenfalls aus den 80er Jahren), wo ein Werk von Spinoza angeführt wird, besser gesagt ein Werk von Descartes durch Spinoza verlegt. Das oben angesprochene Traktat Spinozas war 1676 in den ganzen Niederlanden verboten, wie auch seine späteren Werke. Auch in Ungarn und Siebenbürgen wurde sein Name nur mit heiligem Schauer erwähnt, was auch das folgende besondere Zitat bezeugt – das Zitat ist deshalb besonders, weil es vom Unitarier János Kénosi Tözsér, von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts stammt, der folgendes gerade im Bezug auf einer der Stellen in Bisterfelds *Metaphysica* schreibt:

Es muss die Seele des gottlosen Spinoza in jenem Menschen wohnen, der solche Schmähworte spricht. Gott soll unsere Seelen von dergleichen Werken der Dunkelheit bewahren.

Letztlich kamen auch einige Vertreter der neuesten deutschen Denkrichtungen auf die Liste: das Werk *Doxoscopia* des ausgezeichneten Hamburger Philosophen Joachim Jungius (Nr° 10.), *De plagio* von Jacob Thomasius (Nr° 184.), obwohl der Leipziger Philosophieprofessor weniger durch seine neuen Ansichten, als vielmehr durch seine pädagogische Leistungen berühmt wurde. Er war nämlich einer der Lehrer des bedeutendsten deutschen Denkers der Zeit, Gottfried Wilhelm Leibniz, der für Spinoza besonderes Interesse zeigte, und 1676 ihn auch besuchte. Von Leibniz ist im Verzeichnis ein Jugendwerk über die Bewegung (Nr° 160.) angeführt.

Hermetik und Alchemie

Ein anderes, äußerst bedeutendes Segment des Verzeichnisses widerspiegelt ein gesteigertes Interesse für die Magie, die hermetischen Traditionen und die Alchemie. Die Auflistung kann bei dem Magie-Handbuch von Agrippa *De occulta philosophia* (Nr° 214.) und dem Werk *Magia naturalis* von Giambattista della Porta (Nr° 189.) angesetzt werden, die zu der Zeit außerordentlich populär waren. Im Katalog findet man auch zwei nicht näher identifizierbare Werke von Raymund Lull (Nr° 106.), bzw. von Roger Bacon (Nr° 104.). Bacon geriet in Schwierigkeiten gerade wegen seiner geheimen Experimente, die er im Pariser Haus des Franziskanerordens ausführte. Hierzu gehört auch eine Arbeit des Paul Scalichius, des sich für den Grafen der Hunnen haltenden Pál Skalics (Nr° 169.). Scalichius war der Autor einer Reihe von kabbalistisch-lullistischen Werken im XVI. Jahrhundert. Es folgt das Werk *Anatomiae Amphiteatrum* vom Lehrer des oben bereits erwähnten Digby, Robert Fludd (Nr° 138.), in dem die Anatomie und Physiologie aufgrund von alchemistischen Experimenten und Sezierungen dargestellt wird. Auch Paracelsus soll hier aufgelistet werden, der radikal mit den medizinischen Traditionen von Galenos und Avicenna brach (Nr° 118.), wie auch der geheimnisvolle

Basilius Valentinus, dessen am Anfang des XVII. Jahrhundert berühmt gewordenes Werk *Der Triumphwagen des Antimon* war. Auch andere Werke von Basilius Valentinus wurden zu der Zeit veröffentlicht, und es kann angenommen werden, dass der Besitzer auch die 1677 in Hamburg herausgegebenen gesammelten Schriften des Autors besaß (Nr° 120.). Wir wissen zwar wenig vom deutschen Alchemisten Heinrich Nolle, z.B. dass er an den Diskussionen des Rosenkreuzer teilnahm, und dass 1623 die Giessener kirchlichen Behörden wegen eines seiner Werke auch ein Verfahren gegen ihn einleiteten, sein hermetisches Werk konnte aber zumindest mit Sicherheit identifiziert werden (Nr° 18.). Der paracelsischen Lehren folgende Iatrochemiker, Jean Beguin wurde durch die Herstellung von Medikamenten berühmt, dessen Textsammlung *Tyrocinium Chemicum* wenig Theorie, aber umso mehr praktische Ratschläge beinhaltet (Nr° 247.). Johann Schröder, der in Frankfurt als Stadtphysiker tätig war, publizierte 1641 zum ersten Mal sein Hausrezeptbuch, das *Pharmacopoeia*, das auf einen sehr großen Erfolg stieß. Schröder war übrigens auch ein Anhänger der Lehren von Paracelsus, weshalb auch gegen Ende des XVII. Jahrhunderts einige seiner Thesen korrigiert werden mussten. Der Arzt und Physiker Friedrich Hoffmann aus Halle, der selber Autor verschiedener Werke zum Thema Medizin war (Nr° 17.), war derjenige, der das Werk von Schröder gründlich überarbeitete und neu herausgab. In den alchemistischen Experimenten spielten die Metalle eine wichtige Rolle – über die Transformation derselben verfasste der Kieler Geschichtspräsident Daniel Morhof einen Brief (Nr° 123.). Aus den Werken, die den Weg zur modernen Chemie wiesen, sollen die Schriften des dänischen Arztes und Chemikers, später königlichen Rates, Borrich hervorgehoben werden (Nr° 20. und 21.). In einer dieser Schriften polemisierte er mit dem Helmstedter Arzt Hermann Conring, der die Bedeutung der Alchemie für die Heilkunde bezweifelte (Nr° 39). Als Rarität muss ein Werk über Chemie des Arztes Bernhard Swalve aus Emden (Nr° 53) bezeichnet werden, wie auch die Werke von Michael Ettmüller (Nr° 246.), bzw. von Caspar Cramer (Nr° 244.).

Medizinische und naturwissenschaftliche Werke

Es sind zahlreiche medizinische Arbeiten im Verzeichnis zu finden. Der Wittenberger Professor und Iatrochemiker Daniel Sennert (Nr° 2.), bzw. sein Professorenkollege Sperling (Nr° 164.) sind mit jeweils einem Werk auf der Liste vertreten. Sennert plädiert in seinem Hauptwerk für die atomistische Weltanschauung. Von größerer Bedeutung sind jedoch die aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts stammenden medizinischen Werke von Reinesius (Nr° 192.), bzw. Thomas Bartholinus, der rege Beziehungen zu den Gelehrten seiner Zeit pflegte, und ist auf der Liste mit einem Exemplar seiner medizinischen Briefe repräsentiert (Nr° 193.). Sein Zeitgenosse war der Oxforder Professor und Iatrochemiker Thomas Willis, der als eine der größten Persönlichkeiten der Medizin des XVII. Jahrhunderts galt. Er war derjenige, der zuerst die These formulierte, Verdauung sei die Bewegung der Därme oder der inneren Körperteile (Nr° 207.). Im Verzeichnis befindet sich ein Chemielehrbuch des Jenaer Universitätslehrers Werner Rolfinck, der ein Laboratorium einrichtete, und berüchtigte Sezierungen vor der Öffentlichkeit des Weimarer Hofes durchführte (Nr° 243.). Die medizinischen Schriften des Leidener Medizinprofessors Antonides von Linden (der letzte Eching von Rembrandt wurde gerade von ihm hergestellt) waren sogar in zwei Bänden zugänglich – einmal in einer Amsterdamer Ausgabe (Nr° 81.), und auch in der Redaktion von Georg Mercklin mit dem Titel *Lindenius redivivus* (Nr° 27.).

William Gilberts Naturphilosophie über Magnetismus und elektrische Phänomene zählte in europäischen Gelehrtenkreisen zu den Hauptwerken der Zeit (Nr° 135.). Gilbert arbeitete alle bis dahin gewonnenen Erkenntnisse auf, und ging sogar den verschiedenen Aberglauben nach. Er ergänzte dann diese mit Ergebnissen seiner eigenen Experimente, wie z.B. mit der Wahrscheinlichkeit dessen, dass zwischen den Polen eine Art magnetische Kraft wirkt. Der

zeitgenössische Mathematiker und Astronom Abdias Trew aus Herborn ist auch mit einem Werk im Verzeichnis vorhanden (Nr° 165.). Borelli, der vielseitige italienische Naturwissenschaftler, Autor von Werken über Physik, Optik und Astrologie, dessen Bruder der Sekretär von Campanella in Florenz war, Mitglied der von der Familie Medici ins Leben gerufenen Accademia del Cimento unternahm in seinem Werk *De vi percussiois* den Entwurf eines mechanischen Systems, den er in *De motu animalium* weiter entwickelte. Er versuchte, die Bewegungen der Tiere aufgrund von mathematischen Rechnungen zu beschreiben. Die Kosten des Werkes wurden von der ehemaligen schwedischen Königin Christine übernommen – Borelli widmete ihr sein Werk, das aber erst nach seinem Tode veröffentlicht wurde (Nr° 159.). Die Zahl der Werke des französischen, aber in Italien wirkenden Jesuitengelehrten Honoré Fabri übersteigt 30 Schriften. Sein Interesse erstreckte sich von dem Heliozentrismus, durch die Ringe des Saturns (in dieser Sache führte er auch einen berühmt gewordenen Streit mit dem niederländischen Physiker Christian Huygens), bis zur Optik und dem Magnetismus. Er war sogar mit Galilei in Hinsicht auf die Bewegung der Erde um die Sonne einverstanden, weshalb er auch für 50 Tage in ein Gefängnis gesteckt wurde. Seine Physik (Nr° 166.) wurde auch in Gelehrtenkreisen anerkannt. Im Verzeichnis sind noch unter den deutschen Autoren die Physik von Johann Christoph Sturm (Nr° 177.) und sein Brief an More (Nr° 157.) angeführt.

Man findet auch die Hauptwerke der Botanik: die *Historia plantarum* von Theophrastus Graecus (Nr° 76.) basiert auf den Erfahrungen in dem von ihm gegründeten athenischen botanischen Garten. Das Werk wurde im Auftrag vom Papst Michael V. von Theodor Gaza ins Lateinische übersetzt (Nr° 109.). Dioscorides schuf eine Geschichte der Pflanzen (Nr° 179.), nach ihm folgte Plinius (Nr° 78. und 180. sind gleich). Die hier aufgezählten antiken Autoren zählten zu den angesehensten Botanikern auch noch in der frühen Neuzeit. Der Besitzer verfügte über eines der seltenen Werke über Mineralien und Pflanzen des Isaacus Hollandus (Nr°

107.), wie er auch einen Band über Heilpflanzen aus der emblematischen Reihe über Pflanzen und Tiere (zuerst 1593–1604) des namhaften Arztes und Botanikers Camerarius (Nr° 196.) besaß.

Der Eigentümer der Bibliothek hatte auch eine bedeutende Sammlung von enzyklopädischen Werken. Ein Beispiel ist das *Speculum naturale* von Vincentius Bellovacensis: der im XIII. Jahrhundert lebende Enzyklopädist lieferte mit seinen Ordensbrüdern eine Zusammenfassung der Wissenschaften seiner Zeit. Eine Ausgabe des Werkes, das in 32 Büchern die Geschichte der Menschheit und der Natur darlegte, ist auch noch aus dem Jahre 1624 bekannt (N° 183.). Zu dieser Zeit wurde die Sammlung von Raritäten aus der Pflanzen-, Tier- und Mineralienwelt zur Mode, und nicht nur die Herrscher, sondern auch Privatpersonen konnten solche Sammlungen (Wunderkammer) errichten, die mit Bewunderung vom Publikum aufgesucht wurden. Eine der namhaftesten Lektüren dieser Art aus dem XVI. Jahrhundert ist das Werk *Musaeum metallicum* von Aldrovandi (Nr° 205.), das eine Beschreibung der 18 Tausend Stücke zählenden Sammlung des Naturwissenschaftlers und Philosophen aus Bologna ist. Die *Dell'Historia Naturale* des Apothekers und berühmten Sammlers aus Neapel Ferrante Imperato besteht aus 28 Büchern, und bespricht neben bergbaulichen und alchemistischen Themen auch Phänomene der Pflanzen- und Tierwelt (Nr° 186.). Der später in Kopenhagen praktizierende dänische Arzt Ole Worm lernte auch ihn während seiner italienischen Reisen kennen: er verfasste im XVII. Jahrhundert mit seinem *Museum* eine Kopie des Werkes von Imperato, das ein wunderbar illustriertes Werk mit 428 Folioseiten ist (Nr° 204.). Worm begann 1621 die Stücke seiner Sammlung nach den größten Mustern systematisch anzuschaffen, die dann nach seinem Tode vom dänischen Herrscher Friedrich III. angekauft wurden, um später zu einem Teil des Dänischen Nationalmuseums zu werden.

Auch das Werk *Piazza Universale* von Tommaso Garzoni (Nr° 208.), das die Beschreibung der Handwerke und Künste beinhaltet, ist enzyklopädieartig, wie auch die aus den Werken von

Garzoni und anderer Autoren zusammengestellte Textsammlung von Polus (Nr° 209.), wo das gleiche Thema behandelt wird.

Chinesische Reisebeschreibungen

Unter den Titeln bilden eine besondere Gruppe diejenigen, die sich mit China befassen. Das XVII. Jahrhundert ist äußerst reich an exotischen Reisebeschreibungen. Die Jesuitenmissionare schritten in der Verfassung dieser Beschreibungen und in der Bekanntmachung der Kultur von fremden Völkern besonders voran: einer der Pioniere der modernen China-Missionen war Nicolas Trigault, der nach seinen Studien vom Orden selbst nach China geschickt wurde, um zwischen 1607 und 1613 an verschiedenen Orten (wie Nanking und Peking) Dienst zu leisten. Nach seiner Rückkehr nach Europa, plante er eine neue Missionsreise. Eines seiner Ziele war, die Heilige Schrift ins Chinesische zu übertragen. 1618 reiste er gemeinsam mit 22 Ordensbrüdern, mithilfe von finanzieller Unterstützung, wieder nach China. Er überarbeitete das auf Italienisch verfasste Reisetagebuch seines Ordensbruders Matteo Ricci, übersetzte es ins Lateinische und gab es 1615 heraus. Es war jedoch nicht zu identifizieren, ob es sich um dieses Tagebuch oder um die von Trigault und anderen verfasste Geschichte von China handelt (Nr° 48.). Auch Martino Martini hielt sich jahrelang in China auf, dessen *Novus Atlas Sinensis* zu einem wahren Bestseller wurde (Nr° 47.). Einer der Teilnehmer der Trigaultschen Expedition, Adam Schall von Bell lebte dann in Peking als Mandarin und Günstling des Kaisers von China. Seine Beschreibung von China wurde 1665 in Wien herausgegeben (Nr° 49.). Dieses Thema beschäftigte auch den berühmten Jesuitenpolyhistoren Athanasius Kircher, der sich – seinen Status ausnützend – allerlei Materialien der Missionsreisen anschaffte, um daraus seine ethnographisch–literarisch–kulturkundige Abhandlung über die Chinesen zu schreiben (Nr° 51.). Die Ergebnisse der ersten holländischen Gesandtschaft nach China wurde von Johann Nieuhof im Jahre 1665 zusammengefasst (Nr° 52.). Der Augsburger Theophilus Spizel kam zwar nie nach

52.). Der Augsburger Theophilus Spizel kam zwar nie nach China, aber während seines Aufenthalts in Leiden veröffentlichte er sein interessantestes Buch mit dem Titel *Commentarios de re litteraria Sinensium* (Nr° 50.), dessen Quellen die Werke des Jesuitenmissionars Michele Ruggieri, bzw. die *Sinicae Historiae Decas prima* von Martino Martini (1658) waren. Spizel versuchte, eine Verbindung zwischen der Philosophie, bzw. religiösen Weltanschauungen der Chinesen, der Griechen, der Ägypter und der Inder herzustellen.

Das Interesse des Bibliothekbesizers für exotische Erscheinungen und Orte erschöpfte sich nicht in den Chinalektüren: Abraham Rogerius arbeitete zehn Jahre lang in Palicatta (Neuseeland), dessen Buch die erste in Europa verfasste Schrift über den Hinduismus und die brahmanischen Bräuche darstellt. Sein Werk erschien 1651 zuerst auf holländisch, dann wurde es 1663 auch auf deutsch übersetzt, das von Christoph Arnold um eine vergleichende Analyse der amerikanischen, afrikanischen und asiatischen Religionen ergänzt wurde. Diese letztere Ausgabe ist im Verzeichnis angeführt (Nr° 43.). Es soll noch ein anderes „Reisebuch“ erwähnt werden, und zwar *See-Fahrt nach der neuen Welt ohne Schiff und Segel* (Nr° 206.), dessen Autor, der deutsche Johann Daniel Major folgenderweise den Leser im Vorwort seines Werkes anspricht:

Am allerwunderlichsten aber wird die vielleicht vorkommen gegenwertige Meine, und heutiges Tages vieler andern getreuen Diener der Natur, vorgenommene Reise, nicht mit dem Scipione, und Kirchero nach den Sternen, oder absonderlich zu dem Monden mit dem fliegenden Wandersmann: auch nicht mit dem Bacone Verulamio nach seinem, hinter America gefundenem Neuen Atlas sondern nach einer ganz andern Neuen Welt, und zwar eine Reise zur See, ohne Schiff und Segel.

Nun, die hier erwähnten Autoren und Werke sind Teil des Verzeichnisses, und ich nehme an, dass auch die berühmte Geschichte des auf den Mond fliegenden Menschen konnte sich im Besitz des Bibliothekesigentümers befinden. Der Autor der Geschichte ist nämlich Francis Godwin (im Verzeichnis bloß als Godwinus angeführt, Nr° 27.), dessen äußerst populäres Werk *The man in the moon* in mehrere Sprachen übersetzt wurde. Schließlich

zurück zum Thema Kircher: sein Hauptwerk war das *Oedipus Aegyptiacus* (N° 42.). Er arbeitete etwa zwanzig Jahre an seinem Buch von einem Umfang von fast zweitausend Folioseiten, zu dessen Herausgabe im Jahre 1652 Kaiser Ferdinand III. mit einer riesengroßen Summe beigetragen hat. Kirchers Meinung nach seien die Ägypter die Besitzer der uraltesten Weisheit gewesen, von der sich auch die anderen Kulturen ernährten. Deswegen hat er die Kulturen aller Kontinente miteinander verglichen, darin das Gemeinsame suchend, und es schien ihm den Schlüssel dazu in den ägyptischen Hieroglyphen zu finden.

Die Repräsentativität der Bibliothek

Ich möchte noch kurz auf einen Faktor hinweisen, der oft in buch- und lesegeschichtlichen Analysen außer acht gelassen wird. In einem großen Teil der Bücher spielen die Illustrationen eine sehr wichtige Rolle, und das Verzeichnis beinhaltet mehrere – meiner Ansicht nach planvoll gesammelte – sehr kostbare Kunstalben, die mit niveaувollen Kupferstichen verziert sind. In dieser Hinsicht verdienen die philosophischen Traktate natürlich weniger Aufmerksamkeit, es handelt sich aber umso mehr um die Item der naturwissenschaftlichen, medizinischen, alchemistischen, enzyklopädischen und reisebeschreibenden Literatur. Der *Novus Atlas Sinensis* beinhaltet die detailliertesten chinesischen Karten der gegebenen Epoche, und bis zum 1737 wurde keine bessere und präzisere angefertigt (in diesem Jahr erschien die Kartensammlung *Atlas de la Chine* von D’Anville): Martini veröffentlichte je eine allgemeine Karte von China und Japan, bzw. die Karten von 15 chinesischen Provinzen, und zwar in technisch hervorragender Qualität. Und wie es in der Blaeu-Druckerei Tradition war, durften die Kunden zwischen dem handgefärbten und dem blanken Druckexemplar wählen. Athanasius Kirchers Werke in Folioformat sind bis heute wegen ihrer schönen Illustrationen bekannt, was auch bei den beiden oben erwähnten Bänden der Fall ist. Gilbert versah

das Werk über den Magnetismus mit zahlreichen Illustrationen, als auch Joachim Schröder seine *Pharmacopoea*. Im Falle der Werke von Aldrovandi, Ferrante und Worm sind die Bilder gleich wichtig wie der Text. Zum Werk Ferrantes wurden z.B. 126 so präzise und anschaulich angefertigte Holzschnitte mit Pflanzen und Tieren angeschlossen, dass aufgrund der Bilder die Rassen auch heute noch identifizierbar sind.

Wissenschaftliche Fachbibliothek

Die inhaltlichen Charakterzüge der Bibliothek lassen sich folgenderweise zusammenfassen:

1. die Mehrzahl der Item stammt aus philosophischen Themenkreisen,
2. in bedeutender Anzahl sind Werke in Medizin, Hermetik und Naturwissenschaft repräsentiert, und
3. die Titel, die chinesischen Reisebeschreibungen beinhalten, weisen auf eine Art Spezialisierung hin.

Eine Bibliothek kann natürlich auch durch ihre Mängel charakterisiert werden, obwohl – wie ich bereits erwähnt habe – es sich in unserem Fall um einen fragmentarischen Katalog handelt. Wenn wir dieses Verzeichnis mit dem Bestand der am Anfang der vorliegenden Studie aufgelisteten Gelehrtenbibliotheken vergleichen, springt ins Auge, dass das antike und humanistische Material zwar sorgfältig ausgewählt ist, aber es tritt in den Hintergrund. Auch die Zahl der theologischen Werke scheint unbedeutend zu sein – z.B. Voetius (Nr° 3.) oder Spanheim (Nr° 26.): dieses Phänomen ist sehr außergewöhnlich, betrachtet man die Gelehrtenbibliotheken des Karpatenbeckens. Es kann auch festgestellt werden, dass die Konfession der Autoren überhaupt keine Rolle in Hinsicht auf die Auswahl der Werke spielte, zumal in dieser Bibliothek der Besitzer die verschiedensten Werke von Jesuiten (Pereira, Serrarius, Kircher), Katholiken, die mit

Jansenismus bezichtigt waren (Launoy), Papisten, die sich von ihrer protestantischen Glaubensbekenntnis verabschiedeten (Lipsius), orthodoxen Reformierten (Timpler, Voetius) oder von Juden (Spinoza) las. Außer der Theologie lassen sich auch an anderen Stellen weiße Flecken entdecken: die Humaniora, die Sprachen, die Literatur, die Poetik, die Geschichtsschreibung und die Jurisprudenz sind bloß mit jeweils einem Werk vertreten. Am auffälligsten ist jedoch der Mangel an Hungarica, denn es sollte sich doch um eine siebenbürgische Sammlung handeln, trotzdem lassen sich unter den 247 keine diesbezüglichen Item nachweisen. Es fehlt an Werken von Bisterfeld, und auch Alsted ist nur mit einem Werk (*Thesaurus Chronologiae*, Nr° 23.) repräsentiert.

Diese Eigenschaften zeugen jedoch vom bewussten Sammeln des Besitzers, der weniger eine universelle Bibliothek, als vielmehr eine Fachbibliothek zusammenzustellen suchte: es gibt ausgezeichnete Bereiche, wo die aktuellen und breiten Wissensbestände kaum etwas zu wünschen übrig lassen. Ich denke hier vor allem an die Diskussionen der Anhänger und Gegner von Descartes. Diese Behauptung kann noch dadurch unterstützt werden, dass auch in der Abschreibung eine blockartige Aufteilung nachvollziehbar ist: die chinesischen Reisebeschreibungen bilden eine Gruppe (Nr° 47–52.), wie auch die Werke der niederländischen Philosophen (Nr° 140–151.), die wissenschaftlichen Zeitschriften (Nr° 199–201.) oder die *Musaeum*-Exemplare (Nr° 204–205.). Der Besitzer schien also die thematische Gruppierung der Werke zu bevorzugen. D.h. die Büchersammlung widerspiegelt eine bewusste Erwerbungspolitik und das Bild eines lebendigen Bestandes, denn die Verteilung des Werke aus den 60er, 70er und 80er Jahre scheint sehr gleichmäßig zu sein.

Nun, der Frage lässt sich kaum entgehen: wer war der Besitzer, oder wer waren die Besitzer der Bibliothek? Müssten wir ihn oder sie aufgrund der Bücher charakterisieren, dann könnten wir folgendes feststellen: Reisen in Westeuropa, Universitätsstudium in den Niederlanden auf medizinischen und humanistischen

Fakultäten, alchemistische Praxis, breite Ausbildung, Sprachkenntnisse, geistige Frische, und auch nach der Rückkehr in die Heimat Beziehung zu den ausländischen intellektuellen Zentren. Um die Identität des Besitzers feststellen zu können, müssen wir auf den Fakt beharren, dass das Verzeichnis aus dem Nachlass von Bisterfeld in Hermannstadt [Nagyszében] stammt. Die Mehrzahl dieser Manuskripten stammt von Bisterfeld selber, aber es kommen auch andere, nicht von ihm stammende oder sich auf andere Personen beziehende Sciten vor: so findet man z.B. einen Brief vom Neffen Peter Wiederstein, der 1652 über einen Ankauf in Klausenburg [Kolozsvár] berichtet. Da auch das Testament gerade ihn als den Erben der Bibliothek und anderer Mobilien hervorhebt, so lässt sich die folgende Annahme formulieren: das Verzeichnis beschreibt einen Teil der Bücher von Peter Wiederstein, der auf die Grundlagen der aus der Bibliothek Bisterfelds ausgewählten Bücher baute. Es war Bisterfeld, der für seinen Neffen die Möglichkeit zum Studium sicherte, und der den talentierten Jungen wahrscheinlich in Privatstunden unterrichtete, bzw. der ihn für die Rezeption der vielfältigen Geistesrichtungen offen und empfindlich machte. Es ist überraschend, aber keineswegs unerwartet, dass dieser vielseitig gebildete Junge nach Siebenbürgen zurückkehrte (auch der Sohn von Alsted und Piscator taten dasselbe). Herepei János liefert dazu eine interessante Angabe aus dem Gesetzesprotokoll der Stadt Klausenburg [Kolozsvár]: „*Am 1. April 1666 Super negotio Petri Bisterfeldi [sic!] et Johannis Kadar*“. D.h. im Jahre 1666 lebte noch Wiederstein, der von allen als Peter Bisterfeld gekannt war. Mit welchen Aufgaben wurde er wohl beauftragt? Im wessen Dienste stand er? Wie wurden seine Sprachkenntnisse und Erfahrungen nützlich gemacht? Wem konnte er wohl seine Bücher ausleihen, mit wem war er in Verbindung, hatte er wohl intellektuelle Partner in Siebenbürgen? Dies alle sind leider solche Fragen, auf die die sehr spärlichen Daten des Verzeichnisses kaum Antwort geben können.

In den oberen Auslegungen wurden mehrere bibliotheksgeschichtliche Probleme behandelt: ich versuchte zu skizzieren, was mit Bisterfelds und Alsteds Bibliotheken geschah.

Bisterfeld vererbte einen Teil seiner Bücher an Peter Wiederstein. Weitere Bibliotheksteile kamen ins Kollegium von Karlsburg [Gyulafehérvár], dann zu seinem Rechtsnachfolger, dem Kollegium in Enyed, bzw. gewisse Exemplare und Manuskripte gelangten zu Michael Halicius. Aber es bleibt weiterhin unklar, was mit Alsteds ausgezeichnete Bibliothek wohl geschah, obwohl ich ihr Schicksal aufgrund der sehr bedeutenden Zahl der Alsted-Item mit dem von Halicius verknüpfen könnte. In einem eigenen Kapitel wurden die Buchwerbungen Bisterfelds, und seine Lektüreempfehlungen für Herzog Zsigmond vorgestellt. Im zweiten Teil der vorliegenden Studie wurde der Katalog analysiert. Dies ergab, dass die aufgezählten Bücher nicht oder nicht nur Bisterfeld gehörten, sondern einer ihm nahestehenden Person, und ich nehme an, es kann wohl der Neffe Wiederstein oder seine Nachfolger gewesen sein. Im Vergleich mit den zeitgenössischen Buchkatalogen im Karpatenbecken ist die Bibliothek alleinstehend in Hinsicht auf ihre philosophische und wissenschaftliche Sammlung.

Letztlich soll das Verzeichnis selber angegeben werden, wo die Item nach Möglichkeit folgenderweise identifiziert wurden:

Die Kopfleiste,

Der Name des Autors, Geburts- und Todesdaten,

Werktitel,

Erscheinungsjahr, Druckort, der Drucker oder Verleger und das Buchformat.

Hely- és névmutató

Abani, Paulus, 34
Adami, Tobias, 102
Agrippa von Nettesheim, Henricus Cornelius, 110, 166
Ajtani Mihály, 37
Ajtani Sámuel, 37
Alba Julia. *Vide* Gyulafehérvár
Albertus Magnus, 146
Aldrovandi, Ulisse, 114, 118, 164
Alexander Aphrodisiensis, 99, 146, 167
Alsted, Anna, 23
Alsted, Johann Heinrich, 23, 25, 26, 30, 35, 43, 44, 45, 46, 47, 56, 60, 62, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 90, 124, 127, 128, 133
Alsted, Philipp Ludwig, 80
Alting, Henrik, 62
Ambrosinus, Bartholomeus, 164
Amerika, 117
Amerpoel, Johann, 107, 134
Ammianus Marcellinus, 138
Amsterdam, 25, 37, 47, 86, 89, 103, 111, 138
Anglia, 34, 86, 108, 163
Angyalossi János, 37
Apácai Csere János, 29, 60, 64, 71, 96
Apuleius, Lucius, 99, 137
Archimedes, 103
Aristoteles, 94, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 112, 113, 126, 131, 143, 152, 157
Arnold, Christoph, 116
Athén, 113
Auberius, Benjamin, 131
Aurich, 36
Averroës, 99, 146
Bacon, Francis, 23, 84, 91, 94, 98, 101, 103, 105, 112, 116, 140, 152
Bacon, Roger, 110, 146
Balázs Mihály, 79, 109
Bán Imre, 61, 104
Barbaro, Ermolao, 99, 147, 168
Barbu Violeta, 125

Barlaam, 144
Bártfa, 94
Bartholinus, Thomas, 108, 112, 162, 163
Basilius Valentinus, 110, 149
Basirius, Isaac, 29
Basson, Sébastien, 60, 96, 103, 106, 153, 170
Bátor, 27
Bázel, 23
Beaulibu, Colbert de, 61
Bécs, 45, 90, 94, 116
Beeckman, Isaac, 87, 88
Beer, Jürgen, 56
Beguin, Jean, 110, 171
Beke Antal, 78
Bellarmino, Roberto, 130
Bényei János, 31
Berigard, Claude Guillermet, 102, 105, 169
Berlin, 31, 34, 40, 42, 90
Bernia, Marcus Antonius, 164
Bernier, François, 99, 107, 145, 170
Besold, Christoph, 79
Beszterce, 52
Bethlen Gábor, 23, 24, 44, 74, 77
Bethlen János, 108
Bethlen Péter, 27
Bihari Ferenc, 27, 42
Bisterfeld, Anna, 81
Bisterfeld, Johannes, 9, 23, 81
Bisterfeld, Peter. *Vide* Wiederstein, Peter
Bisterfeld, Rebecca, 27
Bisterfeld, Susanna, 27, 73
Boate, Gerard, 112, 169
Boccaccio, Giovanni, 140
Bod Péter, 37, 46
Bonn, 40
Bonyhai Sándor, 39
Borelli, Giovanni Alphonso, 98, 113, 156
Borick Szenick, Nicolaus a, 59
Bornemisza Ferenc, 23

Boros Gábor, 87, 105
Borrich, Olaus, 98, 111, 132
Bots, Hans, 62
Boyle, Robert, 101, 104, 156
Braadellus, 158
Bradwardinus, Thomas, 88
Brandenburgi Katalin, 24, 46
Braşov. *Vide* Brassó
Brassó, 126
Breda, 23, 27, 86
Brieg, 59
Brisson, Barnabé, 98, 136
Bruno, Giordano, 101, 102, 151
Brutus, Johannes Michael, 71
Bubenheimer, Ulrich, 79
Buchius, Daniel, 31
Budapest, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 59
Buxtorfius, Johann, 23
Calais, 62
Camerarius, Joachim, 98, 163
Camerarius, Ludwig, 9, 25, 37, 57, 114
Campanella, Tommasso, 92, 95, 97, 101, 102, 105, 113, 150, 166
Caranza, Alonso, 130
Cardano, Girolamo, 97, 101, 129, 150, 161
Casa, Giovanni della, 167
Casaubonus, Isaac, 131
Caussenius, Johann Conrad, 40
Chytraeus, David, 100, 148
Cicero, Marcus Tullius, 43, 98, 100, 129, 144
Clauberg, Johannes, 106, 154
Cloppenburgius, Johannes, 63
Cluj. *Vide* Kolozsvár
Coblaeus, Abraham, 163
Comenius, Johann Amos, 9, 26, 27, 28, 42, 49, 55, 56, 76, 80, 84, 85, 89,
92, 95, 96, 107, 153
Conring, Hermann, 111, 132, 135
Copernicus, Nicolaus, 104, 155
Corderius, Maturinus, 43
Corvinus, Christoph, 78

Cramer, Caspar, 98, 111, 170
 Cramoisius, Sebastian, 84
 Crato von Crafftheim, Johannes, 145
 Crell, Johann, 36, 37, 38, 76
 Creydanus, Johann, 159
 Crispinus, Johannes, 63
 Croissy, Jean Baptiste, 51
 Cromwell, Oliver, 86
 Csaholczi Pap János, 27, 42
 Csáky István, 118
 Csanaki Máté, 82
Csejtey Dezső, 104
 Csengeri Képiró István, 63, 76
 Csernátfalvi János, 81
 Csernátóni Pál, 72
 Csulai György, 29
 Curaeus, Joachim, 169
 d'Avaugour, Charles, 48, 49, 50, 57, 58, 59
 d'Avaux, Claude de Mesmes, 48, 51
Dancka, 25, 49, 82, 88
Dánia, 108
 Danzig. *Vide* Dancka
Debrecen, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 101
 Debreceni György, 34
 Decanus, Samuel, 32
 Deichmann, Christoph, 31
Dékány András, 104
Demény Lajos, 125
 Democritos, 102, 103, 111, 143
 Deodatus, Johann, 23, 30
 Dernschwam, Johannes, 71
Dés, 48
 Descartes, René, 86, 87, 88, 95, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 125, 134, 153, 154, 155
 Desmarets, Samuel, 106, 153
Detmold, 31
Dézi Lajos, 45
 Dictys Cretensis, 139
 Digby, Kenelm, 103, 110, 155

Diogenes, Laertius, 100, 131
Dioscorides Pedatius, 113, 159
Dobischau, 50
Dordrecht, 87
Dörfflinger, 50
Drabik Miklós, 28
Dresden, 36
Dudith András, 71
Duhamel, Jean Baptiste, 166
Duraeus. *Vide* Dury
Durham, 36
Dury, John, 9, 24, 25, 28, 46, 87, 96
Elbing, 49
Elzevier-család, 25, 83
Emden, 36
Empedocles, 97, 103, 141
Entz Géza, 46
Enyedi György, 76
Enyedi István, 37
Enyedi Sámuel, 77
Eperjes, 39
Ephesius, Michael, 99, 167
Epicureos, 107
Epiphanius Constantiensis, 131
Erasmus, Desiderius (Roterodamus), 43
Erdély, 8, 9, 23, 24, 25, 26, 31, 37, 47, 62, 71, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 84, 90, 91, 93, 96, 127
Erdődi V. István, 36
Erlangen, 36
Ernst Casimir, Nassau-Dillenburg grófja, 56
Erythraeus, Janus Nicius. *Vide* Rossi, Gian Vittorio
Ettmüller, Michael, 111, 171
Euclides, 103
Európa, 9, 115, 116
Eusebius Caesariensis, 132
Eybl M., Franz, 125
Fabri, Honoré, 113, 158
Farkas Gábor, 8
Felgenhauer, Paul, 88

Ferdinánd, III., német-római császár, 117
Ferenc, I., francia uralkodó, 100
Ferrara, 101
Firenze, 113
Flavius Clemens, Alexandrinus, 135
Flavius Josephus, 133
Floridus, Julianus, 98, 137
Fludd, Robert, 110, 152
Fogaras, 27, 51
Fogarasi P. István, 44
Font Zsuzsa, 79
Foxius Morcillo, Sebastian, 100, 158
Franciaország, 25
Franeker, 81
Frankfurt am Main, 79, 90, 94, 98, 101, 102, 111
Freitag, Johann, 111, 157
Frigyes Henrik, orániai helytartó, 10
Frigyes, III., dán uralkodó, 115
Frölich, David, 61, 62, 71, 95
Fülöp, II., spanyol uralkodó, 100
Furichius, Ianus Nicolaus, 30
Galenus, 112
Galilei, Galileo, 83, 95, 104, 107, 113
Garzoni, Tommaso, 115, 165
Gassendi, Pierre, 87, 88, 103, 104, 105, 107, 143, 153, 170
Geleji Katona István, 24, 45, 46, 78, 95
Geleji Katona István, ifj., 63
Gellius, Aulus, 134
Gemecht, Giet van, 62
Genf, 23, 30, 56, 97, 104
Giessen, 110
Gilbert, William, 112, 118, 152
Giovio (Jovius), Paulus, 147
Glarges, Cornelius de, 62
Glasgow, 37, 39, 40
Goclenius, Rudolph, 150
Godwin, Francis, 117, 133
Godwin, Thomas, 133
Goes, Johann, 162

Golius, Jacob, 88
Gömöri György, 34
Göttingen, 35, 37, 39, 40
Grave, 56, 57, 81
Gravius (Grau), Abraham de, 144
Greifswald, 39, 40
Groningen, 38, 105
Grotius, Hugo, 9, 25, 47, 131
Gvannareus, Christoph, 167
Gyulaféhérvár, 25, 27, 28, 33, 35, 36, 43, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
55, 57, 58, 59, 61, 62, 74, 80, 89, 93, 94
Hadersleben, 50
Hága, 10, 25, 37, 38, 39, 89
Hajós József, 77, 103, 104, 109
Halici. Siehe Halicius
Halicius, Michael, 42, 75, 76, 77, 127
Halle an der Saale, 37, 39, 40
Hamburg, 25, 48, 110, 125
Harms, Wolfgang, 125
Hartlib, Samuel, 9, 24, 47, 51, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 94, 96, 113, 125
Haslmayr, Adam, 79
Hausmann, Jean Jacques, 61
Hausner Gábor, 115
Havenreuter, Johann Ludwig, 100, 167
Heerebord, Adrian, 28, 38, 39, 56, 63, 105, 154
Heinsius, Daniel, 146
Héjjas Eszter, 108
Helmont, Jean Baptist van, 110, 145
Helsingör, 47
Henrietta, pfalzi hercegnő, 28
Henrik, III., francia uralkodó, 136
Henrik, IV., francia uralkodó, 75
Herbin, Johannes, 106, 154
Herborn, 23, 30, 56, 73, 78, 79, 81
Herepei János, 60, 63, 74
Herodotos, 139
Hesiodos, 140
Hesychius, 144
Heurne, Otto van, 133

Himmel, Johann, 146
Hippocrates, 103, 112, 143
Hoard. *Vide* Hartlib
Hobbes, Thomas, 101, 103, 104, 156
Hoditz, 48
Hoffmann, Friedrich, 111, 132
Hollandia, 109
Hollandus, Isaacus Johannes, 114, 147
Homeros, 140
Hopper, Joachim, 86
Horn, Georg, 136
Horneius, Konrad, 143
Hotson, Howard, 8, 77, 78, 81
Hübner, Joachim, 47, 48
Huet, Pierre Daniel, 106, 136
Hurtado de Mendoza, Pedro, 94
Huygens, Christian, 113
Iamblichus Chalcidensis, 134, 135
Illyefalvi Sz. Miklós, 63
Imperato, Ferrante, 99, 114, 118, 161
Itália, 83, 107, 113
Japán, 118
Jena, 37, 40
Jennis, Lucas, 79
Jonsius, Johann, 142
Jungius, Joachim, 25, 86, 109, 125, 130
Junius, Franciscus, 81
Justinus Martyr, 139
Kádár János, 127
Kampen, 37
Kanizsai Pálfi János, 47
Kaposi Sámuel, 37
Karácsonyfalvi Zakariás, 36
Karánsebes, 75
Károly, V., német-római császár, 162
Kassai István, 49, 50
Kemény József, 78
Kénosi Tözsér János, 109
Kentz, Paul, 115, 165

Keresztúri Pál, 24, 45, 71, 95
Keserű Bálint, 79, 104
Keserű Gizella, 79
Keserűi István, 31
Késmárk, 36
Keszthely, 101
Kézdivásárhelyi Péter, 77
Kežmarok. *Vide* Késmárk
Kiel, 37, 118
Kína, 115, 116, 118, 138
Kinner, Cyprian, 59, 89, 90, 94
Kircher, Athanasius, 97, 116, 117, 118, 124, 136, 138
Kiskomárom, 47
Klaniczay Tibor, 102, 115
Köln, 40
Kolozsvár, 26, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 42, 43, 44, 60, 103, 109
Koltay-Kastner Jenő, 101
Koncz József, 33, 44
Königsberg, 100
Köpeczi Béla, 125
Koppenhága, 98, 114
Kovács Sándor Iván, 115
Kovácsnai C. Péter, 37
Krakkó, 93
Krisztina, svéd királynő, 107, 113
Kruppa Tamás, 77
Kustrin, 51
Kvačala, Jan, 8, 46, 47, 53, 56, 83, 92
Lactantius, Caecilius Firmianus, 144
Laczkó Sándor, 104
Lajos, XIII., francia uralkodó, 25
Lambertus, Bernardus, 47
Lang, Johannes, 139
Langelott, Joel, 149
Launoy, Jean de, 100, 124, 145
Lázár Imre, 44
Leeds, 37
Leibniz, Gottfried Wilhelm, 109, 157
Leiden, 10, 25, 26, 28, 46, 56, 57, 58, 76, 81, 83, 89, 104

Leinkauf, Thomas, 9
Lemée, François, 131
Liceti, Fortunio, 162
Linden, Jan Antonides van, 112, 143, 168
Lipsius, Justus, 100, 124, 145
Lisptorp, Daniel, 106
Litta, 49
Lohmann, Hartwig, 91
Lomeier, Johann, 134
Londinum. *Vide* London
London, 26, 34, 37, 39, 40, 47, 48, 75, 86
Lorántffy Zsuzsanna, 26, 27, 28, 38
Losonczy Dénes, 33
Lucretius, 170
Ludwig-Heinrich, Nassau-Dillenburg grófja, 59
Lull, Raimund, 81, 82, 85, 110, 147
Lyon, 75
Madas Edit, 71
Magnen, Jean Chrysostome, 102, 105, 143
Major, Johann Daniel, 98, 116, 164
Mallinckrodt, Bernhard von, 130
Mannheim, 37, 39
Manuel Chrysoloras, 147
Marburg, 45
Marci Z. Kronlandu, Jan Marek, 166
Maresius. *Vide* Desmarets
Marosvásárhely, 33, 34, 35, 36, 42
Mártellus, Johann Petrus, 167
Martini, Martino, 115, 116, 118, 137
Mastricht, Peter van, 106, 154
Mátrai László, 101
Mazarin, 9, 51, 107
Mazocchi, Giacomo, 159
Mede, Joseph, 76, 95
Medgyes, 48
Medgyesi Pál, 94, 94
Mednyánszky Jónás, 93
Meerbotius, Henrik, 24
Meinel, Christoph, 125

Melanchthon, Philipp, 148, 168
Mellett, Johann, 40
Mercklin, Georg Abraham, 112, 168
Mersenne, Marin, 9, 25, 48, 83, 86, 87, 88, 90, 94, 103
Michel, Gerhard, 56
Miklós, V., pápa, 113
Mizauld, Antoine, 169
Mogyorósi Sándor, 62
Molinaeus, Petrus, 131
Monok István, 8, 10, 71, 73, 82, 90, 92, 93, 94, 104, 115
More, Henry, 96, 106, 113, 155
Morhof, Daniel Georg, 111, 149
Moriaen, Johann, 25
Morostel, Pierre, 85
Morton, Johann, 34
Morus, Thomas, 76, 103, 163
Mulsow, Martin, 95
München, 37, 57
Munkács, 27, 51
Münster, 50
Musnai László, 75
Mylius, Petrus, 32
Nádasdy Ferenc, 118
Nádudvari István, 40
Nagyszében, 10, 35, 36, 42, 59, 72, 89, 126, 127
Nanking, 115
Nápoly, 114
Nassau, 23
Naudé, Gabriel, 107, 131, 149
Németh Noémi, 74
New Brunswick, 39
Niclasius, Albert, 10, 94
Nieuhof, Johann, 116, 118, 138
Nimwegen, 106
Nolle, Heinrich, 98, 110, 132
Nürnberg, 36, 113
Ocellus Lucanus, 142
Ojtozi Eszter, 114
Oldenburg, Henry, 108, 163

Oldenstadt, 50
Olmütz, 50
Olympiodoros, 167
Orániai Móric, hesseni választófejedelem, 24, 45
Orlovszky Géza, 115
Orpheus, 97, 141
Othusius, Johann, 27
Ötvös Péter, 8, 79
Oughtred, William, 86, 87
Oxenstierna, Axel, 9, 47
Oxford, 30, 34, 37, 47, 56, 108
Padova, 102
Pápai Páriz Ferenc, 33
Paracelsus, Theophrastus von Hohenheim, 79, 110, 135, 148
Pareus, Daniel, 170
Pareus, Philipp, 142
Párizs, 25, 37, 39, 40, 48, 57, 58, 59, 75, 82, 83, 85, 93, 98, 102, 103, 107, 113, 150
Parmenides, 97, 140
Patrizi, Francesco, 74, 75, 101, 152
Pázmány Miklós, 118
Peking, 115, 116
Pell, John, 86, 87, 89
Pereira, Benet, 99, 124, 148
Permeier, Johann, 90, 91
Perrenot de Granvelle, Antoine, 162
Persona, Giovanni Battista, 140
Petrus Lombardus, 146
Philo Judaeus Alexandrinus, 144
Philoponus, Johannes, 99, 167
Pico Della Mirandola, Giovanni, 85, 158
Pisa, 102
Piscator, M. Philipp Ludwig, 23, 44, 45, 46, 47, 75, 76, 77, 79, 80
Platon, 100, 103
Plettenberg, 50
Plinius Secundus, Caius, 113, 142, 160
Polgári István, 34
Polus, Timotheus, 98, 115, 165
Polyander a Kerckhoven, Johann, 23, 30, 62

Pomponazzi, Pietro, 100
Pongrácz, 80
Popkin, Richard, 94, 95
Porcsalmi P. András, 60, 61, 95
Porphyrios, 134
Porta, Giambattista della, 110, 161
Posthius, Conrad, 63, 79
Prága, 92
Prešov. *Vide Eperjes*
Pythagoras, 141
Räbin, Anna Catharina, 63, 78
Räbin, Anna Margaretha, 78
Raei, Johannes de, 105, 154, 158
Raismann, Johann Georg, 92
Rákóczi György, I., 25, 26, 27, 28, 34, 36, 46, 51, 52, 72, 77, 79, 81, 90
Rákóczi György, II., 28, 36, 45
Rákóczi Zsigmond, 9, 26, 27, 28, 34, 36, 37, 45, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 90,
91, 92, 93, 128
Ramus, Petrus, 60, 149
Rebenstock, Jakob, 59
Regius, Henrik, 60, 95, 104, 105, 153
Reineck, Reiner, 162
Reinesius, Thomas, 112, 162
Rembrandt, Harmensz Van Rijn, 112
Reneri, Henri, 87
Révész Mihály, 47
Reys, Franco Gaspar dos, 130
Rhegenius, Paulus Michael, 104
Rhodiginus. *Vide Ricchieri*
Ricchieri, Lodovico Coelio, 97, 130
Ricci, Matteo, 115, 137
Ried, Johann Albert, 30
Rietbergen, Peter, 62
Rivetus, Andreas, 9, 10, 23, 24, 25, 26, 56, 57, 58, 71, 87, 88
Rivetus, Fridericus, 38
Rogerius, Abraham, 98, 116, 136
Rolfinck, Werner, 111, 170
Róma, 101
Rossi, Gian Vittorio, 151

Rossi, Paolo, 103, 108
Rostock, 37, 125
Roth, Melchior, 46
Rudbeck, Olof, 138
Ruggieri, Michele, 116
Rulitius, Johann, 10, 25, 88
Rupe Scissa, Jean de, 149
Sachs de Lewenheim, Philipp Jacob, 114, 163
Saggitarius, Thomas, 148
Salamon József, 45
Sallo, Denys de, 107, 163
Salmasius. *Vide* Saumaise
Salvianus Massilienis, 141
Salvius, Johann Adler, 25, 48, 58
Sánchez de Lizarazo, Padro Jeronimo, 80, 81
Sárospatak, 27, 28, 32, 35, 36, 42, 51, 55, 56, 79, 81, 92
Sarrau, Claude, 72
Saumaise, Claude de, 10, 82, 143, 160
Savonarola, Girolamo, 99, 149
Scalichius, Paul, 78, 110, 158
Scaliger, Julius Caesar, 97, 129, 161, 168
Schall von Bell, Johann Adam, 115, 137
Scheffer, Johann, 134
Schegk, Jacob, 100, 168
Schickard, Wilhelm, 46
Schilder, Heinrich, 80
Schmal Dániel, 105
Schoock, Marten, 105, 153
Schröder, Johann, 111, 118, 170
Schuler, Johannes, 134
Schwerin, 37
Sebestyén István, 34
Segesvár, 35
Seneca, Lucius Annaeus, 100, 129, 145
Sennert, Daniel, 111, 112, 129
Seress, Olivier, 74
Serrarius, Nicolaus, 133
Servien, Abel, 50
Sextus Empiricus, 100, 135

Sibiu. *Vide* Nagyszeben
Siegen, 23, 71
Sighișoara. *Vide* Segesvár
Simonyi Károly, 112
Sirylicius, 158
Skalics. *Vide* Scalichius
Socrates, 103
Sófalvi József, 114
Solinus, Caius Julius, 143, 160
Spanheim, Friedrich, 9, 10, 88, 124, 133
Sperling, Johannes, 105, 111, 112, 157
Spinoza, Benedict, 101, 104, 106, 108, 109, 124
Spizel, Theophil, 116, 137
Stenzel, Anna, 26
Stockholm, 37, 40
Strabo, 135
Strassburg, 100
Strigel, Victor, 168
Sturm, Johann Christoph, 113, 156, 159
Stuttgart, 39, 46
Svájc, 28
Svédország, 25
Svicer, Johann Heinrich, 106, 159
Swalve, Bernhard, 111, 138
Syllburg, Friedrich, 139
Szabó Miklós, 80
Szamosújvár, 28
Szathmári Pap Zsigmond, 45
Szathmári Papp János, 37
Szathmári Papp Sándor, 37
Szathmárnémethi Sámuel, 103
Széchényi Ferenc, 41
Székely István, 37
Székesfehérvár, 42
Szenci Molnár Albert, 24, 44, 45, 71
Szentgyörgyi Dávid, 63
Szentpéteri Márton, 77, 79
Szigethi Mihály, 33
Szilágyi Sándor, 9, 80, 80, 91

Tacitus, Cornelius, 138
Tarassona, 81
Târgu Mureş. *Vide* Marosvásárhely
Tassius, Johann Adolf, 25, 85
Tatianus Syrus, 139
Tauler, Johann, 88
Técsi K. János, 42
Teleki Mihály, 127
Telesio, Bernardino, 101, 150
Teremi András, 40
Theodorus Gaza, 113, 147
Theophilus Antiochenus, 139
Theophrastos Ereseos, 142
Theophrastus Graecus, 112, 113
Thévenot, Melchisédech, 166
Thomasius, Jacob, 109, 160
Timpler, Clemens, 100, 124, 150
Titelmannus, Franciscus, 99, 148
Tofeus Mihály, 104
Tolnai Dalí János, 24, 76
Tolnai István, 80, 82
Tomson, Samuel, 33
Tonk Sándor, 81
Torstenson, Leonhard, 49, 50
Tóth István, 34, 45
Tóth Sándor, 60, 61
Trajectum ad Rhenum. *Vide* Utrecht
Trew, Abdias, 112, 157
Trigault, Nicolas, 115, 116, 137
Tübingen, 79
Tüdös S. Kinga, 125
Turnbull, Georg Henry, 88
Twisse, William, 87
Új-Zéland, 116
Uzoni Balázs, 36
Uzoni I. Boldizsár, 62
Valla, Lorenzo, 149
Vallés, Francisco, 100, 132, 156
Várad, 80

Váradi János, 36
Varga András, 8
Veisselius, Johann Adam, 31
Velcurio, Johannes, 148, 168
Verbiest, Henrik, 39
Verók Attila, 8
Vicomercatus. *Vide Vimercati*
Vienna. *Vide Bécs*
Vimercati, Francesco, 100, 158
Vincentius Bellovacensis, 114, 160
Viskolcz Noémi, 42, 43, 79, 90
Vita Zsigmond, 74
Vives, Juan Luis, 150
Vízkeleti P. Dániel, 63
Voetius, Gisbert, 25, 63, 104, 105, 124, 129
Vossius, Gerhardus Johannes, 97, 140, 161
Waard, Cornelius de, 48
Weigel, Valentin, 79
Wendelin, Marcus Friedrich, 27, 42
Wevelichoven, 39
Wickman, Gerhard, 46
Wiederstein, Johann, 73
Wiederstein, Martin, 73
Wiederstein, Peter, 73, 74, 126, 127, 128
Wiesbaden, 30, 39, 40, 56, 59, 63, 79
Willems, Alphonse, 83
Willis, Thomas, 112, 165
Wittenberg, 46, 112
Wittich, Christoph, 97, 106, 154
Woerden, 61
Wolfenbüttel, 37, 45
Worm, Ole, 114, 118, 164
Wroclaw, 35
Xenophon, 97, 141
Young T., John, 86
Zalau. *Vide Zilah*
Zeidler, Melchior, 100, 145, 157
Zeisold, Johannes, 100, 157
Zilah, 42

Zimmermann Ferencz, 46, 73, 81
Zimmermann Zsigmond, 94
Zrínyi Miklós, 115, 118
Zsámboky János, 71

Nyomdamutató

Alba Julia *Vide* Gyulafehérvár

Altdorf

Schönerstädt (N° 177.) 159

Amstelodamum *Vide* Amsterdam

Amsterdam (Amstelodamum) 134, 136, 142, 152, 153, 155, 165

Blaeu (N° 47.) 137, (N° 60.) 139, (N° 81.) 143, (N° 155.) 156, (N° 185.) 161

Boom (N° 199.) 163

Boom, Johann Henrik 46

Elzevier off. 63, (N° 150.) 154, (N° 204.) 164

Frorenus, Claudius 38

Janson-Waesberge (N° 148.) 154

Kuenrath (N° 151.) 155

Meurs (N° 51.) 138, (N° 52.) 138

Ravenstein, Johann 37

Riewerts 109

S. typ. (N° 53.) 138, (N° 200.) 163

Wetstenius (N° 178.) 159

Antverpia *Vide* Antwerpen

Antwerpen (Antverpia) 145

Moretus (N° 93.) 145, (N° 94.), 145

Plantiana, off. (N° 38.) 135

Plantin (N° 189.) 161

Argentoratum *Vide* Strassburg

Augsburg (Augusta Vindelicorum) 160

Mangius (N° 48.) 137

Augusta Vindelicorum *Vide* Augsburg

Bártfa (Bartpha, Bartphen, Bardejov)

Klöss Jakab 94

Basilea *Vide* Bázél

Bázél (Basilea) 135, 147, 150, 159

Frobenius (N° 15.) 131

König, Emanuel 40

Wynter (N° 179.) 159

Bécs (Wien, Vienna)

Cosmerovius (N° 49.) 137
 Bologna (Bononia)
 Ferronius (N° 75.) 142, (N° 205.) 164
 Monti (N° 159.) 156
 Bononia *Vide* Bologna
 Breda
 Waesberge, Jansonius van 38
 Bruxella *Vide* Brüsszel
 Brüsszel (Bruxella)
 Vivien (N° 8.) 130
 Colonia Agrippina *Vide* Köln
 Colonia Allobrogum *Vide* Genf
 Douai (Duacum)
 Beller (N° 183.) 160
 Duacum *Vide* Douai
 Dublin
 S. typ. (N° 236.) 169
 Eutin (Utinum)
 Schiratti (N° 237.) 169
 Firenze (Florentia)
 Torrentinus (N° 40.) 135, (N° 110.) 147
 Florentia *Vide* Firenze
 Francofurtum *Vide* Frankfurt am Main
 Franeker (Franequera Frisiorum)
 Balck, Izardus 63
 S. typ. (N° 88.) 144
 Strick, Leonard 38
 Franequera Frisiorum *Vide* Franeker
 Frankfurt am Main (Francofurtum) 129, 130, 132, 143, 160, 161, 166
 Ammonius (N° 196.) 163
 Ammonius, Johannes 45
 Bry (N° 138.) 152
 Emmelius (N° 212.) 166
 Fitzer (N° 240.) 170
 Goetz (N° 77.) 142
 Groschius (N° 244.) 170
 Kämpffer, Mattheus 63
 Merian, Matthaëus 90, 91
 S. typ. 79

Schleichius (N° 2.) 129
 Schönwetter (N° 136.) 152
 Wechel (N° 98.) 151, (N° 134.) 146
 Geneva *Vide* Genf
 Genf (Geneva, Colonia Allobrogum) 30
 Chouët 73, 88, (N° 26.) 133
 Henricus Stephanus (N° 71.) 141
 Rivière (N° 137.) 152
 Groninga *Vide* Groningen
 Groningen (Groninga)
 Everts (N° 144.) 153
 Sas, Johannes 62
 Gyulafehérvár (Alba Julia) 32, 61
 Brassai Major Márton 35, 42, 43
 Effmurdt, Jacob 31, 44
 S. typ. 32, 35, 36
 Typ. Principis 32, 33, 34, 42, 45
 Hafnia *Vide* Koppenhága
 Haga-Comitis *Vide* Hága
 Hága (Haga-Comitis) 145
 Maire (N° 13.) 131
 Vlacq (N° 140.) 153
 Vlacq, Adrian 40
 Halle an der Saale
 Mylius (N° 17.) 132
 Hamburg 164
 Naumann (N° 10.) 130
 Schultze (N° 123.) 149
 Hanau (Hanovia) 146
 Antonius (N° 18.) 132
 Hanovia *Vide* Hanau
 Helmstaedium *Vide* Helmstedt
 Helmstedt (Helmstaedium) 143
 Lucius (N° 80.) 143, (N° 190.) 162
 Richter (N° 39.) 135
 Herborn (Herborna Nassoviorum) 30, 31, 44
 Corvinus (N° 23.) 133
 Herborna Nassoviorum *Vide* Herborn
 Jena

Birckner (N° 103.) 146
 Breithmann (N° 117.) 148
 Krebs (N° 243.) 170
 Kassel 45
 Kiel
 Reuman (N° 206.) 164
 Koppenhága (Hafnia)
 Haubold (N° 20.) 132, (N° 21.) 132, (N° 193.) 162, (N° 201.) 163
 Köln (Colonia, Colonia Agrippina) 148
 Birckmann (N° 239.) 169
 Boetzerus (N° 247.) 171
 Cholinus 86
 Kalcovius (N° 132.) 151
 Stoer (N° 9.) 130
 Königsberg (Regiomontum) 171
 Gilbert (N° 96.) 145, (N° 163.) 157
 S. typ. 79
 Leeuwarden (Leoardia)
 Luyrtsma (N° 30.) 134
 Leiden (Lugdunum Batavorum) 56, 131, 143, 154, 156
 Ausfeld (N° 246.) 171
 Boiardus (N° 145.) 154
 Elzevier off., 30, 36, 62, 63, 83, (N° 5.) 129, (N° 34.) 134, (N° 48.) 137,
 (N° 152.) 155, (N° 167.) 158
 Gaasbeeck, Daniel 50
 Hackius (N° 50.) 137
 Haes (N° 45.) 136
 Maire 63, (N° 25.) 88
 Raphelengius (N° 25.) 133
 Verbiest, Henrik 39
 Vuyren, Ludovicus a 38
 Leipzig (Lipsia)
 Ellinger (N° 210.) 165
 Fritschius (N° 192.) 162
 Gross (N° 139.) 153
 Spörl (N° 184.) 160
 Trescher (N° 202.) 164, (N° 203.) 164
 Lipsia *Vide* Leipzig
 Leoardia *Vide* Leeuwarden

Londinum *Vide* London
London (Londinum) 86, 87, 152
 Charde (N° 195.) 163
 Fawne 89
 Flesher 87, (N° 153.) 155
 Littleberrie 87
 Norton 117
 Roycroft (N° 207.) 163
 S. typ. 87
 Short (N° 135.) 152
Lugdunum *Vide* Lyon
Lugdunum Batavorum *Vide* Leiden
Lutetia Parisiorum *Vide* Párizs
Lübeck
 Janovius (N° 209.) 165
Lyon (Lugdunum) 94, 129, 148, 161, 170
 Anirsan (N° 84.) 143
 Anisson (N° 166.) 158
 Beauvais 85
 LaPorte (N° 22.) 132
 Pillehotte 85
 Tournes (N° 121.) 149
Mainz (Moguntia)
 Küchler (N° 160.) 157
Middelburg
 Schilder (N° 107.) 147
Moguntia *Vide* Mainz
Nagyvárad (Varadinum, Magnovardia, Grosswardein)
 S. typ. 33
Nápoly (Neapolum)
 Cacchius (N° 129.) 150
 Stamparia (N° 186.) 161
Neapolum *Vide* Nápoly
Nimwegen
 Doude (N° 150.) 154
Norimberga *Vide* Nürnberg
Nürnberg (Norimberga) 159
 Endtner (N° 43.) 136, (N° 79.) 142, (N° 157.) 156, (N° 227.) 168
 Petreius 85

Oxford (Oxonia)
Turnerus 84
Oxonia *Vide* Oxford
Padova (Patavia, Padua)
Frambotti (N° 191.) 162
Papua *Vide* Passau
Párizs (Lutetia Parisiorum) 135, 136, 145, 166, 168
Auvray (N° 92.) 144
Baale (N° 15.) 131
Bray (N° 131.) 151
Burelly (N° 131.) 151
Drovert (N° 85.) 143, (N° 182.) 160
Dubray (N° 131.) 150
Houssaye (N° 131.) 150
Langlois (N° 242.) 170
Leonard (N° 46.) 137
Martin (N° 97.) 145
Michallet (N° 41.) 136, (N° 215.) 166
Morel (N° 44.) 136
Parvus (N° 113.) 148
Seneuze (N° 12.) 131
Sonnus (N° 59.) 139
Typ. reg. (N° 211.) 166
Vascosane (N° 1) 129, (N° 188.) 161
Villery (N° 154.) 155
Passau (Papua)
Magrius (N° 82.) 143
Patavia *Vide* Padova
Prága (Praha)
Typ. acad. (N° 213.) 166
Regiomontum *Vide* Königsberg
Róma (Rom, Roma)
Bernabo (N° 159.) 156
Mascardi (N° 42.) 136
S. typ. (N° 174.) 159
Tramezini (N° 115.) 148
Rothomagum *Vide* Rouen
Rouen (Rothomagum)
Beauvais 85

Stettin (Szczecin)
 Götzke (N° 135.) 152
 Strassburg (Strasbourg, Argentoratum)
 Cammerlander (N° 181.) 160
 Crato (N° 229.) 168
 Tarrasona
 Lauayen 82
 Tigurum *Vide* Zürich
 Ulm (Ulma-Suevia)
 Görlin (N° 245.), 171
 Ultrajectum *Vide* Utrecht
 Uppsala
 Janson (N° 31.) 134
 Utinum *Vide* Eutin
 Utrecht (Ultrajectum) 143, 160
 Noordijck, Johannes a 63
 Roman (N° 142.) 153
 Sloot 87
 Waesberge (N° 3.) 129, (N° 149.) 154
 Waesberge, Johannes a, 63, 64
 Varadinum *Vide* Nagyvárad
 Velence (Venetia) 161
 Demchinus (N° 67.) 140
 Franciscus (N° 130.) 150
 S. typ. 74
 Somasco (N° 208.) 165
 Venetia *Vide* Velence
 Vienna *Vide* Bécs
 Wien *Vide* Bécs
 Witeberga *Vide* Wittenberg
 Wittenberg (Witeberga) 168
 Buchmer (N° 11.) 131
 Cato (N° 116.) 148
 Haken, Johann 46
 Lehmann (N° 235.) 169
 Wolfenbüttel
 Stern 117
 Zutfen (Zutphania)
 Beerren (N° 29.) 134

Zutphania *Vide* Zutfen
Zürich (Tigurum)
Froschoverus (N° 58.) 139